

294527257

101 Københavns kommune

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1972

MAG

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G. E. C. GADTS FORLAG
KØBENHAVN 1972

**HB
His**

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1972

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1972

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1972

K

**KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL E
Kultorvet 2
1175 København K
(01) 13 60 70 lok. 218**

Redaktion :

Københavns Stadsarkiv
Københavns rådhus,
1599 Kbh. V

Ansvarshavende redaktør :

stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

© Københavns Kommune 1972

ISBN 87 12 32959 2

Trykt hos:

Nielsen & Lydiche (M. Simmelkær), København

INDHOLD

Dr. phil. <i>Erik Moltke</i> : Jan Steenberg 1901-1971	7
Stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i> : Aage Rasch 1918-1972 ..	9
Bibliotekar, cand mag. <i>Chr. Bang</i> : Tribolets stambog	11
Fuldmægtig <i>Egil Skall</i> : En rådstueretsdom fra 1717	20
Adjunkt, cand. mag. <i>Henrik B. Hoffmeyer</i> : Genopbygningen af København efter branden i 1728	30
Kontorchef, cand. jur. <i>Erik Rafn</i> : Lidt om Thorvaldsens male- risamling	95
Stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i> : Sundby Kirkegård 1872-1972	117
Københavns Stadsarkiv i 1971	131
Museumschef <i>Steffen Linvald</i> : Københavns Bymuseum. Er- hvervelser og iagttagelser i 1971-72	141
Greve <i>Jørgen Ahlefeldt-Laurvig</i> : Københavnske jordfund 1971	153
Cand. mag. <i>John Erichsen</i> : Et teaterprojekt	160
Selskabet for Københavns Historie i 1971	169
<i>Københavns Kommunebiblioteker</i> : Et udvalg af bøger fra årene 1966-70 vedrørende København	170
Anmeldelser:	
<i>Ole Feldbæk</i> : India Trade under the Danish Flag 1772-1808. European Enterprise and Anglo-Danish Remittance and Trade, diss., 1969. <i>Samme</i> : Dansk Neutralitetspolitik under krigen 1728-1783. Studier i regeringens prioritering af politi- ske og økonomiske interesser. 1971. Anmeldt af direktør, cand. mag. <i>Jens Vibæk</i>	187

Aug E

<i>Poul Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800. Some methods of measurement. 1971. Anmeldt af stadsarkivar, dr. phil. Sigurd Jensen</i>	188
<i>Erik Hansen og Mette Pihler: Lægeforeningens Boliger på Østerbro. 1971. Anmeldt af samme</i>	190

JAN STEENBERG

1901-1971

Dr. phil. Jan Steenberg blev 1952 knyttet til det af Nationalmuseet udgivne storværk, »Danmarks Kirker« som redaktør af kirkerne i København. Arbejdet med vor hovedstads kirker havde ligget stille i en halv snes år efter udgivelsen af Vor Frue kirke. Nu tog Jan Steenberg, efter at have taget afsked med sin skolegerning ved Frederiksborg Statsskole i Hillerød, hvor han havde været en højtelsket lærer, sagen i sin kyndige hånd. Her var han kommet helt på sin rette hylde, og de omfattende kundskaber, han havde erhvervet sig ved rejser og forarbejder til sin disputats 1935 (Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede), kom nu både ham selv og Københavns kirker til gode. I den lille snes år, han arbejdede på museet, fik han færdigredigeret og publiceret elleve store køben-

havnske kirker, dvs. mere end et tusind femhundrede sider med bygnings- og inventarbeskrivelser. Frederiksberg bykirke lå i korrektur ved Steenbergs død. Enhver, der ved, hvad en kirkeredaktion kræver af sporsans, forarbejder, rend i arkiver, læsning af gamle regnskaber osv. vil næsten ikke kunne fatte denne vældige præstation. – Og det er kun en del af denne myreflittige mands arbejdsområde. Der var den store Fredensborg-bog, der var »Trinitatis kirke og Rundetårn« som et supplement til »Rundetårn og Sneglegang« fra 1951; en række forelæsninger på Københavns Universitet om romerske barokmotiver på vandring (bl. a. om Vor Frelsers kirkes spir), udkom som bog 1971. Desuden flere mindre afhandlinger. Alt illustreret med mange fotografier, som han selv ikke blot havde taget, men også kopieret – med fin sans for motiv og afskæring. Den mand havde set noget både i Danmark og langt ud over Danmarks grænser. Østrig med Wienerbarokken og Italien med hans elskede Bernini var yndlingsmålene. Og han kunne udtrykke sig skriftligt og mundtligt med samme lysende klarhed. Han må have været en fremragende pædagog.

Som menneske og kollega var han ligeså god som flittig. Han skyede splid og ufred, men elskede hygge og at skabe hygge. Også det kunne han. – Hans kolleger ved »Danmarks Kirker« og ved Nationalmuseets 2. afdeling, og ikke mindst det antal studenter, han har opdraget til gode »arkivrotter« føler savnet af ham. Han var den største unidding og gavmild med råd.

Erik Moltke

AAGE RASCH

1918-1972

Overarkivar ved Rigsarkivet, cand. mag. Aage Rasch, der sammen med sin hustru omkom ved flyveulykken ved Dubai 14. marts 1972, var en af vore bedste kendere af den »florissante« eller »glimrende« periodes historie, og selv om han ikke i snævrere forstand kan karakteriseres som københavnshistoriker, er hans solidt funderede bøger og tidsskriftsafhandlinger om dansk handels historie i tiden ca. 1750-1807 af central betydning for arbejdet med Københavns historie i dette tidsrum, idet hovedstaden var det selvfølgelige og altdominerende centrum for de aktiviteter, der gav de »florissante« forhold for riget.

Hovedværket er Dansk toldpolitik 1760-1797 (1955), der analyserer den udvikling, som førte frem til toldloven af 1797, og reviderer

opfattelsen af denne lov. Endvidere har han skrevet vægtige arbejder om Asiatisk Kompagni 1772-1792 (sammen med P. P. Sveistrup, 1948), om asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier (sammen med J. O. Bro-Jørgensen, 1969), en stor og værdifuld biografi over den københavnske magnat Niels Ryberg, der levede 1725-1804 (1964), en afhandling om amerikansk handel på Østersøen 1783-1807 (1965) og en mere speciel om forbudet af 4. oktober 1775 mod eksport af våben til de amerikanske oprørere (1961) samt en artikel om den danske handel på Isle de France, også kaldet Mauritius (1953). Om de mere nære forretningskontakter handlede en artikel om forbindelsen mellem København og de nordtyske østersøbyer 1750-1807 (1963). En lille afhandling om en specialitet, vognimport i det 18. århundrede, fremkom i Historiske Meddelelser om København (1954); hans tidsskriftsartikler i øvrigt findes trykt i Historisk Tidsskrift, Erhvervshistorisk Årbog og The Scandinavian Economic History Review.

I sin bog Staten og kunstnerne (1968) gik han uden for sit sædvanlige område og viste i en engageret fremstilling, hvordan enevælden gennemgående gav kunstnerne ret effektiv økonomisk støtte, medens man sidenhen har gjort området til et yndet spareobjekt. Blandt værkerne uden for specialet må også nævnes medarbejderskab ved en lærebog i moderne historie.

Noget ganske særligt betød det for ham at arbejde med de gamle danske koloniers historie. Han bidrog til storværket Vore gamle Tropicolonier med det særdeles læseværdige afsnit om Dansk Ostindien 1777-1845 (1952). Østen havde i det hele en dragende virkning på ham. Først i 1971 fik han den at se, og da han og fru Kirsten var på vej hjem fra en ny ferierejse derud, skete katastrofen.

Der stod stor respekt omkring Aage Rasch både blandt historikere og blandt arkivfolk, og mange besøgende på Rigsarkivet kan takke ham for effektiv og elskværdig hjælp.

Sigurd Jensen

TRIBOLETS STAMBOG

AF CHR. BANG

Den 20. maj 1672 ankom Charles Stuart, den sjette hertug af Lennox, tredie hertug af Richmond, til København, udsendt af Charles II som »ambassadeur extraordinaire« med den opgave at få Danmark ind i en alliance med England og Frankrig mod Holland – en opgave, der som bekendt ikke lykkedes.

I hans følge, som nok har været stort – det talte bl.a. syv pager – befandt sig også en ung schweizer Johann Anton Tribolet (Jean Antoine Triboulet), som i en medbragt stambog efter tidens skik lod sine notable bekendtskaber indskrive sig. Men det der især gør bogen interessant er dens tegninger af københavnsk arkitektur. Da gengivelser af byens bygninger fra den tid er yderst sparsomme, er Tribolet med sine tildels lidt ubehjælpelige tegninger uforvarende kommet til at yde et lille bidrag til stadens arkitekturhistorie.

Om Tribolets stambog gav museumsinspektør ved Nationalmuseet Victor Hermansen (1894-1960) i Selskabet for dansk Kulturhistorie d. 15. febr. 1956 en meddelelse. Bogen var da i en herboende svensk efterkommer, grosserer Gunnar Welinders eje. Hermansen lod til Nationalmuseet og Det kgl. Biblioteks billedsamling optage fotos af de tegninger, der havde danske motiver, men synes ikke at have efterladt sig optegnelser om bogen. Da jeg i 1969 blev opmærksom på stambogen og ønskede yderligere oplysninger om den, var grosserer Welinder kort forinden afgået ved døden, men ved et mærkeligt træf¹ lykkedes det at opspore arvtageren, en nevø, professor, dr. jur. Carsten Welinder i Lund, som med største beredvillighed gav mig lejlighed til at gennemgå bogen.

Målt på bindet er stambogens format 86 × 172 mm. Af tegningerne er nogle signeret Tribolet, andre ikke, men den – med enkelte undtagelser – ensartede udførelse taget i betragtning må nok de fleste tilskrives ham selv.

Seks af bogens tegninger har københavnske motiver, foruden de fire her gengivne to allerede publicerede: en tegning af Rosenborg,² som har suppleret de yderst få gengivelser af slottet i den skikkelse det

En af de syv pager i hertugens følge. Tegning (af Tribolet?) 1672.
Under billedet står: »Liuvrée des Pages de Son Altesse Monseigneur
le Duc de Richemont dont il en avoit Sept lors qu'il fut en Ambas-
sade pour Sa Majesté Britannique auprès du Roy de Dennemarck«

havde i 1600-tallet, og en tegning af Rundetårn, der vel har Greyss' kendte stik (1646) som forlæg, men alligevel i et par enkeltheder giver et nok så ærligt billede af bygningen.³ Blandt tegningerne fra Danmark gengiver tre Helsingør med Kronborg, dengang som nu en af de seværdigheder alle vore udenlandske gæster måtte besøge.⁴ Herudover indeholder bogen et par tegninger, der efter rækkefølgen må være her fra landet, men som ikke har kunnet identificeres. Endelig et billede af en vogn mindende om vognen på Braun og Hogenbergs Københavnsprospekt (fra 1580'erne).

Udsigt mod København fra Vesterbro. Bag voldene ses fra venstre: Rosenborg, Trinitatis kirke med Rundetårn, Petri kirkes tårn, Vor Frue kirkes tårn, Helligåndskirkens tårn, Nikolaj kirkes tårn, Københavns Slot og Børsens spir. Omtrent neden for Københavns Slot ses i volden Vesterport. — Øvrige bygninger kan vanskeligt identificeres. (Tegning af Tribolet 1672)

Om Johann Anton Tribolet vides, at han var født i byen Bern i 1648, og at han tilhørte en af de privilegerede patricierfamilier, der da udøvede al magten i kanton Bern. Netop i tiden efter 1660 var det blevet almindeligt, at unge mænd af god familie skulle ud på den store studie- og dannelsesrejse,⁵ og det kan da ikke undre, at også den unge Tribolet drog ud i Europa. Af indskrivninger i stambogen ved vi, at han i 1671 opholdt sig i Oxford. Hvordan han i England er kommet i forbindelse med hertugen af Richmond, i hvis følge han som nævnt kom til København i foråret 1672, får stå hen, men det

Nikolaj kirkes tårn. (Tegning af Tribolet 1672)

Børsens dragespir fra 1625. En af de få gengivelser før ombygningen 1775/76. (Tegning af Tribolet? 1672)

var ikke ualmindeligt, at unges studierejser foregik i tilknytning til et gesandtskab.

I hertugens følge var også som ambassadens sekretær den engelske naturvidenskabsmand Thomas Henshaw,⁶ der i London havde været knyttet til hoffet som »under-secretary of the French tongue«. Henshaw – og vist også hertugen af Richmond⁷ – Charles II's yndling, nu i unåde, betragtede udsendelsen til København som en forvisning. Omkring nytår 1672/73 døde imidlertid hertugen, efter sigende druknet i Øresund.⁸ Følgen heraf var, at Henshaw måtte overtage ambassadørens funktioner. Han udnævntes til »envoyé extraordinaire«⁹ og fik derved meget mod sit ønske opholdet i København forlænget med 2¹/₂ år.

Københavns Slot set omtrent fra Holmens Bro. Bygningen længst t. v. (med de mange små kviste) Kunstkammerbygningen eller Tøjhuset, vanskeligt at afgøre, da perspektivet ikke er helt korrekt. Under denne bygning Boldhuset, derefter Løngangen (eller træbroen), der formentlig går til Proviantgårdens nordgavl, Slottet: fra venstre Drabantsalsfløjen med det lille sekskantede tårn (»Kongens Runddel«), Kongefløjen, Blåtårn, under hvilket portbygningen (i bindingsværk). Længst til højre skimtes Ridderalsfløjens gavl. — Tegningen yder et ikke uvæsentligt bidrag til Slottets bygningshistorie. Bl. a. kender vi — bortset fra Resens ret upålidelige stik — kun Kongefløjen fra de to arvehydningsskizser på Rosenborg (Heimbach og ukendt kunstner). Fløjen findes ikke mellem de opmålinger, der blev foretaget for Slottets ombygning i begyndelsen af 1700-tallet. (Tegning af Tribolet 1672)

Når Henshaw særlig interesserer os her, skyldes det de breve, han som medlem af det fornemme Royal Society i London sendte til dets

sekretær, og som er trykt i Danske Magazin.¹⁰ Korrespondancen er selvsagt mest af naturvidenskabelig art. Ind imellem behandles dog også forhold af mere privat karakter, og det er hans omtale her af Tribolet, vi kan takke for vor viden om dennes ophold i København ud over hvad stambogen kan fortælle.

Med bestemthed kan det ikke fastslås, hvilken stilling Tribolet har indtaget ved den engelske ambassade, men når han i registret til det pågældende bind af Danske Magazin kaldes »en tjener«, kan det næppe være rigtigt. Nok sender Henshaw ham til havnen for at hente bøger, men da han endnu ikke har kunnet afse tid til at besøge Rasmus Bartholin,¹¹ der allerede da havde et vist europæisk ry, og som han længtes efter at lære at kende, sender han Tribolet som stedfortræder (brev dat. 6. juli 1672). Og i et på latin affattet brev (11. jan. 1673) til Royal Society fra Bartholin omtaler denne Tribolet på lige fod med Henshaw. Endelig findes med samme datering som brevet Bartholins her gengivne indskrivning, hvor han benævner ham »clarissimo domino« (»ædle herre«). Lad det nok så meget være en cliché, men en tjener benævner man dog næppe sådan. Efter alt at dømme må Tribolet have været en kavaler og er blevet behandlet som standsperson.

Det havde været meningen, at Tribolet skulle være en hjælp for Henshaw, men efterhånden er det åbenbart ikke gået så godt. Den 4. febr. 1673 skriver Henshaw, der jo nu er blevet envoyé, et brev, hvoraf det fremgår, at han er blevet træt af schweizeren og har sendt ham tilbage til England, da han kun gjorde liden nytte: »he wholly spending his time in company keeping, and conversing with his countrymen in this towne«. Der kunne godt gå to måneder, hvor Tribolet overhovedet ikke mødte, »and when he did come, it was only for money«. Den unge kavaler har tydeligt nok levet over evne. Allerede mens han opholdt sig i England, havde faderen nægtet at forstrække ham yderligere med penge, og allerede dér havde Henshaw ydet ham lån.

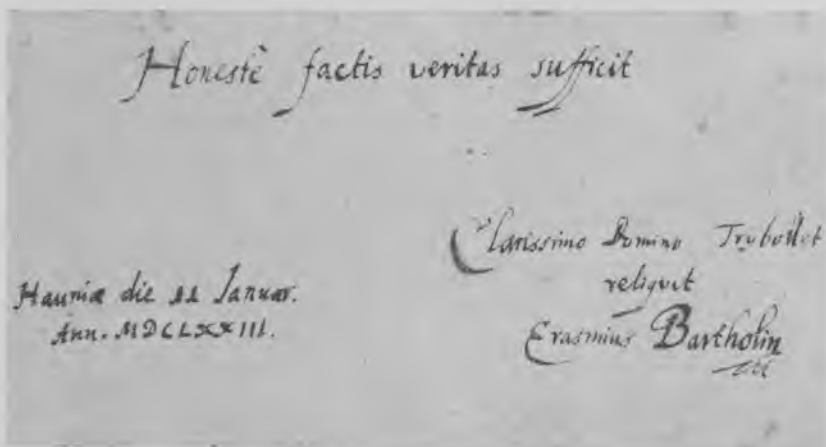
Efter syv-otte måneders ophold i København er da Tribolet tilbage i England, og hans rejses videre forløb skal ikke her søges fulgt.

Om hans skæbne senere i livet kan oplyses, at han gik embedsvejen, og at han i 1694 blev »Landvogt« (bailli) i Saanen i den sydlige del af kanton Bern. Det kan uden overdrivelse siges, at han hermed gik

i sine fædres spor, da såvel hans far som en bedstefar, en oldefar og en tipoldefar, alle Tribolet'er, havde beklædt samme embede forskellige steder i kantonen.¹²

Hele kanton Bern styredes – efter 1600-tallets midte nærmest absolutistisk – af de førnævnte patricierfamilier, der besatte alle sæder i rådene i Bern. På lokalt plan, ude i landdistrikterne, repræsenteredes regeringsmagten af landfogedembederne, der ligeledes beklædtes af medlemmer af patricierfamilierne.

Landfogeden var en mand med store magtbeføjelser. Han havde såvel politi- som domsmyndighed og var desuden den, der forpagtede de offentlige indkomster. Det var som det ses en betydelig stilling vor Tribolet kom til at indtage. Undertiden kunne den schweiziske landfoged være en tyran, i andre tilfælde spille en rolle som kulturformidler. Til den første kategori hørte Johann Antons fader Samuel Tribolet, den mest ildebergtede i rækken af Berns landfogeder. Han er da også gået over i historien som »der böse Landvogt«. Sønnen derimod skal have været hans absolutte modsætning og mindes i familietraditionen som en fin humanist.

Rasmus Bartholins indskrivning i Tribolets Stambog 1673. Den latinske sentens kan oversættes således: »Over for det ærligt gjorde er kun sandheden fornøden«

Efter J. A. Tribolets død i 1718 gik stambogen i arv i familien indtil 1928, da den uddøde på mandssiden. Gunnar Welinders mor, der var født Tribolet og gift Welinder, fik nu bogen i arv, og siden da har den været i Welinders eje.

HENVISNINGER OG NOTER

1. En oplysning fra folketingsbibliotekar Magnus Sørensen, som havde haft et flygtigt kendskab til Welinder, satte mig på sporet.
2. Danske Slotte og Herregaarde. I. 1944.S.60, København Før og Nu. III.1947.S.7.
3. Jan Steenberg: Rundetårn. 1962. Tegningen gengivet side 23, omtalt s. 21-22.
4. Harald Ilsøe: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. 1963. S. XV.
5. Ilsøe, anførte værk. S. XIV.
6. Thomas Henshaw, 1618-1700, (Dictionary of National Biography. Vol. XXVI.1891.).
7. Charles Stuart (ovennævnte værk. Vol.LV.1898).
8. E. Marquard: Udenlandske Gesandter i Danmark indtil 1914 (manuskript i Rigsarkivet).
9. E. Marquard, ovennævnte manuskript.
10. Breve fra Thomas Henshaw og Rasmus Bartholin til Royal Society i London 1672-75. Ved Hans H. Fusing og Mogens Pihl (Danske Magazin. 7.Rk. Bd.VI. 1954-57). – Tribolets stambog var udgiverne ubekendt.
11. Rasmus Bartholin, 1625-98, fysiker, matematiker og læge. – Det er formentlig Henshaw, der har sat ham i forbindelse med Royal Society.
12. Historisch-biografisches Lexicon der Schweiz. Deutsche Ausg., besorgt von dr. H. Tribolet. Bd. VII. Neuenburg, 1934: »Tribolet. A. Kanton Bern«.

EN RÅDSTUERETS DOM FRA 1717

AF EGIL SKALL

Københavns magistrats myndighed omfattede helt fra gammel tid ikke alene stadens almindelige kommunale anliggender, men tillige en række forskellige retsforhold: bekendtgørelser af kongelige forordninger, proklamaer etc., beskikkelse af værger, kuratorer og formyndere, bevilling af borgerskab, udstedelse af attester og behandling af skifter. Vigtigst i denne forbindelse var det dog, at magistraten som »rådstueret« tog ligefrem del i retsplejen og fungerede som overret, hvortil sager kunne appelleres fra bytinget, og som for Københavns vedkommende erstattede landstinget. Magistraten ophørte at fungere som domstol, da Struensee oprettede hof- og stadsretten i 1771.

I retsdokumenterne, der sammen med domprotokoller, voteringsprotokoller og stævningsprotokoller opbevares i Københavns Stadsarkiv, finder man noget der ellers ikke er almindeligt at støde på i officielle akter, nemlig vidnesbyrd om datidens talte sprog. Retsskriverne har ofte citeret faldne vidneudsagn ordret og ihvertfald er alle referater farvede af de forklarendes talemåder. Lad os prøve at se nærmere på en enkelt sag, en tragisk kriminalsag, hvor frygt for datidens barbariske straffe fik en ulykkelig ægtemand til at undlade at hente hjælp til sin stakkels skadede hustru og fik ham til at flygte fra hjemmet.

I juni 1717 indstævnedes prokurator Johannes Sandbeck byfoged Envold Bruun for rådstueretten for en dom, denne havde afsagt på Københavns byting den 12. april s. å. mellem Sandbeck som anklager og sandfører Knud Nielsen. Denne skulle »på en meget tyrannisk og ukristelig måde med hug og slag af sin stok eller spanskrør« have ombragt sin hustru Kirsten Sørensdatter.

Af bytingsdommens akter, der fremsendtes til rådstueretten, fremgår, at Knud Nielsen og hans kone i 2^{1/2} år havde boet sammen i et baghus ved stranden. Efter mandens egen forklaring var de en søndag morgen i august 1716 kommet i skænderi om pengene for noget sand, konen havde solgt og som hun ikke kunne gøre rede for.

Under skænderiet havde Knud Nielsen slået hende med sin stok eller spanskrør, men det var da blevet derved. Om eftermiddagen var der kommet fremmede (nogle bekendte til hans kone), og de havde siddet og snakket og drukket en pot øl sammen indtil det var aften, da konen fulgte de fremmede til dørs. Ægteparret fulgtes derefter sammen op på kammeret for at gå til sengs, men konen sagde da, at hun ville have en drik brændevin. Manden lod hende så gå efter for 2 skilling af denne vare, som de drak sammen, hvorefter konen gik i seng. Manden blev siddende noget og begyndte at klæde sig af. Imens spurgte han konen, om hun havde sat natpotten under sengen, hvortil hun svarede: »Nej, nu vil jeg stå op og hente den«. Manden sagde, at det var ikke nødvendigt, han kunne godt selv hente den. Konen svarede, at hun selv ville hente den, eftersom hun ved samme lejlighed ville lade sit vand. Konen stod så op og gik ud, men idet hun kom til døren, faldt hun over ende. Straks efter kom husets værtinde og en kone, der havde et kammer ved siden af, tilstede og spurgte om, hvad der var på færde, siden konen lå således, og bad ham om at få hende lagt i seng. Knud Nielsen tog hende da op og lagde hende i sengen, men bemærkede ikke om hun var kommet til skade. Hun beklagede sig ikke, faldt straks i søvn og blev liggende til om morgenen. Da han stod op, opdagede han, at sengen var blodig i fodenden. Han så efter, og da han fandt, at konens venstre ben var brækket ved ankelen, sagde han: »Moder, hvorledes vil det nu gå til, jeg kommer vel nu i ulykke ved Eder, fordi jeg har slaget Eder. Jeg får at hente barberen, at I kan blive forbunden«. Konen svarede, at det skulle han ikke gøre eller lade sig mærke med noget, han skulle tage en klud og binde derom, så var det vel godt og hun kom sig nok så vidt, at hun kunne gå om i huset ved en kæp. Manden bemærkede da, at han ikke kunne få blodet stillet, men konen ville stadig ikke have nogen barber, fordi hun frygtede for at blive plaget og pint for meget. Hun bad manden om at binde en klud om og lægge nogle spiler ved; når han gik, skulle han låse og tage nøglen med. Så skulle han, bad hun, ellers lade hende ligge, og komme og se til hende af og til. Knud Nielsen gik, og da han kom igen en timestid efter, spurgte han, om konen ville have noget. Hun bad om at få noget at drikke, hvorfor han gik ned og hentede øl til hende, iøvrigt bad hun, om han ville gå ned og købe to halve lammehoveder og brød

for en skilling til frokost til dem begge. Dette sørgede han for, og Kirsten Sørensdatter spiste da det meste af det ene halve lamme-hoved. Derefter bad hun ham om atter at gå ud på sandkisten, hvor han arbejdede, tage nøglen med sig og komme igen om en time eller to. Manden kom igen ud på eftermiddagen og da ønskede konen noget brændevin, hvilket ønske han efterkom ved at købe en pot, som hun kunne tage af efterhånden. Han gik igen på arbejde på sandkisten indtil aften. Den nat sov han på to stole ved siden af sengen. Tirsdag morgen bad konen ham atter om at gå på arbejde, siden komme igen og give hende noget til frokost. Dette gjorde han også, men tog ikke nøglen med sig, fordi han var bange for, hvad folk i huset ville tænke.

Knud Nielsen kom hjem igen klokken 10, gav konen en drik brændevin, lod flasken, hvori der var for omtrent 4 skilling, stå på en bæk ved sengen, og gik atter ud. Da han kom hjem ved totiden, var konen noget tummel i hovedet, hun havde taget bindet af benet og lå med det raske ben udenfor sengen og det syge indenfor. Konen fra kammeret ved siden af stod i døren og så på hende; hun sagde, at han nu måtte hjælpe sin kone ind i sengen og at han iøvrigt gik for længe ud ad gangen. Knud Nielsen lagde sin kone ind i sengen og sagde, at han ville gå efter en barber, men konen ville ikke have det og bad ham om at tage terpentinolien, som stod i skabet og smøre benet med den og så forbinde det. Han tog da og forbandt med nogle gamle handsker og fik derved standset blodet. Manden blev hjemme resten af dagen, og om natten lå konen og snakkede om et og andet, men hun talte ikke over sig.

Om onsdagen ville konen atter have haft, at han gik på arbejde, men han ville ikke, derimod hentede han en barbersvend, som værtinden anviste ham. Denne ville imidlertid ikke behandle skaden, da han ikke havde instrumenter dertil. Manden gik da hen til barberen, der boede ved stranden, og fik hans svend med sig, der forbandt benet. Konen klagede sig ikke under behandlingen, men ud på natten, mellem klokken 11 og 12, begyndte det, efter hendes forklaring, at »drage i hendes ben og lår«, og hun bad om en drik brændevin. Dette ønske turde manden ikke efterkomme, da barbersvenden havde forbudt det. Derefter begyndte hun at tale over sig, rystede med armene og så så underlig ud af øjnene. Derfor bad Knud Nielsen

konen i kammeret og værtinden om endelig at komme ind til hende, for han mente, at hun droges med døden og at det snart var ude med hende. To gange var han hos konerne, og inden de nåede at komme til, var Kirsten Sørensdaughter død. Værten sagde da til de tilstedeværende folk, at de hellere måtte tage vare på Knud Nielsen, derfor sprang han ud gennem vinduet og forsvandt. På dette tidspunkt af afhøringen spurgte anklageren, monsieur Sandbeck, om hvorfor Knud Nielsen ikke straks og i tide havde givet tilkende, at konen havde brækket benet, så hun kunne blive forbundet af en erfaren barber og hvorfor han var undvejet efter hendes død. Knud Nielsen henholdt sig til sin givne forklaring og sagde, at det var angsten, der havde fået ham til at springe ud ad vinduet og gå bort.

I retten forklarede vagtmester Peder Hansen og hans karl Knud Thuesen, at de efter anmeldelse fra en matros Johannes, hos hvem Knud Nielsen holdt til, gik hen i Lavendelstræde og fandt denne på en sal i Johannes' seng tildækket under klæderne. Da de løftede dynen, lod han, som om han sov, men da han blev spurgt om, hvem han var, svarede han, at han var en matros i kongens tjeneste, og da Johannes kaldte ham ved det navn Knud Nielsen og sagde, at han lige så godt kunne stå op og følge med, stod han endelig op og sagde: »Nu har mine dage ende, nu har jeg ikke mange dage mere i denne verden«. Derefter blev han bragt i arrest.

Underfoged Rasmus Viborg vidnede, at han den 27. august 1716 med to borgere begav sig til arbejdskarl ved Vejerhuset Knud Nielsens bopæl i madame Larsens, salig Peder Svanes, baghus ud til stranden, for på et kammer at syne Knud Nielsens kone, der natten forud skulle være afgang ved døden. Da mændene kom til kammerdøren, fandtes døren forseglet. Byfogdens karl Christian Androp åbnede døren, og da fandtes i sengen liggende et dødt kvindemenneske, som berettedes at være den den foregående nat klokken tolv slet ud ad vinduet flygtede mand Knud Nielsens kone, hvis navn var Kirsten. Liget besigtigedes derpå i barbermester Andreas Baltzers nærværelse. Der fandtes følgende sår og slag: den venstre fod knust tæt ved ankelen, hvorpå der var to åbne blodige huller. Begge armene var blå-, rød- og gulslagene overalt, ligeledes var der slag på ryggen. Begge hendes bryster var blå, og hun var blå under brysterne, på maven og lårene. Til underfogden forklarede barberen, at han aftenen forud var blevet

bedt om at forbinde Knud Nielsens kone. Af ham havde han hørt, at konen havde fået skaden søndagen forud uden at være blevet behandlet af nogen barber. Skaden havde sat sig noget til materie, fordi der ikke havde været andet bind end nogle kålblade og et stykke af et kosteskaft. Til underfogden og barberen havde Christen Christensen, arbejdskarl på Vejerhuset, og hans hustru Catrine Pedersdatter, der boede i stuen neden under kammeret ud til stranden, sammen med andre i huset boende folk berettet, at de havde hørt uenighed både om søndagen forud og tidligere mellem ægtefolkene ovenpå. Efter at konen natten forud mellem 11 og 12 var død, var Knud Nielsen kommet ned i forstuen til gaden og havde været først ved gadedøren, som var lukket, dernæst ved stuedøren, men da Christen Christensen og hustruen, der var i seng, spurgte om, hvem der var ved døren, svarede Knud Nielsen, at hans kone var død. De hørte ham derpå gå op ad trappen og springe ud ad kammervinduet ned på gaden. Da Christen Christensen og hans kone var kommet op og havde tændt lys, var Knud Nielsen ikke til hverken at høre eller se, men på gaden nedenfor kammervinduet fandt man hans nathue og på kammeret havde han efterladt sin kjole, Rasmus Viborg havde fundet den undvigtes fodaftryk såvel på et bord, der stod i kammeret nedenunder vinduet, som i selve vindueskarmen.

Christensen blev yderligere afhørt i retten, hvor han forklarede, at lørdag aften før Kirsten Sørensdaters død hørte han, at Knud Nielsen tumledes med hende ovenpå. Det samme hørte han søndag aften. Hans barn havde fortalt ham, da han kom hjem fra højmesse, at der havde været tummel ovenpå. Han hørte eller så derefter ikke noget til Kirsten førend om onsdagen, da barberen havde været der og forbundet hende, og da lå hun og gav sig i sengen, men talte ikke til Christen Christensen. Da hun var død, kom Knud Nielsen ned, kaldte på hans kone og fortalte om dødsfaldet. Han stod så op og kaldte på nogle soldater, der logerede i huset. Imidlertid sprang Knud Nielsen ud ad vinduet og forsvandt. Christen Christensen forklarede videre, at Kirsten Sørensdatte gerne drak sig fuld, og at mandens uenighed med hende mest havde dette til årsag. Manden havde ihvertfald beklaget sig over, at hans kone drak de penge op, hun skulle købe mad for.

Vidnet Karen Christensdatter, skomager Peder Rasmussens enke,

forklarede, at hun vel havde hørt, at Knud Nielsen havde slået sin kone, men aldrig set det. At der den pågældende lørdag skulle have været slagsmål mellem dem, havde hun ikke hørt. Da hun om søndagen var kommet fra højmesse, havde Christen Christensens barn fortalt, at Knud Nielsen sådan havde tumlet med sin kone. Søndag aften bemærkede Karen Christensdatter, at der var tvistighed mellem dem, og da tænkte hun, at konen var drukken »da hun var noget liderlig med at drikke sig drukken«. Da hun hørte, at konen faldt i døren, gik hun derhen, skammede manden ud, idet hun spurgte om, hvordan han holdt hus med sin kone. Denne bad vidnet hjælpe hende op, og da lå et ben under hende, men hvilket ben det var kunne hun ikke sige. Karen Christensdatter kunne ikke få konen op og bad Knud Nielsen hjælpe hende. Han svarede: »Lad ikkun den drukkenso ligge, skøtter ikkun Eder selv, I har dermed intet at bestille«. Karen Christensdatter gik derefter ind til sig selv. Mandag og tirsdag sad nøglen i døren, mens manden var på arbejde, men om tirsdagen så hun gennem en sprække, at konen lå og puslede i sengen, og at der stod mad. Hun råbte da ind til hende og spurgte om, hvordan det var fat. Kirsten Sørensdatter svarede, »Jeg ved ikke, jeg kommer mig vel«. Om onsdagen sad nøglen ikke i døren og vidnet gik ind til konen, der da fortalte, at det ikke var så godt med hendes ben. Der var spiler ved benet, som den salig kone selv rakte ud af sengen. Christen Christensens kone var med derinde. Konen fortalte ikke noget om, hvordan skaden var sket, og de to gik da hver til sit. Knud Nielsen kom da straks efter og spurgte sin kone om, hvem der havde været derinde. Denne svarede: »Det har begge mine mødre her i huset«.

Karen Christensdatter gik derefter igen ind til ægteparret og spurgte om, hvordan det gik. Han svarede, at han selv havde gjort noget ved benet og at konen nok kom sig. Vidnet rådede ham til at skaffe en barber, som forstod sig på den slags, hvilket også skete. Samme dag hørte hun Knud Nielsen stå i døren og ønske, at konen måtte komme sig, for ellers kom han ikke vel af verden, idet han enten tilføjede, at han blev holdt skyldig i hendes død eller var skyldig i hendes død. Hvilket af udtrykkene han brugte, kunne vidnet ikke erindre. Om aftenen så hun ind til konen igen, da sad Knud Nielsen ved sengen og sagde, at hun var faldet i rolighed og at det ville blive

godt. Om natten kaldte han på Karen Christensdatter og sagde, at nu var det snart gjort med hans kone. Hun stod da op og fandt konen død. I mellemtiden var Knud Nielsen sprunget ud ad vinduet og gået bort.

Anklageren Johannes Sandbeck indgav 14. december 1716 til bytinget et anklageskrift, hvori han forlangte Knud Nielsen enten dømt efter forordningen af 16. oktober 1697, der handler om grovmorderes straf (knibes med gloende tænger udenfor det hus, hvor forbrydelsen har fundet sted, vises frem på alle torve, højre hånd afhugges med økse, derefter hovedet, og siden parteres og lægges på hjul og stejle) eller efter lovens 6. bogs 6. kapitels 1. artikel, der handler om manddrab og straffen derfor. Herved ville Knud Nielsen dog ikke være meget bedre stillet, thi han måtte da alligevel af med livet og miste sine ejendele. Sandbeck hævdede, at Knud Nielsen ikke alene var direkte skyld i konens benbrud, men derforuden meget ubarmhertigt havde nægtet hende hjælp fra en barber. At han var sprunget ud ad vinduet og havde udgivet sig for at være matros, tydede heller ikke på hans uskyld.

Forsvareren, Andreas Bruun, var naturligvis af en anden mening. Hans indlæg i bytinget var af 15. februar 1717, og heri lagde han vægt på, at Kirstens venstre ben vel var knust, men det var ikke påstået, at det skulle være sket ved vold. Benbruddet såvelsom hendes blå pletter kunne være fremkommet ved, at hun i sin fordrukne tilstand var faldet. At den anklagede ikke ville hjælpe hende op, ville Andreas Bruun ikke indlade sig på at forsvare, men det kunne vel skyldes, at han var irriteret og at kærligheden var noget kold. Han havde dog sidenhen både hjulpet konen til sengs og gået hende tilhånde og derforuden ynkset hende overfor andre. Ingen vidner havde hørt konen beklage sig over, at manden havde slået hende eller påstå, at han skulle være skyld i hendes tilstand. Forsvareren mente ikke, at Knud Nielsens flugt var noget bevis for hans skyld, men var sket, fordi der var blevet kaldt på soldaterne. Ej heller kunne de faldne udtalelser dels om, at han ønskede, at konen måtte komme sig, ellers kom han ikke vel af verden, og dels ved pågribelsen om, at han nu ikke havde mange dage i denne verden mere, udlægges som indrømmelse af egen skyld, men var kun udtryk for angst. Det var ikke rigtigt af Knud Nielsen, mente forsvareren, ikke straks at sørge for bar-

ber til konen, også selv om hun ikke ville have det. Det var dog tvivlsomt, om der ikke alligevel var gået gangræn eller koldfyrr i benet og den eneste frelse ville have bestået i amputation af benet. En operation, som forsvareren nok med rette mente, var en dubiøs affære. Han påstod altså, at Knud Nielsen skulle frifindes for Sandbecks tiltale, men kunne dog indrømme, at den anklagede burde lide nogen straf for at have ventet så længe med at have hentet barber og henviste til lovens pag. 923, art. 1, hvorefter den, der har dræbt nogen af våde, ikke kan lide højere straf end at betale til den dræbtes arvinger 40 lod sølv.

Herimod mente Johannes Sandbeck i et indlæg af 1. marts 1717, at Andreas Bruun intet havde fremlagt til svækkelse af anklagen, for en henvisning til lovens pag. 923, art. 1, hørte ikke hjemme her, hvor delinkventens grove, formastelige og morderiske gerning var bevist og af ham selv tilstået. Iøvrigt indstillede han nu sagen til byfogdens dom.

Denne faldt den 12. april 1717. Byfoged Envold Bruun var betænkelig ved at fælde Knud Nielsen som Kirsten Sørensdatters baneemand, men dømte ham til, for sit ukristelige, ubarmhjertige og tyranniske forhold mod sin kone at arbejde på livstid på Bremerholm i henhold til lovens pag. 884, artikel 7.

I sit indlæg til rådstueretten af 9. juni 1717 lagde Johannes Sandbeck vægt på Knud Niensens egne udtalelser, som han tog for tilståelser, og på at den anklagede havde låst døren, når han forlod konen. Flugten og udtalelsen ved anholdelsen om, at han nok ikke havde mange dage tilbage her i verden, kunne heller ikke tages til indtægt for uskyld, men måtte ses som et udslag af frygt og en nægende samvittighed. Sandbeck krævede byfogdens dom omstødt og Knud Nielsen dødsdømt.

Forsvareren Andreas Bruun henholdt sig i sit indlæg stort set til sit forrige forsvar og resultatet blev, at magistraten i sin dom af 7. juli 1717 ikke holdt det for forsvarligt at dømme Knud Nielsen fra livet, men da han havde slået konen og trakteret hende ukristeligt og tyrannisk og havde været så ubarmhjertig at lade hende ligge uden en barbers tilsyn fra søndag til onsdag, dømtes han til at arbejde i jern sin livstid på Bremerholm. Bytingsdommen blev altså stadfæstet.

Skuepladsen for de dramatiske begivenheder var, som det blev sagt under retssagen, madam Larsens, salig Peder Svanes baghus ud

til stranden i et kammer, åbenbart liggende på en ikke for høj sal, siden man derfra kunne slippe godt fra at springe ned på gaden.

Peder Svanes enke finder man som ejer af et temmelig stort ejendomskompleks, der lå mellem Snaregade og Nybrogade.¹ Hun boede selv i hovedgården, der vendte ud mod Snaregade, og havde forskellige lejevåninger, dels ud mod samme gade, dels ud mod Nybrogade, der dengang skal have været en øde plads. Der eksisterer en vurderingsforretning over fruens ejendomme fra 1714,² og deri finder man ud til kanalen, ved den østre side af hovedgården en lejevåning på 6 fag, 2 etager høj med en kvist på 4 fag, af mur og bindingsværk. Indgangen var ad en forstue med bare vægge, i nederste etage var der en stor stue på 3 fag, beklædt med gammeldags panel, og et køkken. Oven over var der 3 kamre, hvor udenfor der var en åben skorsten til madlavning. I et af disse kamre må det have været, at Knud Nielsen og hans kone boede. Allerøverst oppe var et loftsrum. Huset betegnes i vurderingen som gammelt og brøstfældigt. Der var på grunden mellem husene en smal gang, der var forsynet med to porte, een i Snaregade og een ud mod kanalen. Denne gang tjente fra Arilds tid af som en frit byens stræde og en almindelig passage for de omkringboende, men for at undgå urenlighed og anden uskikkelig beegnelse lukkedes portene om natten.³

Efter at dødsfaldet havde fundet sted i huset, skilte Peder Svanes enke sig af med det. Det gjorde hun ved skøde af 5. juli 1717 til Hans Blasen, arbejdskarl på det lige ved liggende Vejerhus.

Det ser ud til, at man ved branden i 1728 rev huset ned for derved at forsøge at redde borgmester Berregaards store nord for liggende ejendom. Det lykkedes ikke, hele kvarteret brændte, og Hans Blasen opførte i 1730 et nyt hus, som han forsynede med den bekendte sten »Hans Blasen i Pæretræet«. Huset, hvori Blasen holdt øludskænkning, fik navnet »Pæretræet« fra et stort træ, der ihvertfald senere var berømt for sin frugtbarhed, idet det gav en hel tønde pærer om året.⁴ Om det var det kedelige dødsfald, der fik Peder Svanes enke til at sælge huset til Blasen, kan man kun have sin personlige mening om, men usandsynligt er det da ikke.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Indkvarteringsmandtal, div. år. Københavns Stadsarkiv.
2. Vurderingen ligger under Christianshavns kvarter matr. no. 164 og 165 B. Københavns Stadsarkiv.
3. Synsforretning af 14.3.1673, jfr. trykt registratur af 1786, s. 94. Københavns Stadsarkiv.
4. Historiske Meddelelser om København I rk. 5. bd., s. 118-126: Hans Blasen i Pæretræet ved H. Hjorth-Nielsen, Kbh. 1915.

GENOPBYGNINGEN AF KØBENHAVN EFTER BRANDEN I 1728

AF HENRIK B. HOFFMEYER

A. INDLEDNING

Den 19. marts 1724 ramtes Slangerup af en brand, der ødelagde 57 af den lille bys huse. Det var den første af en lang række bybrande i de følgende årtier. Allerede en måned senere – den 21. april – led Skive samme skæbne, året efter Tønder, 1726 Viborg, 1728 Fåborg, 1729 Nysted og Vordingborg, den sidste endda 2 gange.¹ Brandene »næsten rasede som en ødelæggende Epidemi«.² Større brande udbrød i 1731 i Mariager, 1733 i Hillerød, 1733 og 1735 i Roskilde, 1733 og 1734 i Holstebro, 1739 i Vejle, 1740 i Slagelse og Stege og 1746 i Skanderborg og Middelfart.³ Edvard Holm skriver da også i sin Danmark-Norges historie, at man »talte med Føje om en formelig »Brandperiode««, og han giver et helt kapitel denne titel.⁴ For de enkelte, mindre byer var brandene ofte katastrofale, men skaderne var små sammenlignet med de ødelæggelser, der forårsagedes af langt den alvorligste af tidens brande: Københavns brand i oktober 1728. Indtil dette århundrede hører den til de største, der har ramt Europas storbyer. Man skal tilbage til Londons brand i 1666 for at finde en katastrofe af tilsvarende omfang.

Selve Københavns brand med dens dramatik og tragedier har givet stof til en omfattende litteratur, hvis historiske værdi naturligvis er stærkt svingende.⁵ Det berømteste værk er Carl Friederich Reiser: Historiske Beskrivelse over den Mærkværdige og meget fyrgterlige store Ildebrand 1728 (1784). Reiser blev født i 1718 – var altså 10 år da branden hærgede – og skrev først sin bog mange år senere. Hans oplysninger er imidlertid fundet stort set korrekte,⁶ og har medvirket til besvarelsen af nogle af de spørgsmål, der er blevet stillet i forbindelse med branden: Hvor og hvordan opstod den? Hvordan forløb den? Hvorfor blev den så omfattende? Alle spørgsmål, der har været genstand for mange undersøgelser.

Når det drejer sig om tiden *efter* branden, genopbygningen af byen, mangler der imidlertid grundige undersøgelser. Hvordan var tempoet

under genopbygningen? Hvad hæmmede og hvad fremmede byggeriet? Hvad blev der bygget? Hvor meget kostede det? Hvordan finansieredes det? Nogle af disse spørgsmål søges besvaret i denne undersøgelse.

Besvarelsen kan ikke på alle punkter blive fyldestgørende, især på grund af det bevarede kildematerials beskaffenhed. Imidlertid skulle det være muligt at tegne et præcisere billede af den aktivitet, som branden afstedkom i København i 1730'erne og delvis 1740'erne.

Brandkatastrofen havde så stort et omfang, at omkostningerne ved genopbygningen måtte få indflydelse på hele samfundets økonomi. Landets finanser var i forvejen anstrengte, bl.a. som følge af de dårlige konjunkturer for landbruget i 1720'erne og 1730'erne, men også de meget kostbare slotsbyggerier i denne periode krævede deres væsentlige part af samfundets ressourcer. Genopbygningen af København må i denne sammenhæng forundre, både med hensyn til tempo og finansiering, men også med hensyn til den forvaltning, der måtte til for at lede et så omfattende byggeri.

B. EN KORTFATTET GENNEMGANG AF DE VIGTIGSTE KILDEGRUPPER

Når genopbygningen af København efter branden i 1728 ikke er grundigt undersøgt, skyldes det antagelig først og fremmest kildematerialet: Det er på samme tid overvældende stort og meget mangelfuldt. At det er stort kan næppe undre, når katastrofens omfang tages i betragtning. Hertil kommer, at både centraladministrationen og byens egen administration var inddraget i løsningen af problemerne vedrørende genopbygningen.

At det er mangelfuldt skyldes hovedsagelig de to brande, der i 18. århundredes slutning hjemsøgte København: Christiansborgs brand i 1794 og bybranden i 1795. Ved den første forsvandt størstedelen af papirerne fra den bygningskommission, der fra 1731 havde den centrale ledelse af det offentlige byggeri; de brændte i kommissionens lokaler på slottet. Københavns administrations arkiver befandt sig på rådhuset på Nytorv, og herfra blev kun en del reddet i 1795. Både stadsbygmesterens og store dele af stadskonduktørens arkiver brændte, og det samme gjaldt det meste af den ældre bygningskommissions (1729-31) arkiv.

De resterende dele af de nævnte arkiver er, sammen med det bedre bevarede arkiv fra 1742-bygningskommissionen, benyttet i videst muligt omfang, men i mange tilfælde har det kun været muligt at konstatere, at relevante fortegnelser, mandtaller, resolutioner o. l. *har* eksisteret, men ikke er bevaret.

En stor del af de brugbare kilder må søges i *korrespondancesager*, hvor de københavnske embedsmænd og bygningskommissionerne har været involveret. For byens vedkommende findes disse sager i magistratens resolutionsprotokoller og disses bilag. I centraladministrationen er en del bevaret i Sjællandske Tegnelser og Sjællandske Register og i bilagene hertil.

En tredje vigtig kildegruppe er *Kjøbenhavns Brandforsikrings arkiv*, der er meget omfattende, men desværre ikke registreret. Herfra er især benyttet hovedassurancebøgerne over policer – suppleret med brandtaxationsforretninger – idet samtlige policer her er anført fortløbende. Brandforsikringens arkivalier befinder sig i Landsarkivet for Sjælland m.m.

Fra Københavns Stadsarkiv er – udover den førnævnte ældre bygningskommissions arkiv – benyttet skattemandtall, der er bevaret i stort omfang. Størsteparten er opdelt i kvarterer og forsynet med matrikelnumre, og yderligere er der udarbejdet registre til en del af dem (dog ikke omfattende -sen-navne, bortset fra mere betydningsfulde personer). Videre er benyttet de store, systematiske og lettilgængelige forarbejder til ommatrikuleringen i 1756, kaldet »Den generale Opmåling 1755«.

I samme arkiv findes Carl Bruuns *Collectanea*, der er en samling kildeudskrifter i 20 bind. Desværre er kildernes proveniens ikke altid anført nøjagtigt, og det har i et enkelt væsentligt tilfælde ikke været muligt at opspore Bruuns forlæg.¹

Kun få af de større kilder er udgivet, men til gengæld er det nogle af de væsentligste. Det gælder fortegnelserne fra 1728 og 1729 over henholdsvis skånede og brændte dele af København, trykt i »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere 1728«. Endvidere er Geddes kort over København 1757 trykt i en facsimileudgave.

Kildernes spredning over 3 arkiver har været en væsentlig ulempe, især på grund af navnestoffets betydning for arbejdet med sammenarbejdning af kilderne og med korrektion af fejl o. l. De ovennævnte

trykte kilder har kun kunnet yde en vis hjælp i denne forbindelse. Fejlene i kildematerialet skyldes dels almindelige skriverfejl, men er desuden i stort omfang forårsaget af de mange ændringer i matriklerne. Der foregik i hundredvis af opsplitninger og sammenlægninger af matrikler i tiden mellem de generelle matrikuleringer i 1689 og 1756, og det har tilsyneladende voldt embedsmændene besvær at holde rede på dem. De faste holdepunkter i denne undersøgelse er 1728- og 1729-fortegnelserne, der er baseret på 1689-matrikuleringen og den generale opmåling 1755, der indfører den nye matrikulering (kaldet 1756-matrikuleringen). Imellem disse to matrikuleringer er der mange usikre stedsangivelser i kilderne som følge af tvetydige matrikelangivelser, og det har været nødvendigt i udstrakt grad at benytte navnestoffet i skattemandtalen og brandforsikringens policefortegnelse til etablering af sammenhæng mellem en forsikringspolice eller andre oplysninger om det enkelte hus og en matrikel.

En kilde, der kunne være benyttet i denne forbindelse, er skøde- og panteprotokollerne. De kunne have givet visse supplerende oplysninger i nogle tilfælde, men de ville ikke have givet nogen systematisk forbedring af undersøgelsen. De er derfor ikke benyttet i denne sammenhæng, men kun til belysning af finansieringsproblematikken.

Udover de her omtalte kilder er der benyttet en del mindre betydningsfulde. De omtales i det følgende på de steder, hvor de benyttes, ligesom der – hvor det er nødvendigt – sker en uddybning af den oversigtsmæssige beskrivelse af kilderne, der er givet ovenfor.

C. BRANDOMRÅDET

Den værste brand i Københavns historie brød ud den 20. oktober 1728 om aftenen. Først 3 dage senere var ilden under kontrol. Da var størstedelen af det gamle København – d.v.s. området indenfor de middelalderlige volde – brændt. På et tidspunkt under branden var der fare for, at ilden skulle brede sig over Gothersgade til Ny-København, og man begyndte at nedrive et par huse på Gothersgades nordlige side;¹ det blev dog ved truslen, den nye bydel blev skånet.

Selve brandens forløb skal ikke beskrives nærmere her.² Den lære, man uddrog af den, var bl.a., at brandvæsenet – skønt det var blevet moderniseret i årene op til 1728 – var utilstrækkeligt. Desuden rettedes der i tiden efter branden kraftige angreb på myndighederne,

idet samarbejdet, særlig mellem de militære og civile instanser, havde været meget dårligt under katastrofen. Således blev militæret først på brandens tredje dag sat ind i brandbekæmpelsen, og dets indsats viste sig da at være effektiv.

Sideløbende med arbejdet med afhjælpning af den øjeblikkelige nød, med organisering af fødevareleverancerne og indkvartering af de brandlidte – vinteren stod for døren – begyndte man at angribe det egentlige problem: genopbygningen af hovedstaden.

For at få et arbejdsgrundlag beordrede man stadskonduktør Søren Balle til at foretage en registrering af de brændte huse, og 1. november –altså kun en uge efter branden – havde han afsluttet dette arbejde og kunne aflevere en fortegnelse, hvor hvert enkelt hus, dets matrikelnummer, ejer og beboere var angivet. Husene havde han opdelt i to kategorier: De, der var »ganske øde«, og de, der var »tildels ruineret«. (En kvartervis sammentælling af fortegnelsens angivelser ses i tabellerne p. 37 under »1728-fortegnelsen«). Efter selve fortegnelsen skrev Søren Balle: »Ved forestaaende beregning er alene observeret de gaarde, huse og vaaninger som ligger til gaderne, saa at de lejevaaninger som ligge under en og anden gaard, tillige ere anførte, men andre huse som gaarden tilhøre, saasom side- og baghuse, ere ej beregnede; . . .«.³ Fortegnelsen registrerer altså antallet af brændte *gadehuse*, men ikke den øvrige bebyggelse på grundene. Der er dog ingen tvivl om, at der – bortset fra enkelte særlig solide stenbygninger – ikke har været andet end større eller mindre røgsværtede murrester tilbage i brandområdet.

Skønt Søren Balles fortegnelse fra 1. november 1728 omtaler de enkelte huses matrikelnumre, er det ikke muligt at fastlægge brandområdet *helt* nøjagtigt på dette grundlag. Det skyldes, at København ikke var blevet matrikuleret siden 1689, og i perioden 1689-1728 var mange matrikler blevet udstykket. De nye matrikler fra sådanne udstykninger fik ikke hver deres nummer, men beholdt den oprindelige matrikels nummer. Der var sket udstykninger 5 steder i brandområdet yderkanter,⁴ og det kan på disse steder ikke med sikkerhed fastlægges, hvor grænsen mellem brændte og ikke-brændte huse går.

Fastlæggelsen af brandområdet volder yderligere problemer, fordi der blev fremstillet endnu en fortegnelse over de brændte huse, en fortegnelse, der ikke stemmer overens med Søren Balles. Den blev

fremstillet, fordi der – for at genopbygningen kunne komme i gang – måtte skabes en ordning på problemerne omkring prioriteterne i de brændte huse. Ved et kgl. reskript af 24/12 1728 befaledes det Københavns magistrat at udarbejde en fortegnelse over de afbrændte huse, »hvorunder I haver tydelig at lade forklare af hvor mange Fag et hvert huus eller gaard haver bestaaet samt hvad Alnemaal Grunden paa alle sider endnu er, hvem Beboerne have været, om Beboerne have enten været Eyere eller Leyere, hvor stor prioritet af Pantebøgerne og ellers tilforladeligen kand beviises derudi at have staaet, og hvo Pant-haverne ere, . . .«. Listen skulle begynde ved Vesterport, hvor ilden brød ud, og slutte, hvor den blev slukket.⁵ Gennem rodemestrene udsendtes skemaer til hver enkelt grundejer,⁶ og den 13. april 1729 kunne magistraten indsende sin »Allerunderdanigste Designation og Tabell over De her udi Staden Afbrændte Gaarde og Huuse . . .« til kancelliet. Fortegnelsen er publiceret sammen med et mandtal over indbyggerne i de *skåned* dele af byen, fremstillet i første halvdel af november 1728⁷ og dateret 14. december 1728.⁸ Tilsammen dækker disse to kilder hele København, omend der er et tidsmæssigt spring på nogle måneder mellem dem.

Det er nødvendigt at benytte begge fortegnelserne (herefter kaldet henholdsvis 1728- og 1729-fortegnelsen) over de *brændte* huse til fastlæggelsen af brandområdet, for dels er det ikke muligt at påvise nogen afhængighed mellem dem, og dels medtager 1728-fortegnelsen matrikler, der ikke nævnes i 1729-fortegnelsen og vice versa. Mens 1728-fortegnelsen har sin styrke i at være udarbejdet umiddelbart efter branden af den person, der netop havde matriklerne som sit arbejdsområde, er 1729-fortegnelsen resultatet af et større arbejde, sat i gang efter et kongeligt reskript og med et bestemt mål for øje, nemlig ordning af prioritetsproblemet. Til bedømmelse af 1729-fortegnelsens kildeværdi er det væsentligt at bemærke, at den havde økonomiske konsekvenser, både for grundejerne og for myndighederne. Begge parter har derfor været interesserede i at få en nøjagtig fortegnelse. Der er således ingen grund til at tvivle på, at en matrikel, der er anført som afbrændt i 1729-fortegnelsen, virkelig er afbrændt. Derimod melder der sig et problem, når 1728-fortegnelsen betegner visse matrikler som brandhærgede, uden at de samme matrikler er nævnt i 1729-fortegnelsen.

Da de kildemæssige overvejelser ikke løser problemerne entydigt, er *alle* de matrikler, der er omtalt i de to fortegnelser, taget med i undersøgelsen. Langt den største del af dem volder ingen vanskeligheder. De er angivet som afbrændte i begge fortegnelserne og er derfor uden tvivl brændt. Alle *andre* matrikler, der er omtalt i fortegnelserne – enten som helt eller delvis brændte – er blevet nærmere undersøgt.

I tabellerne på side 37 er anført tal for henholdsvis matrikler og huse, uddraget af 1728- og 1729-fortegnelserne. Når der skelnes mellem de to begreber »huse« og »matrikler«, skyldes det dels, at samme ejer i adskillige tilfælde havde flere gadehuse på én matrikel og dels de ovenfor omtalte udstykninger af matrikler. Der er således et større antal brændte huse end ditto matrikler, og i fortegnelserne er de enkelte *huse* anført med matrikelnummer.

Hvad angår *tabellen over brændte huse*, så er der store afvigelser mellem tallene fra de to fortegnelser. Når 1728-fortegnelsen angiver det største antal brændte huse i samtlige kvarterer, skyldes det ikke blot en systematisk registreringsforskel, men hovedsagelig, at man manglede en fast enhed. Begrebet »hus« er løst, og dækker over kildeangivelser som »gård«, »hus«, »ejendom«, »våning«, »lejevåning« og »bod«. Efter at problemet er søgt løst under hele arbejdet med undersøgelsen, kan det kun konstateres, at der ikke i kilderne er anvendt nogen fast, entydig terminologi.

Da brandområdet i første omgang fastlægges ud fra matriklerne, er beregningerne over det brændte antal huse uden betydning i denne forbindelse. Når de alligevel er taget med, skyldes det, at de dels giver et bedre billede af brandens omfang, end matrikeltallene gør, og dels, at de ved sammenligning med byggeriet efter branden belyser forskellen på bebyggelsen i området før og efter 1728 (se p. 67).

I *tabellen over afbrændte matrikler* er først opført 1728- og 1729-fortegnelsernes angivelser. Under rubrikken »ialt« er dernæst anført det totale antal matrikler, der er omtalt i de to fortegnelser tilsammen. Ved sammenligningen af de to kilder viste det sig, at der var uoverensstemmelser mellem dem for 43 matriklers vedkommende; disse 43 matrikler måtte betegnes som »usikre« (angivet med 0 0 0 0 0 på kort 1), idet det ikke i første omgang var muligt at fastslå, om de virkelig var brændt. Ved inddragelse af yderligere kildemateriale⁹ var

Afbrændte huse

Kvarter	1728- forteg- nelsen	1729- forteg- nelsen	Maximalt	Heraf delvis ødelagt	
				1728- fortegn.	1729- fortegn.
Strand	21	19	21	4	1
Snarens	217	194	218*)	2	2
Vester	131	124	138**)	9	3
Nørre	261	248	265	11	3
Klædebo	356	325 + ?	360 + ?	0	0
Frimands	225	198 + ?	229 + ?	2	0
Købmager	127	119	131	10	0
Rosenborg	338	336 + ?	349 + ?	1	5
I alt	1676	1563 + ?	1711 + ?	39	14

Afbrændte matrikler

Kvarter	1728- forteg- nelsen	1729- forteg- nelsen	I alt	Heraf usikre	Revideret		
					Brændt	Delvis ødelagt	Usikre
Strand	19	19	19	3	17	2	0
Snarens	177	177	178*)	3	175	3	0
Vester	105	102	107**)	7	100	4	0
Nørre	229	227	232	12	224	4	1
Klædebo	248	247	248	1	247	1	0
Frimands	172	170	172	2	170	1	0
Købmager	93	85	93	10	83	9	1
Rosenborg	262	264	265	5	261	4	0
I alt	1305	1291	1314	43	1277	28	2

*) Matrikelnummer 46 er medregnet her (omtalt som beskadiget i mandtallet over de skånede dele fra december 1728).

***) Heri indkluderet det ikke-matrikulerede rådhus på Nytorv og matrikelnummer 27, der i fortegnelsen i Bruun's Collectanea bd. 2, p. 65a omtales som beskadiget.

?) Refererer til, at der i flere tilfælde er angivet »våninger« uden præcist antal. På grund af flertalsformen er der her lagt 2 til antallet af huse, og yderligere tilføjet et ?. Teoretisk kan antallet 2 være rigtigt, men der kan også være tale om en lille fejl.

Tabellerne er forklaret p. 36 og 38 ff. Grænserne mellem de enkelte kvarterer ses på kort 3.

det imidlertid muligt gennem en detaljeret gennemgang at nedbringe antallet af usikre matrikler til et minimum. Denne gennemgang blev – ligesom for »huses« vedkommende – besværliggjort af uklart definerede gloser i kilderne, såsom »spoleret« og »ruineret«. Disse gloser betegner ikke nødvendigvis – som man umiddelbart skulle tro – at et hus er helt ødelagt. Et hus kan i én kilde betegnes som »ganske spoleret«, mens det af samme kilde fremgår, at huset kun er delvis ødelagt, og at det kan sættes i stand for en mindre del af sin totale værdi.¹⁰

Fortegnelsen over de skånedede dele af København fra december 1728 har i adskillige tilfælde kunnet benyttes i denne detailundersøgelse, dels på grund af flere tydelige tekstudsagn¹¹ og dels på grund af sine angivelser af antallet af beboere i de enkelte huse. De mange husvilde var efter branden stuvet sammen i de bevarede huse, der blev udnyttet til det yderste. Selv angivelsen af et stort antal beboere i et hus behøver derfor ikke at betyde, at huset ikke var beskadiget. Er der derimod angivet et lille antal beboere i huset, er det et indicium for, at huset var beskadiget.

Resultatet af gennemgangen af de 43 »usikre« matrikler er indarbejdet i tabellen over matrikler under »revideret«. Tallene i denne rubrik angiver således det fastlagte brandområde.

Af de i 1728- og 1729-fortegnelserne tilsammen omtalte 1314 matrikler er 7 *udgået ved den detaljerede gennemgang*,¹² idet det er godtgjort, at de ikke kan være brændt eller revet ned. Det er i alle 7 tilfælde matrikler, der ikke er omtalt i 1729-fortegnelsen, men i 1728-fortegnelsen, og her under »delvis ruineret«. Der *kan* have været tale om små skader på de pågældende huse, men de har i så fald været så små, at de er uden betydning for denne undersøgelse, da de hverken har givet adgang til privilegierne til de brandlidte eller til den erstatning, der blev udbetalt til ejerne af nedrevne huse.¹³

Kun i 2 tilfælde har det ikke været muligt at afgøre, om bebyggelsen på en matrikel var delvis ødelagt eller ubeskadiget. Disse 2 er anført i tabellen under »*tviivlsomme*«.¹⁴

28 matrikler er angivet som »delvis ødelagt«. I nogle tilfælde er skadens omfang direkte angivet i kilderne,¹⁵ i andre er der brugt mere løse og almene udtryk, og gruppen omfatter således matrikler med både lidt og svært beskadigede huse. Endelig er der for nogle ma-

trikler i denne gruppe tale om, at de var bebygget med flere gadehuse, der ikke alle var brændt.¹⁶ Grænsen mellem brændt og ikke-brændt er i disse tilfælde klar nok, men matriklen som sådan må rubriceres under »delvis ødelagt«.

Undersøgelsen af de 43 usikre matrikler afslørede, at 1729-fortegnelsen i langt de fleste tilfælde var rigtig. I de få tilfælde, hvor den måtte suppleres med 1728-fortegnelsen, skyldtes det, at der i 1729-fortegnelsen ikke er medtaget offentlige bygninger o.l. (Det gælder således Vaisenhuset (Vester 114), rådhuset på Nytorv, Regensen (Klædebo 44) og en embedsbolig under Trinitatis Kirke (Rosenborg 95)).

Det fastlagte brandområde er vist på kort 2. Det fremgår heraf, at et enkelt kvarter, Klædebo, var helt afbrændt, og at der i Snarens og Rosenborg Kvarterer kun stod nogle få bygninger. I Frimands Kvarter var en del af Amagertorv og Stenboderne foran Helliggeist bevaret; også i Nørre Kvarter var kun en mindre del blevet skånet. I Købmager Kvarter var den nordvestlige trediedel brændt, og Vester Kvarter var ligeledes hærget mod nordvest. Endelig var en snes huse i Strand Kvarter brændt.

Udover de mange borgerhuse omfattedes en lang række offentlige bygninger af katastrofen: Universitetet var særlig hårdt ramt, idet ikke blot selve universitetsfirkanten, men også alle professorresidenserne og kollegierne lå i brandområdet. Hertil kom, at universitetsbiblioteket på Trinitatis Kirkes loft var gået tabt. Desuden var 5 kirker, rådhuset, Vaisenhuset og flere hospitaler og skoler mere eller mindre udbrændte.

Myndighederne stod således over for to store opgaver: De skulle dels styre og regulere det private byggeri og dels sørge for genopførelsen af en hel række offentlige bygninger.

De 1277 matrikler, der i det forrige er betegnet som brændte, har ikke alle været totalt ødelagte. Der har været større eller mindre bygningsrester tilbage efter branden, men det er ikke muligt at få blot et nogenlunde overblik over, i hvor stor udstrækning bygningsrester og materialer fra de brændte huse har været anvendt ved genopbygningen. I enkelte tilfælde – især når det drejer sig om større bygninger, kirker, rådhuset, kollegier, universiteter o.l. – vides det, at der har været væsentlige bygningsrester,¹⁷ men når det drejer sig

om den store masse af huse, siger de samlede kilder intet konkret. Der ligger et stort, spredt kildemateriale, der i nogen grad kan belyse emnet, men det ville være både uoverkommeligt og ret betydningsløst at gennemføre detailstudier til denne undersøgelse. Det kan dog anføres, at det ved næsten alle bygningsarkæologiske undersøgelser i brandområdet har vist sig, at materialer – især munkesten – fra de brandhærgede huse er blevet anvendt ved genopbygningen, hovedsagelig til opmuring af skillerum.¹⁸

På grundlag af 1729-fortegnelsen og mandtallet over beboerne i de skånedede dele af byen er der i »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere« foretaget en analyse af bebyggelsen før branden.¹⁹ En del af analysens resultater, der dels belyser brandens omfang i forhold til hele byen og dels kan benyttes i forbindelse med undersøgelsen af genopbygningen, skal refereres her. Det brandområde, der opereres med i analysen er ganske vist ikke identisk med det i forrige afsnit fastlagte, men afvigelserne er ikke større, end at de statistisk set er uden væsentlig betydning i de her benyttede sammenhænge.²⁰

Hvor stor en del af København, der var brændt, er fundet ved at sammenholde antallet af brændte huse i 1729-fortegnelsen med mandtallet over beboerne i de skånedede dele. På trods af usikkerheden om antallet af brændte huse, giver det et godt begreb om brandens omfang, når det anføres, at det bevarede antal huse var 3051. Omkring en trediedel af Københavns huse var altså brændt.

Hvor stor en del af byens *befolkning*, der var blevet hjemløse ved branden, er det kun muligt at angive skønsmæssigt. 1729-fortegnelsen meddeler intet om antallet af beboere i brandområdet før branden. I mandtallet over de skånedede dele er det om 8749 mennesker angivet, at de før havde boet i brandområdet. Hertil kommer at 436 fattige familier umiddelbart efter branden blev ført ud af byen til omegnen, og at 484 almisselemmer blev sendt til deres respektive hjemsteder i provinsen. Sættes det fjernede antal mennesker til 3000, hvilket er rimeligt ud fra de nævnte tal, og regner man yderligere nogle tusind for enten at være flyttet frivilligt eller at have unddraget sig tællingen, bliver tallet på de brandlidte knap 14.000. I kildeudgaven angives det, at »det er rimeligt, at Tallet har været endnu højere, maaske en Snes tusinde«.²¹ Forhøjelsen begrundes med, at mandtallet næppe altid har nøjagtig oplysning om, hvorvidt en person hørte til de

brandlidte eller ej.²² Selv om grundlaget er spinkelt, synes det rimeligt at antage, at det rigtige tal ligger mellem 14.000 og 20.000.

Mandtallet angiver det samlede indbyggertal i København til at være ialt godt 54.000 indbyggere, men der skønnes i kildeudgaven at have været mindst 70.000 før branden.²³ Ifølge disse beregninger skulle det altså nærmere være en fjerdedel end en trediedel af Københavns befolkning, der blev hjemløse ved branden. Det gennemsnitlige antal mennesker pr. hus i brandområdet har efter dette været mindre end gennemsnittet for hele byen, et forhold, der ikke kan undre, når man erindrer, at det var de ældste dele af København, ofte med små huse, der var brændt.

Til belysning af, hvilken byggeskik (grundmur/bindingsværk) der var fremherskende før branden, er der i »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere« foretaget en kvartervis optælling af antallet af huse af grundmur, delvis grundmur og af bindingsværk.

Kvarter	Grundmur	Delvis grundmur	Bindingsværk	Uangivet	I alt ødelagte huse
Strand	1	5	13	—	19
Snarens	5	47	135	—	187
Vester	1	3	98	4	106
Nørre	4	27	203	4	238
Klædebo	13	26	258	3	300
Frimands	6	35	146	—	187
Købmager	6	16	90	—	112
Rosenborg	4	20	274	3	301
I alt	40*)	179	1217	14	1450

*) Kirkerne og de fleste andre offentlige bygninger er ikke medtaget i 1729-fortegnelsen, og derfor heller ikke her.

Mandtallet over de skånedede dele meddeler intet om byggeskikken i den del af byen, så det er ikke muligt at få et billede af fordelingen af de forskellige former for byggeri i *hele* København. Tabellen viser dog for brandområdets vedkommende et meget væsentligt træk: Kun 40 – eller under 3 % – af de 1450 huse er angivet som grundmurede, mens knap 84 % er af bindingsværk, og godt 12 % er delvis grund-

murede. Skønt det siden 1683 havde været påbudt, at husene i hovedgaderne skulle bygges af grundmur og i en del andre gader bygges med grundmurede facader,²⁴ havde byfornyelsen været så lille, at det helt overvejende antal huse i brandområdet stadig havde været af bindingsværk. Dette forhold er fremhævet her, fordi det havde betydning i diskussionen omkring genopbygningen (se p. 50 f).

Den kvarterwise optælling giver et vist indtryk af fordelingen af grundmur og bindingsværk før branden (f.eks. viser der sig en tydelig forskel på de to nabokvarterer Vester og Snarens), men da de enkelte kvarterer – på grund af de ovenfor omtalte bestemmelser fra 1683 – bestod af gader med meget forskellig byggeskik, med størstedelen af de helt og delvis grundmurede huse koncentreret i få gader, giver denne opdeling kun et ufuldstændigt billede af fordelingen.²⁵

I analysen af 1729-fortegnelsen er der yderligere foretaget beregninger over prioriteterne i de brændte huse. Disse beregninger vil blive nærmere omtalt i afsnittet om finansieringen af genopbygningen.

D. GENOPBYGNINGEN

1. *Det administrative apparat*

Straks efter branden stod myndighederne over for en række store og komplicerede problemer, som det var nødvendigt at få løst hurtigt. Man etablerede derfor et administrativt apparat i form af en række kommissioner, der dels skulle løse de øjeblikkelige opgaver og dels tilrettelægge og styre genopbygningen.

For at få løst de mest påtrængende problemer nedsattes dagen efter branden, den 24. oktober 1728, *I: Den kombinerede Kommission*.¹ Et enkelt af dens arbejdsområder udskiltes den 16. november og blev overdraget til *II: Kommissionen til undersøgelse af tyverier i forbindelse med branden*.

De langsigtede opgaver blev taget op allerede den 5. november ved nedsættelsen af *III: Kommissionen til Gadernes Regulering (Reguleringskommissionen)*. Antagelig efter denne kommissions forslag oprettedes den 18. marts 1729 *IV: Bygningskommissionen for København*, der 1½ måned senere blev underlagt grev Reventlow, der blev udnævnt til »Oberdirekteur« for genopbygningen. Kommissionen for byggeriet blev nedlagt i marts 1731, hvorefter stadsbygmesteren

alene havde tilsynet med det private byggeri. Hans overordnede var indtil 1742 generalbygmesteren og herefter den i 1742 oprettede bygningskommission, der i øvrigt havde det offentlige byggeri uden for København under sig.

Den 14. maj 1729 blev ansvaret for *kirkernes og rådhusets genopførelse* overdraget til en særlig kommission (V). Den blev nedlagt i januar 1731, da ansvaret overgik til geheimekonseillet. Herfra gik det to måneder senere over til VI: *Bygningskommissionen for de offentlige bygninger i København*. Denne kommission blev først nedlagt i 1752.

Det viste sig nødvendigt i forbindelse med genopbygningen at oprette endnu en kommission, idet byggeriet i starten hæmmedes kraftigt af den store gældsbyrde, der hvilede på ejerne af de brændte huse. Problemet løstes ved hjælp af *Prioritetskommissionen*, der blev nedsat den 16. juni 1729.

Hele dette administrationsapparat vil blive nærmere omtalt i det følgende, idet sidstnævnte kommission dog først behandles i afsnittet om finansieringen af byggeriet.

I. DEN KOMBINEREDE KOMMISSION

Dagen efter brandens ophør beordrede kongen direktørerne for brand- og vandvæsenet, magistraten og de tilfornede i politi- og kommercekollegiet til, »anlangende adskillige poster at foranstalte til Stadens og Indbyggernes beste og *Conservation*, formedelst den Staden overgangne ulykkelige Ildebrand«, at træde sammen.² Denne forsamling omtales herefter som »den combinerede Commission«.³ Brevet fra kongen til de tre myndigheder havde form af en memorial i 11 punkter. Kommissionen skulle sørge for at hindre brand i det bevarede, istandsættelse og placering af sprøjterne, tilsyn med bagere og bryggere (der kun måtte tage de priser, de havde taget før branden, og kun måtte fremstille visse varer) og med istandsættelse af bagerier og bryggerier. Desuden skulle de føre kontrol med faste priser på en del fødevarer (rug, hvede, malt, byg, m.m.), sørge for, at huslejen »settes for en billig Priis«, efterse om der lå døde i ruinerne – og sørge for eventuelle dødes begravelse – og endelig holde

øje med salg af metaller, linned, klæder m.m., for at det kunne konstateres, om der var tale om tyvekoster, erhvervet under branden.⁴ Det var, som det ses, en blandet række af opgaver, der blev pålagt kommissionen, og når den var sammensat så bredt, var det netop for, at alle opgaverne kunne falde inden for en eller fleres embeds-områder.

Mens en del af opgaverne – genetableringen af brandvæsenet og igangsættelsen af fødevareproduktionen – nødvendigvis *måtte* løses, er det bemærkelsesværdigt, at det pålægges kommissionen at føre en ganske omfattende priskontrol. Man har her det første af mange – og vellykkede – forsøg på gennem hele byggeperioden at holde priserne nede.

Det er ikke muligt at følge kommissionens daglige arbejde, men det fremgår af skrivelser til og fra Danske Kancelli, at den løste nogle af sine opgaver. Efter en forespørgsel meddelte kancelliet den 12. november 1728, at det var tilladt bagere og bryggere at lægge midlertidige spær og tage over resterne af deres huse, så de kunne producere vinteren over.⁵ 3 uger senere fik også de øvrige beboere i brandområdet – ligeledes efter forespørgsel fra kommissionen – tilladelse til på lignende måde at indrette sig interimistisk for vinteren. Ved samme lejlighed fik kommissionen besked på at overveje mulighederne for fjernelse af gruset fra gaderne og brandtomterne.⁶ (Problemet ses ikke at være berørt senere i kommissionen, men er tilsyneladende overgået til magistraten, idet der førtes brevveksling mellem denne og kancelliet om fjernelse af gruset. Det besluttedes i maj 1729 at foretage nødvendige reparationer af vejene uden for byen ved hjælp af gruset fra Nørre, Klædebo og Vester Kvarterer og at benytte resten til opfyldning bag Amalienborg Have, hvor Mønsterpladsen blev anlagt).⁷

Problemet med brandvæsenet blev taget op til behandling i kommissionen, og den 26. november godkendte kongen et forslag fra denne om, at der til gadelygternes og brandmateriellets istandsættelse blev pålignet ejerne af de bevarede huse en skat på mellem 1400 og 1500 rdlr.⁸ Desuden blev vægternes ruter og områder lagt om, men af angst for nye brande blev antallet af vægttere – der kort før var blevet sat op fra 65 til 100 – ikke formindsket, skønt der unægtelig var mindre at overvåge i de første år efter branden.⁹

II. KOMMISSIONEN TIL UNDERSØGELSE AF TYVERI I FORBINDELSE MED BRANDEN

I den store forvirring efter branden opstod der mange slags rygter og anklager bl.a. gående ud på, at der var sket et stort antal tyverier under branden. For at få rede på disse forhold nedsattes den 16. november en kommission på 4 medlemmer med etatsråd Niels Foss i spidsen. Dens opgave var at opklare og afsige domme i »de Tyve Sager og andre Processer som kunde reise sig iblandt Indvaanerne i Kiøbenhavn, og have deris oprindelse af den Staden overgangne ulykkelige Ildebrand«. ¹⁰ Kommissoriet tangerede Den kombinerede Kommissions ordre til at have opsyn med handel med eventuelle tyvekoster, og denne opgave overgik således til den nye kommission. ¹¹ Den 3. december udvidedes kommissionen efter ansøgning med 2 medlemmer, da de andre ikke mente, at de kunne klare arbejdet alene. ¹² Der blev tilsyneladende lagt op til et større kommissionsarbejde, men det viste sig i løbet af de følgende måneder, at tyverierne kun havde haft et meget begrænset omfang. I alt blev der afsagt domme i 21 sager, ¹³ og desuden blev sagerne mod 19 militære personer afgjort ved deres regimenter. ¹⁴ I juni 1729 var arbejdet færdigt, og kommissionerne blev ophævet. ¹⁵

III. KOMMISSIONEN TIL GADERNES REGULERING (REGULERINGSKOMMISSIONEN)

Ud over nedsættelsen af de ovenfor omtalte kommissioner blev der i dagene efter branden truffet en række foranstaltninger til afhjælpning af den øjeblikkelige nød, såsom udflytning af fattige familier og uddeling af fødevarer. ¹⁶ Men da løsningen af den første række af problemer var sat i gang, angreb man hovedproblemet: genopbygningen. Som nævnt (p. 34f) udarbejdede stadskonduktør Søren Balle efter ordre af 1. november en fortegnelse over de brændte huse. Den blev afleveret den 5. november, og samme dag nedsattes Kommissionen til Gadernes Regulering, kaldet Reguleringskommissionen. ¹⁷ Dens medlemmer var generalbygmester Johan Conrad Ernst, overlændbygmester Johan Cornelius Krieger, stadsbygmester Johann Albrecht Hiller og sekretær i hofretten Jochum Richardt Paulli. Hiller

døde kort efter og blev den 12. november 1728 erstattet som Københavns stadsbygmester af assessor i højesteret Nicolai Banner Matthisen, der også indtog hans plads i kommissionen.¹⁸ Samtidig blev stadskonduktør Søren Balle tilforordnet kommissionen.¹⁹ Ernst var kommissionens formand.²⁰

Kommissionens opgave var »at foretage sig det gamle *Cart* over Kiøbenhavn og overveie med hverandre, hvorledes gaderne kunde udviides herefter til *Commodite* og *regularite*, og til den ende optage et nyt *Cardt*, over de afbrændte quarterer, og samme, med deris forklaring og betænkende derover, med forderligste at indsende«. ²¹ Arbejdet med fastlæggelse af gadenettet måtte nødvendigvis udføres hurtigt; det var en forudsætning for, at byggeriet kunne komme igang.

Selve kommissionsarkivet er gået tabt, så dens arbejde må følges gennem korrespondancen med Danske Kancelli.

Kommissionen arbejdede hurtigt. I et brev dateret 26/11 1728 meddelte den kongen, at Søren Balle var ved at fremstille det ønskede kort, hvor man både skulle kunne se, »saa *accurat* som muligt hvorledes det gamle Kiøbenhavn har været, og hvorledes det ny kunde indrettes«. Kortet ville blive fremstillet helt fra grunden, idet Søren Balle målte alt efter, men arbejdet var endnu ikke afsluttet. »Saa vilde Eders Kongel. Mayt: allernaadigst tillade os at vi allerunderdanigst paa hosfølgende *Cart* :/: som *Assessor* og Stadsbygmester Banner haver tegnet, efter det *Cart* os af Eders kongl. Mayt: allernaadigst er communiceret :/: maa forestille en *Ideé* af vore Tanker, indtil vi kand blive ferdig med det *accuratere Cart*«. Videre meddeltes det, at man på det vedlagte kort med forskellige farver havde angivet det brændte, det, der stod tilbage, og de projekterede forandringer.²² Desværre mangler kortet, og vi har kun tekstens udsagn om planlagte forandringer at holde os til.

Selve kommissionsbetænkningen blev afleveret den 7. december 1728.²³ Det gentages heri, at de gamle kort var for dårlige, og at man derfor har ladet Søren Balle måle alt op. Vedlagt betænkningen var det nye kort, der – ligesom det foreløbige – forgæves er blevet eftersøgt af adskillige historikere, bl.a. Carl Bruun og Vilh. Lorenzen. Det er antagelig brændt i 1794 eller 1795.²⁴ I betænkningen gennemgås de væsentligste ændringer, idet der refereres til kortet, der – som det ovennævnte – var farvelagt, så de forskellige kategorier af huse

og gadearealer kunne fremtræde klart. De i betænkningen omtalte forslag til ændringer af gadelinierne er udførligt refereret og kommenteret i litteraturen, hvor der desuden er foretaget sammenligninger mellem betænkningens ordlyd, kongens kommentarer i approbationen af betænkningen og et bevaret kort fra 1730.²⁵ Sidstnævnte – der har båret teksten: »Plan paa de afbrændte Pladser udi Kiøbenhavn, med Gadernes Indrettelse, saaledes som de herefter skal være, 1730« – er stærkt medtaget af tidens tand, men det kan stadig anes, at de brændte områder har været markeret. Da kortet på dette felt må antages at være en kopi af kommissionens kort, der atter bygger på Søren Balles fortegnelse, er det ikke benyttet til fastlæggelsen af brandområdet. M. h. t. gadereguleringen er kortet derimod – med forsigtighed – brugbart til supplerende af kommissionens betænkning. En lang række af de mindre af de projekterede ændringer er ikke omtalt i betænkningen, men har været anført på det manglende kort: »Hvorledes ellers vore allerunderdanigste Tancker gaar ud paa de øvrige Gaders og Streders *Udvidelse*, derom maatte det allernaadigst være os tilladt, at *referere* os allerunderdanigst til Tegningen af herhosfølgende *Cart*, paa det vi icke skal opholde Eders Kongl. Mayt: med ald for viitløftig Forklaring«. (Når Lorenzen²⁶ forbavses over, at der skete flere ændringer i gedeføringen, end betænkningen nævner, må det skyldes, at han har overset den her citerede passus. Det er yderligere galt, når det samme sted anføres, at kommissionen ikke foreslår anlæg af Kultorvet. Både i den foreløbige betænkning og i den endelige er torvets anlæg foreslået).

Kommissionen skriver i betænkningen udtrykkeligt, at den har taget hensyn til omkostningerne ved omlægningen af gadelinierne, og at den, hvis omkostningerne er underordnede, kan foreslå større ændringer. Herefter nævnes forslag, der især omfatter store pladser som skæringspunkter for brede, lige gader.

Den 18. december 1728 godkendte Frederik IV det nye kort.²⁷ Han tilføjede dog, at når gadebredderne blot blev som foreslået (hovedgader 20-24 alen; sidegader 16 alen), »faar det udi det Øvrige ved den forrige Gadernes Krumhed at have sit Forblivende«. Ifølge betænkningens tekst har kortet netop vist mange forslag til udretninger af krumme gader, så det er tilsyneladende en begrænset godkendelse af kortet, der gives udtryk for.

Forslaget blev yderligere beskåret, da kongen den 2. maj 1729 under indflydelse af mange klager fra borgerne og antagelig også efter råd fra grev Reventlow (se p. 51) indskrænkede antallet af ændringer af gadelinierne. Det gjaldt således Nørregade, Nygade, Vimmelskaflet, Frederiksborggade og Kattesundet. Endvidere blev gadernes udvidelse i bredden formindsket, sidegaderne fra 16 til 10-12 alen og hovedgaderne fra 20-24 alen til en bredde, så 3 kareter kunne passere hinanden.²⁸ Disse ændringer af det oprindelige projekt betød en væsentlig nedskæring af det offentliges udgifter til gade-regulering, idet der ikke skulle eksproprieres nær så store arealer. Beregningerne over ekspropriationerne afsluttedes i juni 1729 og blev angivet til 68.928 rdlr., men det tilføjedes, at udgifterne efter det oprindelige forslag ville have været 6 gange større.²⁹

Når interessen for at finde »det approberede Carte« har været så stor, er det bl.a. fordi betænkningens tekst og kongens approbation ikke tegner et klart billede af det oprindelige forslag. Alligevel må det siges, at kommissionens betænkning, dens understregning af de økonomiske hensyn og af, hvad den egentlig gerne ville foreslå, kombineret med, hvad der rent faktisk blev foretaget af ændringer, tegner et ganske godt billede af, hvordan kortet har set ud.

På kort 2 er det angivet, hvilke ændringer i gadelinierne der blev foretaget, og på kort 3 ses gadeforløbet efter 1756. Det fremgår klart, at det ikke lykkedes at skabe en byplanløsning i lighed med Ny-Københavns, det vil sige med pladser og lige gader, der skærer hinanden vinkelret. Gadeudvidelserne fik et mindre omfang end betænkningens forslag: På den ene side blev gaderne *ikke* udvidet til de foreslåede bredder, men på den anden side blev der foretaget adskilligt flere udretninger end nævnt i betænkningen.

Pladsernes antal blev forøget med en enkelt, idet Kultorvet blev anlagt for at lette trafikken inden for Nørreport på torvedagene. Desuden blev Stenboderne foran Helliggeist revet ned, og kirken blev yderligere frilagt ved anlæggelsen af Kokkegade (Valkendorfs-gade). De 3 matrikler på hjørnet af Amagertorv og Lille Helliggeiststræde (Frimands Kvt. nr. 12, 13 og 178) var imidlertid ikke brændt og blev ikke revet ned, så en virkelig pladsdannelse blev det ikke til. Nogle år senere blev der desuden rejst en høj mur mellem kirkegården og Amagertorv, og hermed var ethvert præg af plads forsvundet.

Mange gader blev gjort bredere og adskillige blev rettet ud, men hensynet til grundejerne – især deres mulighed for at benytte de gamle fundamenter – hindrede en gennemført udretning. Blandt andre hensyn nævnes i betænkningen fra 18. december også de store udgifter, der ville være forbundet med omlægningen af vandrederne.

Endelig blev der anlagt *helt nye gader*. I Vester Kvarter blev adskillige af de små, krogede gader (St. Clemensstræderne, Vognbadstuestræde, Helligkorsstræde, Antiquitetsstræde og en del af Mikkøl Brøggerstræde) nedlagt, og i stedet blev Frederiksberggade anlagt fra Vestervold til Gl. Torv, lige over for Nygade, og Kattesund blev forlænget til Vestergade ud for Store Lars Bjørnsstræde. Hermed havde man fået reguleret den mest krogede del af byen, skabt bedre trafikforhold og lagt grunden til en ommatrikulering af hele området.

I Nørre Kvarter blev Teglgårdsstræde lagt om, så det dannede en retliniet forlængelse af Lars Bjørnsstræderne. Linien langs Nørrevold blev rettet ud før branden.

I Klædebo kvarter blev kirkegården på en del af sin sydside afgrænset af en ny gade, Dyrkøb, der ved en kort stump gade var forbundet med Klædeboderne (nu Skindergade).

I Frimands Kvarter dannedes dels ved udvidelse af Lille Helliggeiststræde og Tugthusporten og dels ved gadegennembrud en ny forbindelse mellem Amagertorv og Skindergade.

I Rosenborg Kvarter blev der kun anlagt et enkelt, kort stykke ny gade, idet Brøndstræde blev forlænget til Gothersgade.

Kommissionens næste arbejde var at sørge for afpæling af de nye gadelinier så grundejerne vidste, hvad de havde at rette sig efter. Dette arbejde var i gang i begyndelsen af 1729,³⁰ og derefter hører man ikke mere til kommissionen. Det blev næppe den, der fuldførte arbejdet med afpælingen, idet dette arbejde trak ud i flere år.³¹

IV. BYGNINGSKOMMISSIONEN FOR KØBENHAVN

I et brev fra Reguleringskommissionen til Danske Kancelli, dateret 29/2 1729, beskrives borgernes modstand mod byggerestriktionerne – særlig forbudet mod at bygge af bindingsværk – og det foreslås, at der, for at bringe mere orden i genopbygningen, gives stadskonduktøren Søren Balle og stadsbygmester Banner Matthisen autorisation

til at have opsyn med alt byggeri, idet de skulle sortere direkte under Danske Kancelli. I en vedlagt memorial – udateret og uden underskrivere – opstilles i 8 punkter et forslag til en bygningskommission for København, hvem der skal sidde i den, og hvilke arbejdsområder den skal have.³² Kongen godkendte planen, men nedskar det foreslåede antal medlemmer fra 10-11 til 5, og den 18. marts 1729 blev Københavns præsident, etatsråd Johan Schrader og stadshauptmand Michael Fjeldsted beordret til sammen med Ernst, Krieger og J. R. Paulli – der alle sad i Reguleringskommissionen – at indtræde i en bygningskommissionen.³³ Søren Balle og Banner Matthisen blev tilføjet til kommissionen.³⁴ I juni blev J. R. Paulli erstattet af den tidligere stadsinspektør, professor Joachim Frederik Ramus.³⁵ Kommissionens instruks i 8 punkter er i alt væsentligt identisk med det ovenfor omtalte forslag: Den skulle afgøre stridigheder mellem naboer ved grundreguleringer, godkende tegninger for og besigtige opførelsen af offentlige og private bygninger, både hvad angik materialer, håndværkernes priser og arbejdets udførelse, overvåge, at materialer til offentlige bygninger blev købt billigst muligt, og at materialer, der kunne skaffes indenlandsk, ikke blev købt i udlandet. Endvidere skulle den sikre, at der kun kom fremmede håndværkere til byen i det omfang, de lokale ikke kunne overkomme arbejdet. Endelig skulle den dømme i de stridigheder, der måtte opstå i forbindelse med byggerierne.³⁶ Således fik også denne kommission til opgave – ligesom Den kombinerede Kommission havde fået det – at føre et ganske omfattende tilsyn med priser og lønninger. Det er tydeligt, at Frederik IV af al magt søgte at føre en pris- og lønstabiliserende politik og at hindre, at genopbygningen gav anledning til spekulation.

I de første måneder løste kommissionen en række mindre opgaver: Den lod foretage en opgørelse over nedrevne huse under branden i visse gader,³⁷ stillede forslag til kancelliet om gratis udlevering af sand til de byggende³⁸ og udarbejdede en fortegnelse over ulovligt byggeri,³⁹ men nogen større dynamik synes ikke at have præget kommissionens arbejde.

Påbudet om at bygge grundmurede huse var kommissionens største problem, idet borgerne klagede stærkt over påbudet. Bindingsværk – eller rettere mur og bindingsværk – havde været den fremherskende byggeskik gennem århundreder, hvilket fremgår af 1729-fortegnelsens

oplysninger om de brændte huse (se p. 41). Langt de fleste københavnere havde boet i bindingsværkshuse og var fortrolige med denne bygningsform.

Samme dag som kommissionen blev nedsat – den 18. marts – indskærpedes det, at alt, både gade-, side- og baghuse, skulle bygges i grundmur. Det skete i et brev til Reguleringskommissionen, hvor der henvistes til, at der kun var en lille forskel på omkostningerne ved grundmuret byggeri og bindingsværksbyggeri. Argumenterne fra et tidligere brev fra kommissionen til kancelliet: at fundamenterne til de tunge, grundmurede huse var meget dyre, og at de gamle fundamenter i mange tilfælde ville kunne bruges til at opføre nye *bindingsværkshuse* på, havde altså ikke påvirket kongens beslutning om, at hele brandområdet skulle genopføres i grundmur.⁴⁰

Det er påfaldende, at borgernes påstande om fundamenternes betydning ikke blev imødegået, ja, slet ikke blev berørt i svaret fra kongen.⁴¹ At fundamenternes omlægning regnedes for et problem, fremgik af Reguleringskommissionens udtalelser, der blev forelagt kongen på et tidligt tidspunkt.⁴² Det er sandsynligt, at spørgsmålet om fundamenterne i virkeligheden – skønt det ikke direkte er nævnt – er en af hovedårsagerne til reduktionen af gadereguleringernes omfang, til den nedenfor nævnte tilladelse til opførelse af bindingsværksbaghuse og senere til tilladelsen til at bygge bindingsværksgadehuse (se p. 54).

Kommissionen støttede indirekte borgernes krav om at måtte bygge i bindingsværk, idet den godkendte en tegning til bindingsværksgadehus i Magstræde.⁴³ Desuden gav kommissionens medlemmer deres mening direkte til kende i udtalelser til kongen.⁴⁴

Den omtalte lempelse af bestemmelserne om byggeriet kom den 2. maj 1729, da kongen meddelte bygningskommissionen,⁴⁵ at han, på grund af klager over gadereguleringsplanen af 18. december og reskriptet af 18. marts om at bygge af grundmur, ville gøre gadernes regulering mindre omfattende og tillade, at baghusene – om nødvendigt – blev opført før gadehusene, *og i bindingsværk*. Til gengæld skulle ejerne forpligte sig til at opføre grundmurede gadehuse inden »visse« år, hvilket i praksis blev 1 til 3 år.⁴⁶ For dog så vidt muligt at få borgerne til at bygge grundmurede baghuse, skulle der til dem, der byggede sådanne, for hvert fag af mindst 2 alens bredde uddeles kalk

og sten for en værdi af 10 eller 20 rdlr., afhængigt af, om huset var en eller to etager højt.

En kopi af disse nye bestemmelser blev samme dag sendt til dronningens halvbroder, grev Christian Ditlev Reventlow, der hermed for første gang optræder i kilderne i forbindelse med genopbygningen.⁴⁷ Han havde imidlertid siden begyndelsen af april været involveret i planlægningen af genopbygningsarbejdet, men han fik ikke nogen officiel status, før han den 14. maj blev udnævnt til »Oberdirekteur« for og leder af bygningskommissionen. Dette embede var omtalt i forslaget til en bygningskommission, og når det blev Reventlow, der fik det, skyldes det sikkert ikke mindst, at han i årene efter 1713 med stor dygtighed havde ledet genopbygningen af Altona.

I tiden før udnævnelsen til Oberdirekteur havde han afgivet betænkninger til kongen – bl.a. om ændring af gadereguleringen – og havde indhentet de enkelte bygningskommissionsmedlemmers udtalelser om grundmur contra bindingsværk. Selv mente han, at det var umuligt at få alt opført i grundmur, og han støttedes af alle bygningskommissionens medlemmer på nær Krieger, der mente, at borgerne først skulle opføre grundmurede gadehuse og senere ditto side- og baghuse. Krieger anførte dog desuden, at det var hurtigere at bygge bindingsværkshuse, og skrev, at hvis der blev givet tilladelse til opførelse af bindingsværksbaghuse, ville borgerne kunne komme i gang med deres erhverv og derved i løbet af kort tid få råd til at opføre grundmurede gadehuse.⁴⁸

Skønt kongen og hans rådgivere var enige om, at det ideelle, både udfra et arkitektonisk og et sikkerhedsmæssigt synspunkt, var at få byen genrejst i sten, bøjede de sig delvis for borgernes krav ved at give den føromtalte lettelse. Det synes berettiget med *Knud Voss*⁴⁹ at se Krieger som en central skikkelse i denne forbindelse. Ud over udtalelsen til Reventlow gav Krieger sin mening til kende i en lille bog, der udsendtes i første halvdel af 1729.⁵⁰ Den indeholder 3 mønstertegninger til grundmurede gadehuse, og i teksten giver Krieger udtryk for, at det kun er lidt dyrere at bygge grundmurede huse end bindingsværkshuse. Det var således Kriegers argumenter, der benyt-

tedes af kongen, både til i første omgang at fastholde kravet om grundmur (kongen siger i befalingen fra 18. marts 1729, at han har »ladet sig berette«, at det kun er lidt dyrere end bindingsværk)⁵¹ og senere til at tillade bindingsværksbaghuse.

Knud Voss konkluderer på det sidste punkt således: »Naar der i den følgende Tid opførtes et meget stort Antal Baghuse af Bindingsværk, hvoraf en betydelig Del endnu er bevaret, skyldes det indirekte Krieger, direkte naturligvis Kongens Bestemmelse og Indbyggernes Fattigdom, men Reventlow var dog den, der tog Initiativet, som skabte den lovformelige Forudsætning for disse Baghuse«.⁵²

Samarbejdet mellem Reventlow og bygningskommissionen blev hurtigt dårligt. I juni måned klagede Reventlow i et brev til kongen over, at kommissionen ikke ville samarbejde med ham, ikke besvare hans forespørgsler og ikke i tilstrækkeligt omfang førte det tilsyn med byggeriet, som det var pålagt dem at føre. Reventlow næsten tryglede Frederik IV om hjælp. Resultatet blev et irettesættende brev til kommissionen, der bl.a. blev bebrejdet, at den endnu ikke havde afsluttet afmærkningen af de gadelinier, der var blevet fastlagt den 2. maj s.å., og at de havde ladet de gamle pæle, der var blevet anbragt i overensstemmelse med gadereguleringsforslaget fra 18. december 1728, stå, så grundejerne ikke kunne finde ud af, hvilke pæle de skulle rette sig efter.⁵³

Det fremgår af flere lignende klageskrifter fra Reventlow til kongen, at forholdet mellem bygningskommissionen og Oberdirektøren ikke blev bedre. Det er stadig manglende samarbejdsvilje og forhaling af sagerne fra kommissionens side, der præger forholdet. Reventlows arbejde blev desuden generet af ledende folk i centraladministrationen, idet oversekretæren i Danske Kancelli, Christian Møinichen, og storkansler U. A. Holstein modarbejdede og forsinkede Reventlows forslag, når de blev forelagt dem til udtalelse.⁵⁴ Når hertil lægges, at kongen på grund af tiltagende svagelighed tog mindre og mindre del i styret, bliver Reventlows isolerede stilling klar.

Efter tronskiftet i oktober 1730 skete der en del personskifter i de højere stillinger, og blandt de først afskedigede var Reventlow. For Københavns genopbygning var hans afsked næppe noget tab. Trods hans store dygtighed og energi var der kun kommet lidt ud af hans anstrengelser. Han havde nok formået at trænge igennem med nogle

af sine ideer hos Frederik IV, men det var ikke lykkedes ham at koordinere og gennemføre ideerne i praksis.

Efter Reventlows afsked blev ledelsen af byggeriet den 3. november 1730 overdraget til Bygningskommissionen for København.⁵⁵ Denne ordning opretholdtes dog kun i få måneder, for den 16. marts følgende år blev kommissionen ophævet,⁵⁶ hvorefter ledelsen af hele det private byggeri hvilede på stadsbygmester Banner Matthisen. Ophævelsen var et led i en omlægning af bygningsadministrationen, hvorved også administrationen af det offentlige byggeri blev ændret, men det forekommer alligevel mærkeligt, at Christian VI, på et tidspunkt da Københavns genopbygning kun var i sin vorden, nedlagde kommissionen og i stedet lagde hele ansvaret og arbejdet over på en enkelt mand. Det er nærliggende at se denne foranstaltning som en bekræftelse af Reventlow's misbilligende udtalelser om kommissionens arbejde og dens ophævelse som et udtryk for, at den regnedes for overflødig.

Midt i bygningsadministrationens omlægningsperiode – den 19. januar 1731 – ophævede kongen forbudet mod at bygge bindingsværksgadehuse. Hermed var borgernes alvorligste klage over byggebestemmelserne blevet imødekommet, og det viste sig i de følgende år (se p. 66 + bilag), at mange benyttede sig af den nye bestemmelse.

På grund af manglende arkivalier er det ikke muligt at følge Banner Matthisens arbejde i de følgende år. Kun nogle af hans indberetninger til sin overordnede, generalbygmester Elias David Häusser, hvor han dels giver oplysninger om byggeriet i de enkelte år og dels forelægger principielle sager, viser, at han havde opsyn med byggeriet.⁵⁷

I 1742 blev generalbygmesterembedet nedlagt og erstattet af en kommission, og til den indberettede stadsbygmesteren herefter.⁵⁸

De få bevarede arkivalier fra Banner Matthisens sagsområde vil blive behandlet i afsnittet om byggeriets omfang og byggetempoet.

V. KOMMISSIONEN FOR KIRKERNES OG RÅDHUSETS GENOPFØRELSE

De offentlige bygningers genopførelse blev underlagt Bygningskommissionen for København ved dennes oprettelse den 18. marts 1729. Imidlertid rådede Reventlow den 12. maj s. å. kongen til at fratage

kommissionen dette arbejde, da han mente, at den ikke ville kunne overkomme mere end det private byggeri.⁵⁹ Kongen fulgte delvis rådet, idet han samme dag, som Reventlow blev udnævnt til oberdirekteur for bygningskommissionen, overdrog opsynet med kirkernes og rådhusets genopførelse til en kommission, bestående af overceremonimester Vincents Lerche og biskop Christen Worm, assisteret af generalbygmester Ernst.⁶⁰ Den nye kommission var ikke underlagt Reventlows overdirektion.

Allerede før kommissionen blev dannet, var der blevet udarbejdet et overslag over udgifterne til kirkernes genopførelse, og det var besluttet, at de skulle dækkes af et brandstyr, der var blevet udskrevet den 21. december 1728 (se p. 77). Kommissionen skulle udelukkende beskæftige sig med selve byggeriet, mens alle pengesager blev ordnet via brandstyrkassereren.

Da pengene indløb planmæssigt i brandstyrkassen, var det offentlige byggeri væsentligt bedre stillet end det private, og byggeriet gik da også hurtigere.

Den mindste af kirkerne, Reformert Kirke, kunne ikke få byggeomkostningerne dækket af brandstyrkassen, så den måtte opføres dels for menighedens egne penge og dels for penge indsamlet blandt trosfæller i udlandet. Alligevel var det den eneste kirke, der blev færdig i Frederik IV's levetid. Indvielsen fandt dog først sted den 4. marts 1731.⁶¹

Trinitatis Kirke var den mindst beskadigede af kirkerne, og i sommeren 1730 var man så langt med byggeriet, at universitetsbiblioteket, der stadig skulle have til huse på kirkens loft, kunne modtage godt 2000 bind fra kongens bibliotek. I løbet af det følgende år blev kirkens indre færdig, og indvielsen fandt sted den 7. oktober 1731.⁶²

For St. Petri Kirke's vedkommende blev selve bygningen betalt af brandstyrkassen, mens kirkens menighed selv måtte bekoste inventaret. Også denne kirke blev – bortset fra tårnet – hurtigt færdig, og blev taget i brug i september 1731.⁶³

Rådhuset på Nytorv gik man under Ernst's ledelse⁶⁴ i gang med i 1729. Bygningen var ikke blevet mere ødelagt under branden, end at man kunne benytte dele af murene ved genopbygningen, og byggeriet skred derfor hurtigt frem.⁶⁵

De sidste to kirker, Helliggeist og Frue Kirke, var man derimod

ikke kommet langt med ved Frederik IV's død. Helliggeist var helt udbrændt og måtte genopføres næsten fra grunden.⁶⁶ Af Frue Kirke stod tårnet og koret tilbage efter branden. Tårnet havde allerede før branden haft en revne, og da den var blevet meget bredere, besluttedes det, at der skulle bygges en stræbepille for at støtte det. Inden dette arbejde blev gennemført, styrtede hele tårnet imidlertid sammen i august 1730, hvorefter alt arbejde på kirken gik i stå, indtil man i slutningen af oktober fjernede de sidste murrester.⁶⁷

Den omlægning af bygningsadministrationen, som Christian VI gennemførte efter sin tiltrædelse i oktober 1730, omfattede som nævnt også ledelsen af det offentlige byggeri. I januar 1731 blev Kommissionen for kirkernes og rådhusets genopførelse ophævet, og dens sagsområder blev lagt under geheimekonseillet.⁶⁸ Denne ordning blev kun kortvarig, idet opgaverne i marts 1731 blev henlagt til en ny bygningskommission for de offentlige bygninger i København.

VI. BYGNINGSKOMMISSIONEN FOR DE OFFENTLIGE BYGNINGER I KØBENHAVN

Den 10. marts 1731 oprettedes en ny kommission for de offentlige bygninger, bestående af biskop Worm, stadshauptmand Fjeldsted, assessor Enevold Falsen og professor Ramus, med Ernst og Krieger som tilforordnede.⁶⁹

Kommissionen fik »fuldkommen Magt og Myndighed til at betinge, foreskrive og foranstalte Alt, hvad til de publike Bygningers Fuldfærdigelse fornøden eragtes, saa og at slutte Kontrakter med vedkommende, være sig Kjøbmænd eller Haandværksfolk, baade hvad Materialernes Indkjøb og Arbejdslønnen angaar«. ⁷⁰ Kommissionen blev direkte underlagt geheimekonseillet,⁷¹ og pengene til betaling for byggerierne blev herfra anvist til udbetaling af brandstyrkassen.⁷²

Kommissionen blev nedsat få dage før Bygningskommissionen for København (fra 1729) blev ophævet (se p. 54), og den overtog denne kommissions andel af det offentlige byggeri. Da den som nævnt også fik opsynet med kirkernes og rådhusets genopførelse, var alt offentligt byggeri i København herefter samlet på ét sted. Hovedparten af kommissionens arbejde var afsluttet i 1735, men den blev først ophævet i 1751.⁷³

Fra kommissionen for kirkernes og rådhusets genopførelse's arbejdsområde overtog den nye kommission 3 opgaver, idet genopførelsen af rådhuset, Helliggeist og Frue Kirke endnu ikke var afsluttet.

Rådhuset var kun delvis færdigt, og det viste sig, at skaderne på de genanvendte mure var større end først antaget. Murene kunne ikke bære presset fra hvælvingerne i 2. etage, hvor der så i stedet måtte lægges fladt loft, ligesom bjælkerne mellem 1. og 2. etage måtte lægges om. Endelig blev det nødvendigt – modsat hvad man først havde tænkt sig – at rive det gamle tårn ned; det var for skrøbeligt til, at man turde lade det blive stående. Rådhusbyggeriet blev således mere omfattende end først antaget, og det var ikke afsluttet før i 1733.⁷¹

Genopførelsen af *Helliggeist* var knap nok kommet i gang, da den nye kommission trådte til. Man var ganske vist i gang med at opføre murene, men først i december 1730 var grunden blevet ryddet for grus. Selve byggeriet tog knap to år, og i november 1732 blev den nye kirke taget i brug.⁷⁵

Tomten ved *Frue Kirke* lå øde hen, fra den blev ryddet i november 1730, til byggeriet endelig kom i gang i august det følgende år, ledet af Ramus.⁷⁶ Til gengæld gik byggeriet hurtigt, således at hvælvingerne var bygget og tårnet ved at være rejst, da genopførelsen i august 1733 blev ramt af et kraftigt tilbageslag: Det nye tårn styrtede sammen og knuste i faldet nogle hvælvinger. Det viste sig, at funderingerne havde været for svage, og det var nu nødvendigt at begynde helt forfra med tårnet, et arbejde, der efter 8 måneders overvejelser blev fastlagt til at skulle tage 5 år. Det var herefter klart, at tårn og kirke ikke kunne blive færdige samtidigt.

Ledelsen af *Frue Kirke*-byggeriet overgik i 1733 til generalbygmester Häusser og generallieutenant Hans Heinrich Scheel,⁷⁷ der forsøgte at få kirken færdig til jubelfesten for Reformationen i oktober 1736. Det lykkedes ikke, og først i februar 1738 kunne bygningskommissionen meddele, at bygningen ville være færdig 2-3 uger senere. Den 30. april 1738 blev Københavns hovedkirke endelig indviet.⁷⁸

Tårnet var dog endnu langt fra færdigt, og dets opførelse voldte i de følgende år mange problemer. Ledelsen af byggeriet skiftede flere gange: I 1738 døde Scheel, og ledelsen lå derefter indtil 1740 hos Häusser alene, fra 1740 til 1742 hos Lerche, assisteret af Ramus og

Banner Matthisen og fra 1742 til byggeriets afslutning i 1744 hos hofbygmester Lauritz de Thura.⁷⁹ Disse ledelseskift fremmede ikke byggeriet, der yderligere blev forsinket af problemer med håndværkerne og af mangel på penge, idet brandstyrkassens midler var brugt op, og en særlig ekstraskat måtte udskrives i 1738, for at byggeriet kunne fortsætte. Brandstyrkasserer Simon Paulli begik derefter underslæb, så nye foranstaltninger måtte træffes, for at det nødvendige beløb kunne skaffes. Først 16 år efter branden – i december 1744 – var tårnet endelig færdigt. Til gengæld var resultatet imponerende, idet det havde den anselige højde af 384 fod eller godt 120 meter.⁸⁰

Med hensyn til opførelsestid udgjorde Frue Kirke en undtagelse blandt de offentlige bygninger. De fleste andre var som omtalt genopført i 1735:

Vaisenhusets opførelse blev ledet af Krieger. Det var delvis under tag ved Frederik IV's død, og var færdigt i februar 1734.⁸¹

Af *universitetets* bygninger stod kun det gamle konsistoriumshus tilbage efter branden, men også af Collegium Novum og af forbindelsesbygningen mellem dette og konsistoriumshuset var der brugbare bygningsrester.⁸² Hurtigst gik byggeriet på kommunitetets hus langs Nørregade, der var færdigt i november 1731.⁸³ På dette tidspunkt var de øvrige bygninger under opførelse, og Collegium Novum (Store Auditorium), der blev genopført under Kriegers ledelse, blev indviet godt et år senere, i december 1732.⁸⁴

De 11 professorresidensers opførelse trak derimod længe ud. I januar 1732 afleverede Ramus tegninger og overslag, og det blev bestemt, at der skulle opføres 5 i 1732 og resten i 1733.⁸⁵ Virkeligheden blev dog en ganske anden, idet kun 5 af residenserne stod færdige i 1735. Først i 1754-55 blev endnu 5 opført, og den sidste blev ikke opført før i 1758.⁸⁶

Studenternes boliger blev hurtigere genopført. *De tre kollegier*, Valkendorfs, Borchs og Ehlers, var færdige i løbet af 1732. Det skyldtes ikke mindst, at de ikke var mere medtagne efter branden, end at man kunne genanvende store dele af murværket.⁸⁷

Heller ikke *Regensen* var helt ødelagt. Kirken og den østlige halvdel af bygningen mod Store Kannikestræde var sluppet med mindre ødelæggelser og kunne hurtigt istandsættes.⁸⁸ Kommunitetet måtte selv udrede omkostningerne ved genopførelsen af sine bygninger, det vil

sige længen langs Nørregade («Klosteret») og Regensen. Byggeriet på Regensens fløj mod Skidenstræde (Krystalgade) begyndte sent på sommeren 1729 og var afsluttet senest i juni 1731.⁸⁹ Herefter gik Regens-byggeriet i stå, og først i 1743 påbegyndtes opførelsen af den vestlige del af Store Kannikestræde-fløjen, der blev færdig året efter.⁹⁰ Imidlertid viste det sig, at kirkefløjen var ved at styrte sammen. I 1748-49 blev den derfor revet ned og en ny bygget.⁹¹ Det var således i den sidste ende kun en meget lille del af Regensen, der havde klaret brandens ødelæggelser.

Vor Frue Latinske Skole i Dyrkøb, der lå, hvor nu Soldins Stiftelse ligger, blev hurtigt genopført og var færdig i 1731.⁹² Samme år startede byggeriet på *Bispegården*, der kunne tages i brug i december 1732.⁹³

Tre af byens hospitaler, Poul Fechtels Boder, Brøndstrædes og Budolphs Hospitaler, var brændt. Heraf blev de to førstnævnte genopført i henholdsvis 1732 og 1734, mens Budolphs Hospital – der skiftede beliggenhed fra Pustervig til St. Pedersstræde – først var genopført i 1743.⁹⁴

Hele det her omtalte offentlige byggeri krævede i sig selv en stor indsats af penge, materialer og håndværkere. Pengemangel blev ikke den store hindring for byggeriet, bortset fra enkelte tilfælde som Frue Kirkes tårn og sidste del af Regensen. Derimod voldte fremskaffelsen både af materialer og af et tilstrækkeligt antal kvalificerede håndværkere store problemer, og det fremgår med al tydelighed af det bevarede brevmateriale, at man gjorde sig mange anstrengelser for at klare dem.⁹⁵ At det faktisk lykkedes, viser den kendsgerning, at størstedelen af byggeriet blev gennemført så hurtigt, og at de bevarede bygninger har en udmærket kvalitet.

2. Oversigt over byggeriets omfang og byggetempoet

Den daglige ledelse af det private byggeri i København lå fra marts 1729 til marts 1731 i hænderne på Bygningskommissionen for København og herefter hos stadsbygmester Banner Matthisen, der sad i embedet i hele byggeperioden, idet han blev udnævnt i november 1728 og virkede til sin død i 1771. Oplysninger om byggeriet må derfor især søges i bygningskommissionens og stadsbygmesterens arkiver. Heraf eksisterer Banner Matthisens arkiv tilsyneladende ikke,¹

og bygningskommissionens arkiv er meget mangelfuldt bevaret, hvilket fremgår af en i arkivet stadig opbevaret »Designation over protokoller, breve og dokumenter i kommissionen«, hvori der er optegnet en hel række ikke-eksisterende arkivalier, bl.a. en del, der kunne have givet manglende oplysninger om byggeriet.²

For at få rede på genopbygningen har det derfor været nødvendigt at supplere med en gennemgang af brevbøger i Danske Kancelli, arkiverne fra bygningskommissionerne fra 1731 og 1742 (der begge kun er delvis bevarede), af magistratens resolutionsprotokol og flere andre af byen Københavns arkivalier. Adskillige undersøgelser er endt negativt, fordi sagsgennemgangen har måttet afsluttes med en henvisning til en arkivgruppe, der enten er brændt i 1794 eller 1795 eller på anden måde forsvundet. Eksempelvis fremgår det af magistratens resolutionsprotokol 30/7 1731, at brand- og vandkommissionen af hensyn til lygte- og sprøjteskatten ønskede at få en fortegnelse over de nyopbyggede gårde og huse, at mandtallet blev afleveret til magistraten den 13. august, og at det 2 dage senere blev videregivet til stadskonduktør Søren Balle. Stadskonduktørens arkiv for denne periode eksisterer ikke (bortset fra målebøgerne), og mandtallet er for-gæves eftersøgt i brand- og vandkommissionens arkiv. Mandtallet til lygte- og sprøjteskat, der er udarbejdet på grundlag af det eftersøgte mandtal, kan ikke benyttes, da der heri kun ganske spredt er angivet, *hvad* der er bygget på grundene; det fremgår heraf, at lygte- og sprøjteskatten skulle betales, blot der stod et baghus på matriklen. Man kan således kun slutte negativt, at en matrikel er helt ubebygget, når den ikke er optaget i mandtallet.

Det er ved gennemgangen af de forskellige kildegrupper og ved hjælp af henvisninger fra litteraturen lykkedes at finde en del mandtaller og mandtalsekstrakter;³ undersøgelsen af genopbygningen i det følgende hviler hovedsagelig på dette grundlag.

En fortegnelse over de først opbyggede huse blev fremstillet i tidsrummet fra januar til marts 1730.⁴ Efter kongelig ordre synede Krieger, Banner Matthisen, en rådmand og to borgere de nyopførte huse og noterede, hvilke overtrædelser af byggebestemmelserne der var sket. Det drejede sig især om dårligt byggeri i forbindelse med ildstederne (liggende skorstene, bjælker gennem skorstenene og på anden måde træ for tæt på disse, defekte sten under kakkelovne og

køkkenskorstene) og en dårlig kvalitet i bindingsværksbyggeriet. I fortegnelsen medtog synsmændene ikke blot byggeri, hvor byggebestemmelserne var blevet overtrådt, men alt nybyggeri, både det, der var færdigt, og det, der var under opførelse. Fortegnelsen omfatter 239 byggerier⁷ med angivelse af gade, ejer (navn og stilling), om det er forhus, sidehus eller baghus, husets størrelse (antal fag og etager) og om bygningerne er grundmurede eller af bindingsværk. Desværre er matrikelnumrene ikke angivet, og det er i denne periode – på grund af de mange køb og salg – vanskeligt ad anden vej at fastslå, hvem der ejede hvad. Det har dog kunnet lade sig gøre ved hjælp af 1729-fortegnelsen, en protokol fra Bygningskommissionen for København⁸ og brandforsikringspolicefortegnelsen.⁷

Følgende skema skulle give et overblik over de oplysninger om hus-typer og bygningsmaterialer, som fortegnelsen indeholder.

	Grundmur		Bindingsværk		Byggemåde ikke angivet		I alt		
	I	II	I	II	I	II	I	II	I + II
Gadehuse	55	22	1	0	0	0	56	22	78
Sidehuse	40	13	65	0	8	0	113	13	126
Tværhuse (Bagh.)	17	1	102	0	16	0	135	1	136
I alt	112	36	168	0	24	0	304	36	340

I: Opført. II: Under opførelse.

Tallene må ikke opfattes som præcise, idet der er en del unøjagtigheder i kilden. Således anføres i flere tilfælde »en grundmuret gård«, uden nærmere oplysning om antallet af side- og baghuse. Da en »gård« altid bestod af mere end et gadehus, er en sådan oplysning ud fra en skønsmessig betragtning medtaget i skemaet som ét gadehus og ét sidehus.⁸

Da fortegnelsen er udfærdiget i årets første måneder, hvor byggeaktiviteten var lille, må det være tilladt at regne alle de opførte huse for at være bygget i 1729, der således kan opvise 304 nybygninger, heraf 56 gadehuse. Selv om fortegnelsen er fremstillet før forbudet mod at bygge bindingsværksgadehuse blev ophævet (19/1 1731), viser det sig, at et enkelt af de 56 gadehuse er opført af bindingsværk; dog skal det bemærkes, at en del af huset var grundmuret.⁹

Det relativt store antal side- og baghuse af bindingsværk viser tydeligt, at tilladelsen til at opføre disse huse (givet 2/5 1729) havde haft en gunstig indvirkning på byggeriet.

På kort 3 er de i 1729 opførte gadehuse markeret med rødt. Det ses her, at de grundmurede gadehuse hovedsagelig er koncentreret på de store gader og pladser.¹⁰ På Nygade-Vimmelskafte er opført 12, på Købmagergade-Frederiksborggade 14 og på strækningen fra Vandkunsten til Nørregade 8. Det er yderligere karakteristisk, at næsten alle de nyopførte gadehuse ligger på steder, hvor der ikke skete gadereguleringer, hvilket tyder på, at gadereguleringerne *har* betydet en forsinkelse af byggeriet i de første år. Således er der i Vester Kvarter, hvor de mest omfattende gadereguleringer fandt sted, kun opbygget et enkelt gadehus. Desuden er store områder med sidegader *helt* uden gadehuse.

Da fortegnelsen nævner ejernes titler, er det muligt at få et indblik i, hvilke befolkningsgrupper der byggede i de første år efter branden:

For *gadehusenes* vedkommende udgør embedsmændene den største gruppe med 16 efterfulgt af købmænd og kræmmere med 12, småhåndværk (beklædningserhverv, guldsmede o. l.) ligeledes 12 og bryggere med 7. Derimod er der kun 5 bygningshåndværkere, smede o. l., der har opført gadehuse.

Medtages alle byggerier er billedet meget anderledes: 35 fra bygningshåndværk o. l., 33 bryggere, 30 brændevinsbrændere, 20 bagere og 20 fra småhåndværket. Selv om gruppen embedsmænd er repræsenteret med 29 byggerier, er det tydeligvis folk fra de erhverv, der havde størst mulighed for hurtigt at tjene penge efter branden – fødevarereproducenter og håndværkere – der dominerer.

Desværre tillader kildematerialet ikke, at der foretages lignende analyser af de følgende års byggeri.

Fra 1730 og 1731 er det slet ikke lykkedes at finde opgørelser over byggeriet, skønt i hvert fald to – som ovenfor omtalt (p. 60) – har eksisteret.

Derimod er der bevaret kilder fra 1732 og de fleste år frem til 1755. I diversepakken under Bygningskommissionen for København¹¹ ligger 3 ekstraktlister af »Mandtaller over Indvaanernes nye opbygte Bygninger paa Deres afbrendte Gaarde og Huuses Grunde«. ¹² Listernes rigtighed er bevidnet af skriveren i bygningskommissionen,

Christopher Roed, men hvornår de er fremstillet og til hvilket brug, vides ikke.¹³ (Se bilaget side 84.)

Det er ikke lykkedes at finde selve mandtallene, men selv om ekstraktlisterne ikke oplyser noget om de enkelte byggerier, giver de et ganske godt indtryk af genopbygningen 1732-36:

For årene 1734, 1735 og 1736 angives byggeriet kvartervis, opdelt i grundmurede bygninger og bindingsværksbygninger, husenes art (gadehus, sidehus, tværhus (baghus)) og under antal bygninger i de enkelte grupper også antal fag. Endelig oplyses det, hvor mange grunde der endnu er ubebyggede i de enkelte kvarterer.

Byggeriet i 1732 og 1733 er medtaget på listerne med de samme grupperinger, blot ikke opdelt i kvarterer.

Listerne viser et fald i byggeriet inden for alle grupper fra 1732 til 1736, dog med en tendens til stabilisering de sidste år. De meget store tal for 1732 og den kraftige nedgang i de følgende år, har gjort, at 1732-tallene er blevet opfattet som opsummeringer af byggeriet i alle årene fra 1728 til og med 1732.¹⁴ Listernes tekst siger ganske utvetydigt, at tallene angiver de enkelte års byggeri, og det skal senere påvises (se p. 67), at dette virkelig er tilfældet.

Hvad årsagen er til, at årene før 1732 ikke er taget med, kan man kun gætte på; her skal blot peges på, at bygningsadministrationen blev omlagt i 1731, og at ændringer i denne forbindelse kan have spillet ind.

Inden for *gadehusbyggeriet* dominerede de grundmurede huse i 1732, mens der i de følgende år byggedes flest bindingsværkshuse, om end forskellen på de to kategorier var lille. Det meget store tal for grundmuret gadehusbyggeri i 1732 er bemærkelsesværdigt, når man erindrer, at tilladelsen til at bygge bindingsværksgadehuse blev givet allerede i januar 1731. Det kan ikke med sikkerhed fastslås, hvad grunden er til dette store byggeri i grundmur, men det skal nævnes, at brandforsikringssselskabet blev oprettet i januar 1731, og dette kan have opmuntret til opførelse af disse noget dyrere huse.¹⁵ Desuden kan en del grundmurede huse have været projekteret eller påbegyndt, før tilladelsen til at bygge bindingsværksgadehuse blev givet. Denne antagelse bestyrkes af, at det grundmurede byggeri fra 1732 til 1733 dalede til ca. en trediedel, mens bindingsværksbyggeriet ikke engang blev halveret.

Tallene for *side- og tværhushus(baghus)byggeriet* viser nogle af de samme træk som gadehustallene: Et meget voldsomt fald fra 1732 til 1733 for grundmurede huses vedkommende og et mere behersket fald for bindingsværksbyggeri. I førstnævnte gruppe er faldet endda endnu mere markant end for gadehusenes vedkommende, og opførelsen af grundmuret byggeri på baggrundene holder helt op i 1736. Derimod er der et stort side- og baghusbyggeri af bindingsværk, flere gange større end det tilsvarende grundmurede. Med kendskab til side- og baghusbyggeriet i 1729 (57 grundmurede og 167 af bindingsværk) og i 1732-36 kan det fastslås, at disse bygninger i helt overvejende grad blev opført af bindingsværk. Det er for så vidt ikke overraskende, dels fordi det var den traditionelle byggeskik, dels fordi side- og baghusene ikke behøvede at præsentere sig på samme måde som gadehusene og derfor bedre kunne opføres i det efter tidens smag mindre fine bindingsværk. Men når et så afgørende flertal af disse huse blev opført af bindingsværk, kunne det tyde på, at det ikke alene har været traditionerne, der har været afgørende for byggeskikken, men at også en ikke ubetydelig prisforskel mellem grundmur og bindingsværk har gjort sig gældende.¹⁶

Angivelserne af, hvor stort et antal fag der er bygget i de enkelte kategorier af huse, viser, at de grundmurede gadehuse *gennemsnitlig* har været på knap 7 fag, bindingsværkshusene på godt 5. Da grundene for det meste er smallere i sidegaderne end i hovedgaderne, har der således været en tendens til, at bindingsværkshusene blev opført i sidegaderne og de grundmurede huse i hovedgaderne.

Skønt listerne ikke indeholder oplysninger om de enkelte byggerier, men kun oversigtstal, viser de nogle hovedtræk af genopbygningen i årene fra 1732 til 1736, nemlig at gadehusbyggeriet var meget stort – med hovedvægten på grundmuret byggeri – i 1732, men at det faldt hurtigt, og at opbygningen af hovedgaderne skete hurtigere end af sidegaderne. For perioden som helhed opførtes der flere grundmurede gadehuse end bindingsværksgadehuse, henholdsvis 538 og 441.

Desværre er det ikke muligt at sammenholde ekstraktlisternes tal for genopførte huse og for ubebyggede grunde, dels fordi det ikke fremgår af listerne, om »grunde« er lig med »matrikler«, og dels fordi adskillige matrikler blev bebygget med flere gadehuse, så antallet af opførte gadehuse ikke kan sættes lig med antallet af bebyggede ma-

trikler. Tallene giver dog i sig selv et ganske godt indtryk af, hvordan genopbygningen skred frem:

Ubebyggede grunde ved årets udgang: 1733: 391
 1734: 308
 1735: 212
 1736: 148

Af de oprindelige 1277 brandhægede matrikler var højst 391¹⁷ helt uden bebyggelse i 1733, og dette tal var faldet til højst 148 i 1736. Det kan på dette sted foreløbigt fastslås, at København i 1736 var ved at være genopbygget.

Fra 1737 til 1756 eksisterer der for de fleste år opgørelser over gadehusbyggeriet, udfærdiget af stadsbygmester Banner Matthisen. I hans instruks, der først blev udfærdiget i 1737,¹⁸ stod bl.a., at han ved hvert års udgang skulle indberette til generalbygmesteren, »hvad det hele Aar igennem af nogen Betydelighed er passeret, og især hvilke nye grundmurede Huse, der er opført«. ¹⁹ Det er disse indberetninger, det er lykkedes at finde en del af, men desværre ikke alle. Hovedparten (fra 1743, 1745-56 (incl.) og 1764) ligger i arkivet fra bygningskommissionen af 1742,²⁰ hvortil Banner Matthisen indberettede, da generalbygmesterembedet var blevet erstattet af nævnte kommission. Af indberetningerne for årene 1737-42 til generalbygmesteren er kun de fra 1737 og 1738 fundet.²¹

I Banner Matthisens indberetninger er der anført datoen for byggeriets anmeldelse, bygherrens navn og stilling og navnet på den gade, byggeriet lå i. Kun gadehusene er omtalt, og da forbudet mod at bygge bindingsværksgadehuse blev genindført med Banner Matthisens instruks fra 1737, er de alle grundmurede eller med grundmuret facade. Med en enkelt undtagelse (1745) udskiller indberetningerne ikke de huse, der blev opført på afbrændte grunde. I de gader, der kun brændte delvis, har det derfor været nødvendigt ved hjælp af skattemandtallene i stadsarkivet at fastslå de enkelte byggeriers beliggenhed. Se øverst næste side.

Tilbage står at finde ud af, hvor stort byggeriet har været i de år, der ikke er tal for. Hertil kan man benytte det af Gedde i 1755-56 udarbejdede kort over København, hvor bygningerne på hver enkelt matrikel er angivet. Kortet bygger på den nye matrikulering af byen (1756-matrikuleringen), hvor de store grunde med mange huse

Gadehusbyggeriet i de enkelte år kan opsummeres:

1729:	56	1742:	?
30:	?	43:	3
31:	?	44:	?
32:	509	45:	4
33:	243	46:	1
34:	104	47:	1
35:	75	48:	1
36:	48	49:	0
37:	14	50:	2
38:	21	51:	3
39:	?	52:	4
40:	?	53:	2
41:	?	54:	0
		55:	8

I alt 1099 gadehuse.

Heraf er 442 bygget af bindingsværk.

er blevet opdelt i flere matrikler med hver deres nummer. Stort set svarer én matrikel på dette kort altså til ét gadehus, bortset fra de tilfælde, hvor en matrikel strækker sig fra en gade til en anden. Fra brandforsikringspolicerne (se p. 69f) vides det dog, at der i flere tilfælde var to gadehuse på én matrikel, selv om den pågældende kun grænsede op til én gade. Optællingen af antallet af gadehuse på Geddes Kort er derfor suppleret med en gennemgang af brandforsikringspolicefortegnelsen. Ved denne gennemgang viser det sig, at der fra 1728 til 1755 blev bygget 1265 gadehuse i brandområdet.

Nyopførte og reparerede huse i brandområdet 1728-55

	Nyopbyggede	Reparerede	Huse på »tvivlsomme«	I alt
Strand	13	3	0	16
Snarens	170	4	0	174
Vester	87	0	0	87
Nørre	180	4	1	185
Klædebo	269	0	0	269
Frimands	161	0	0	161
Købmager	91	7	1	99
Rosenborg	269	5	0	274
I alt	1240	23	2	1265

Grupperingen svarer til det tidligere fastlagte brandområdes.

Da der i de år, hvor gadehusbyggeriet er kendt, er opført 1099 gadehuse, er der i de resterende 7 år (1730-31, 1739-42 og 1744) ialt opført 166 gadehuse. I betragtning af det aftagende byggeri i løbet af 1730'erne – bortset fra en lille stigning i 1738 – er det rimeligt at antage, at kun en mindre del af de 166 gadehuse er opført 1739-42, og kun nogle ganske få i 1744. Denne antagelse støttes af samtidige udtalelser: Ved en kongelig forordning i maj 1737 ophævedes den efter branden indførte toldfrihed for alt tømmer til København med anførelse af, at byen nu kunne gælde for i det væsentlige at være genopbygget.²² I en ansøgning fra marts 1738 om forlængelse af et privilegium til at brænde kalk hedder det, at fortjenesten på kalk »er ikkun liden, siden byen mestendels er opbygget«.²³ Der kan således næppe være tvivl om, at de 166 gadehuse for den helt overvejende dels vedkommende skal henføres til 1730 og 1731.

Af Geddes Kort fremgår det, at kun 11 grunde var helt uden bebyggelse i 1756, og selv om der yderligere var nogle, der ikke var fuldt udbyggede, kan genopbygningen på dette tidspunkt regnes for stort set at være afsluttet.

Sammenlignes tabellens tal med opgørelsen over afbrændte huse (p. 37), ses det, at der blev opført betydelig færre gadehuse, end der havde været i området før branden. Ved en sammenligning af kortene over 1689- og 1756-matrikuleringerne fremgår det, at der er to årsager hertil: Dels er den samlede facadelængde blevet mindre ved gadereguleringerne (kort 2), særlig i Vester Kvarter, og dels er mange små matrikler blevet sammenlagt til større. Selv om der samtidig skete udstykninger af store matrikler (f.eks. Rosenborg 85 (1689-nummer)), var sammenlægningernes antal langt større. De små matrikler lå først og fremmest i sidegaderne, og ved en sammenligning af kort 2 og 3 ses ændringerne i disse gader tydeligt.

Sammenfattende kan det siges, at efter en langsom begyndelse på nogle år skete der en eksplosiv vækst i byggeriet i 1732, hvor der ud over de 509 gadehuse blev opført over 600 side- og baghuse. De følgende 4 år var der stadig en anselig, men aftagende byggevirksomhed, og med 1730'ernes udgang var byen stort set genopbygget. Bebyggelsen bestod nu af færre, men bredere huse end før branden.

Den ovenfor anførte »tidstabel« hviler på tallene for gadehusbyggeriet. Med hensyn til bebyggelsen på baggrundene gik det endnu

hurtigere: I begyndelsen af 1730 var der opført 248 side- og baghuse. I 1732 var byggeriet af disse huse stadig stort, større end gadehusbyggeriet, men året efter skete der et kraftigt fald, og fra 1734 til 1736 var der kun et meget lille side- og baghusbyggeri. Fra 1733 til 1737 var desuden side- og baghusbyggeriet det dominerende. Alt tyder således på, at side- og baghusene blev opbygget hurtigere end gadehusene, et forhold, der både kan skyldes de lavere omkostninger ved at bygge på baggrundene og den omstændighed, at det i 1729 blev tilladt at bygge baghusene før gadehusene.

E. OMKOSTNINGER OG FINANSIERING

Hvordan var det muligt i løbet af de få år fra 1728 til 1735 at opføre over 1000 huse og en række offentlige bygninger – endda samtidig med, at kongen opførte sit kostbare residensslot – og hvorfor blev 1732 det største år for byggeriet? En del af svaret er givet i afsnittet om genopbygningen. Mere kunne fås ved at betragte håndværkersituationen og materaletilførslerne,¹ men størstedelen af svaret må søges gennem en undersøgelse af de økonomiske aspekter: Hvor meget kostede det at genopbygge København, og hvordan finansieredes genopbygningen?

1. Omkostninger

Det er ikke muligt umiddelbart at finde frem til, hvor meget det kostede at genopbygge København. For de offentlige bygningers vedkommende er der bevaret regnskaber, men ikke for den store masse af borgerhuse, og der er aldrig foretaget nogen undersøgelse af udgifterne ved disses genopførelse. Hvor genopbygningen er behandlet i litteraturen, har man nøjedes med at citere udtalelser som Pontoppidans: at genopbygningen kostede 8 millioner rdlr.,² Thotts: at det har »letteligen kosten 3 millioner rdlr.«³ eller Niels Rybergs: at det kostede 16 millioner rdlr.,⁴ men hverken Pontoppidan, Thott eller Ryberg har underbygget deres tal med grundige undersøgelser.

Der findes imidlertid kildemateriale, der kan belyse omkostningerne ved byggeriet. Det bedste materiale findes i Københavns Brandforsikrings arkiv.⁵ Brandforsikringsselskabet blev oprettet i januar 1731, og i løbet af det 18. årh. blev så godt som alle bygninger forsikret i

selskabet. I dets omfattende arkiv findes bl.a. 11 bind »Hovedassurancebøger over Policier«,⁶ hvori er anført hver enkelt forsikrings-tagers navn, stilling og bopæl (gadenavn og matrikelnummer), dato for vurdering og policeudstedelse, vurderings- og forsikringssummer og policens nummer. Endvidere er angivet ændringer i ejerforhold og i vurderingssummer. Protokollerne er inddelt efter policer i fortløbende nummerorden, med en side til hver police, så alle oplysninger om en police er samlet på ét sted.⁷

Ved hjælp af matrikelnumrene er de policer, der vedrører genopbyggede huse i brandområdet, blevet udskilt ved en systematisk gennemgang af disse protokoller op til 1795.

For at kunne konstatere, hvor stor en del af de genopførte huse, der blev forsikret, har hver enkelt police måttet knyttes til en matrikel i 1756-matrikuleringen. Når det ikke er tilstrækkeligt at benytte 1689-matrikuleringen, skyldes det både de tidligere nævnte udstykninger af matrikler før 1728 og det store antal ændringer af matriklerne, der fandt sted i forbindelse med genopbygningen. Det har været vanskeligt for myndighederne at holde rede på de mange ændringer, og det viser sig i adskillige tilfælde, at der er fejl i protokollerne, både med hensyn til matrikelnummer, gade og kvarter.

Størstedelen af matrikelnummer-angivelserne i hovedassuranceprotokollerne er 1689-numre. For at kunne forsyne de enkelte policer med 1756-numre har det været nødvendigt at inddrage navnestoffet: I hovedassuranceprotokollerne er anført en matrikels skiftende ejere, og i forarbejdet til 1756-matrikuleringen (»Den generale Opmaaling 1755«) er anført hver matrikels 1689- og 1756-nummer plus et eller to ejernavne. I de fleste tilfælde har ét ejernavn været nævnt i begge kilderne, hvorefter den pågældende polices 1689-nummer har kunnet omsættes til 1756-matrikuleringens. I en del tilfælde, enten hvor ejernavnet i Den generale Opmåling 1755 er fra tiden før 1728, eller hvor den samme person ejede flere matrikler med samme 1689-nummer, har det været nødvendigt at inddrage skattemandtallene.

Ved hjælp af ejernavne og matrikelnumre i de tre kilder er det således lykkedes at knytte samtlige policer til matrikler i 1756-matrikuleringen. Ved at sammenholde matrikelkortet fra 1756 med policerne viser det sig, at kun 14 matrikler og dele af 3 andre ikke blev forsikret.⁸ Heraf var 4 matrikler ubebyggede, mens kun 1 var privat-

ejet. Resten fordeler sig med 6 tilhørende kirkerne, 2 kongen og 1 byen København. De 3 matrikler, hvor kun en del af bebyggelsen var forsikret, hørte til universitetet.⁹

Det samlede antal *policer* på genopbyggede huse er 1238. Imidlertid er det nødvendigt at reducere dette tal, idet en del *policer* udgik i løbet af byggeperioden. Det skete, når alle de bygninger, en *police* omfattede, ved salg blev lagt sammen med allerede forsikrede huse. Forsikringsmæssigt medførte dette, at forsikringssummen blev overført til købers *police*. I alt *udgik 22 policer* på denne måde. Yderligere 2 *policer blev slettet*, da ejerne ikke længere ønskede at have deres huse forsikret. Senere ejere forsikrede dog atter husene.¹⁰ Alle de forsikrede huse er således indeholdt i $1238 \div 24 = 1214$ *policer*. I nedenstående tabel er disse *policers* fordeling på kvarterer og på det tidligere fastlagte brandområdes kategorier vist:

	I	II	III	I alt
Strand.....	12	2	0	14
Snarens.....	160	4	0	164
Vester.....	75	0	0	75
Nørre.....	181	4	1	186
Klædebo.....	255	0	0	255
Frimands.....	153	0	0	153
Købmager.....	95	7	1	103
Rosenborg.....	259	5	0	264
I alt.....	1199	22	2	1214

I: Antal *policer* på nyopbyggede huse

II: » » » reparerede huse

III: » » » huse, der er angivet som »*tivlso mme*«
ved fastlæggelsen af brandområdet.

Fra hovedassuranceprotokollerne er *vurderingssummerne* for de genopførte huse blevet udskrevet. Alle omvurderinger, køb og salg o. l. er medtaget, så følgende vurderingsbeløb dækker på lignende måde som de ovenfor omtalte 1214 *policer* alle forsikrede huse i brandområdet. (Opstillingen af tabellen svarer til *policetabellen*).

	I	II	III	I alt
Strand	41.150	10.000	0	51.150
Snarens	967.950	10.700	0	978.650
Vester	465.750	0	0	465.750
Nørre	887.000	21.200	2.600	910.800
Klædebo	1.159.800	0	0	1.159.800
Frimands	739.600	0	0	739.600
Købmager	405.900	24.250	11.000	441.150
Rosenborg	1.030.700	12.000	0	1.042.700
I alt	5.697.850	78.150	13.600	5.789.600

- I: Vurderingssum for nyopbyggede huse
 II: » » reparerede huse
 III: » » huse, der er angivet som »tvivlsomme« ved fastlæggelsen af brandområdet.

Vurderingssummen for reparerede og »tvivlsomme« huse kan ikke umiddelbart tælles med, når vurderingssummen skal benyttes til belysning af omkostningerne ved genopbygningen. Kun en del af disse vurderingssummer dækker over reparationsomkostninger. For nogle af policernes vedkommende vides det, at skaderne var af mindre omfang,¹¹ og for dem alle gælder, at skaderne ikke var større, end at ejerne ikke fik fuld andel i de privilegier, der blev knyttet til afbrændte huse.¹²

Da der som nævnt ikke eksisterer regnskaber for opførelsen af private huse, må man for at finde en relation mellem vurderingssum og opførelsessum støtte sig til de principper, der lå til grund for vurderingerne. Fra brandforsikringselskabets oprettelse til 1735 var der ikke nogen nøjere instruks for vurderingsmændene, der blot havde ordre til at vurdere selve bygningerne, grunden og gårdspladsen.¹³ Da vurderingerne ikke blot tjente som grundlag for forsikringen, men også blev benyttet ved låntagning i husene, var ejerne ofte interesserede i at få sat vurderingerne så højt som muligt. Efter at der i flere tilfælde var konstateret for høje vurderinger, blev der i 1735 grebet ind. Fra da af blev vurderingsmændene udpeget for ét år ad gangen af magistraten blandt murer- og tømrermestrene; man håbede herved at sikre sig de bedste folk til stillingerne og at forhindre, at de ved at vokse for fast i stillingerne blev tilbøjelige til at give efter for pres fra forsikringstagernes side. Samtidig blev der udarbejdet en mere

udførlig instruks for vurderingsmændene. De skulle vurdere selve bygningerne og deres nagelfaste pertinentier. »*Ved Værdiansættelsen var det Hovedsynspunktet at faa fastslaaet, hvad det vilde koste at genopføre Bygningen.* Dog skulde Forringelser som Følge af Ælde eller daarlig Vedligeholdelse tages med i Betragtning, ligesom det ogsaa var bestemt, at Vurderingen skulde foregaa paa Grundlag af den laveste Pris for Byggematerialier». ¹⁴ Da en brand kun i ringe omfang ville bevirke ødelæggelse af fundamenterne, må vurderingerne efter denne instruks hovedsagelig dække bygning ÷ fundament. Hvad angår byggematerialepriser, så var de stabile i den første del af byggeperioden, hvor størstedelen af byggeriet fandt sted, og da de senere i århundredet steg, kan dette – selv om der var en vis tidsforskel mellem opførelse og vurdering af et hus – kun have haft ringe indflydelse på forholdet mellem vurderingssum og opførelsesomkostninger.

Af hensyn til eventuel optagning af hypotekcredit skulle grundenes værdier ifølge instruksen fastsættes ved vurderingen til brandforsikringen. Dette skete dog ikke; grundenes værdi er ikke nævnt i en eneste vurderingsforretning, og de er ikke inkluderet i bygningsvurderingerne.

1735-instruksen for vurderingsmændene var gældende lige til 1795. Den dækker således størstedelen af byggeperioden. Vurderingsfejl i årene op til 1735 spiller ikke nogen større rolle for rigtigheden af den totale vurderingssum for de genopførte huse, for langt de fleste bygninger blev omvurderet mellem 1735 og 1795. Det fremgår af omvurderingerne, at man virkelig tog hensyn til værdiforringelserne, idet der i flere tilfælde i 1740'erne og 1750'erne skete nedsættelser af vurderingssummerne.

Med det her omtalte grundlag for vurderingerne må *vurderingssummen ligge tæt ved genopførelsesomkostningerne*. Nogle bygninger har det været billigere at genopføre, fordi der var brugbare murrester og gamle byggematerialer, men andre har det til gengæld været dyrere at bygge, fordi gadelinierne blev ændret, så der måtte bygges nye fundament.

Om *de uforsikrede bygninger* vides det, at opførelsen af 4 af kirkerne kostede 211.575 rdlr., af bispegården 15.325 rdlr. og af Store Auditorium 7.970 rdlr., ialt 234.870 rdlr. ¹⁵ Derimod eksisterer

der ikke regnskabstal for Reformert Kirke,¹⁶ og heller ikke for de resterende (4 matrikler plus dele af en femte) er der fundet tal.¹⁷

Til beregning af genopførelsesomkostningerne skal der således til vurderingssummen for de forsikrede, nyopførte huse lægges 234.870 rdlr. Sættes byggeomkostningerne for de reparerede huse til 25.000 rdlr. og for Reformert Kirke og de resterende matriklers bebyggelser til 50.000 rdlr., bliver *genopførelsessummen* 6.007.720 rdlr.

For Københavns borgere har udgifterne imidlertid været adskilligt større; de skulle ikke blot betale deres nye huse, men også anskaffe nyt indbo og alt hvad der ellers behøvedes af linned, husgeråd o.s.v., og endelig har mange skullet investere i redskaber og værkstedsindrettelse, for at de kunne fortsætte deres næring. Disse udgifter er det selvsagt umuligt at få blot nogenlunde rede på, og som økonomisk problem var genopførelsen af husene langt større.

Man kunne spørge, om ikke vurderingerne kunne give oplysning om tempoet i byggeriet. Vurderingsdatoerne er kendt, og når vurderingerne blev foretaget, var gadehuset så godt som altid bygget. Det viser sig imidlertid, selv med det lidt usikre kendskab til byggeriet i 1730 og 1731, at der ikke er tidsmæssig sammenhæng mellem færdiggørelse af et gadehus og vurderingen. Dette forhold illustreres af kurverne og tabellen på de følgende sider. For tabel og kurve over *byggeriet* gælder, at de er behæftet med en lille usikkerhed, idet byggeriet i 1730-31, 1739-42 og 1744 ikke kendes nøjagtigt (jvnf. p. 65 f.). De 166 huse, der ialt blev bygget disse år, er ud fra de under behandlingen af byggeriet anførte betragtninger blevet fordelt med 120 i 1730-31, 15 i 1739, 10 i 1740 og 1741, 7 i 1742 og 4 i 1744. En vis fejl kan der således være i tabel og kurve, men dels kan den kun være af ubetydeligt omfang, og dels er en eventuel fejl udlignet i 1744, der under alle omstændigheder angiver det korrekte antal huse.

Af tabellen fremgår det, at antallet af uforsikrede huse steg til og med 1733 for derefter at falde langsomt. I 1755 var der stadig 148 uforsikrede gadehuse. Procentvis faldt den uforsikrede del lige fra 1732 – fra 1741 dog kun med en enkelt procent om året.

Talmaterialet tillader ikke en fortsættelse af tabellen efter 1755 for byggeriets vedkommende. Det er dog givet, at der kun kunne blive tale om meget små tal, idet genopbygningen var så godt som

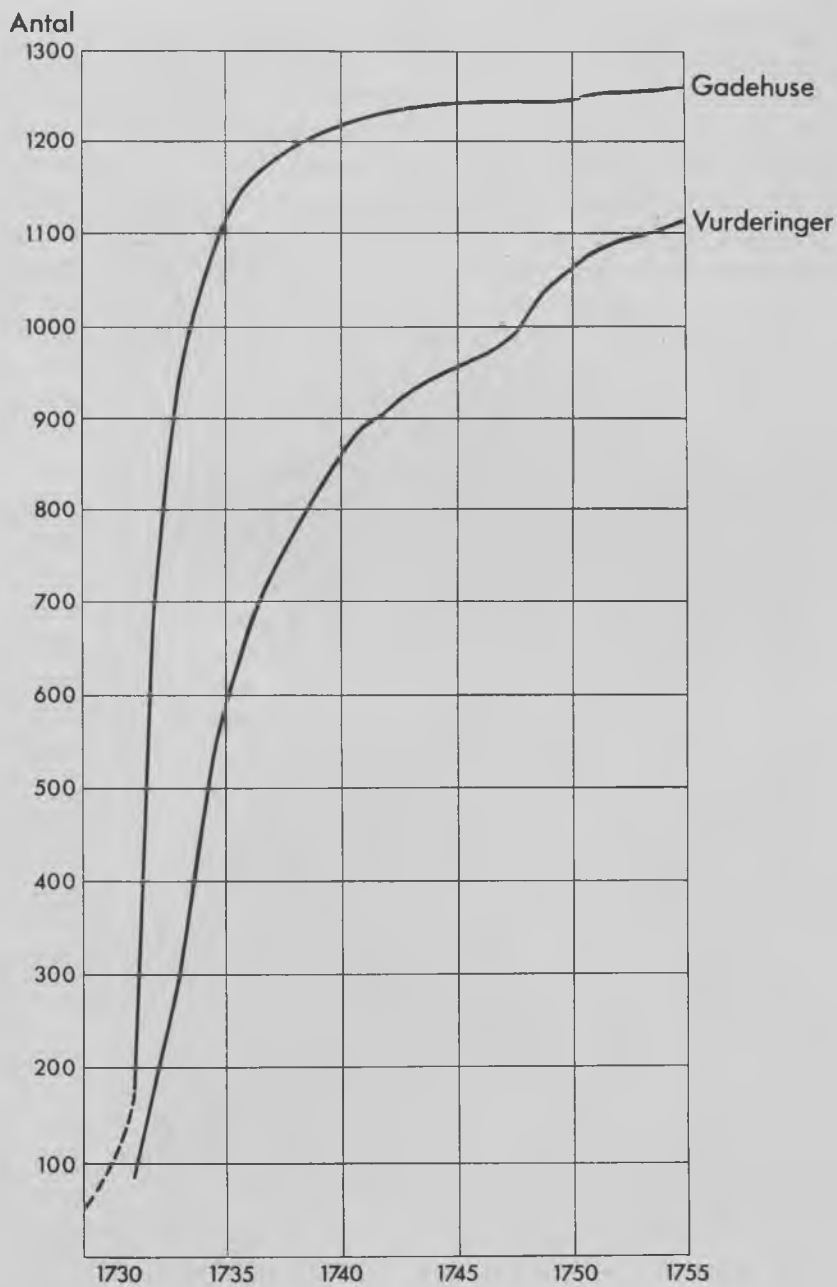
afsluttet i 1755. Fra forsikringsmaterialet vides det, at alle byggetomter var væk i løbet af 1780'erne og så godt som alle bygninger forsikrede. For kurvebilledet betyder det, at forlængelse af kurverne over et tilsvarende antal år, som illustrationen viser, ville give en næste vandret gadehuskurve og en noget stigende vurderingskurve, der nåede op til førstnævnte i løbet i 1780'erne.

Med den påviste mangel på samtidighed mellem byggeri og vurdering er det klart, at vurderingerne ikke kan benyttes som grundlag for fastlæggelsen af byggerytmen.

Hvad kan årsagen til den manglende samtidighed være? En del skyldes naturligvis, at forsikringsselskabet først blev oprettet i 1731,

Opførte og vurderede gadehuse 1731-55

	Opførte gadehuse	Vurderede gadehuse	Ikke- vurderede gadehuse	% ikke- vurderede gadehuse
1731.....	176	84	92	52
1732.....	685	206	479	69
1733.....	928	304	624	67
1734.....	1032	464	568	55
1735.....	1107	587	520	47
1736.....	1155	670	485	42
1737.....	1169	734	435	37
1738.....	1190	776	414	35
1739.....	1205	819	386	32
1740.....	1215	858	357	29
1741.....	1225	892	333	27
1742.....	1232	909	323	26
1743.....	1235	932	303	25
1744.....	1239	943	296	24
1745.....	1243	955	288	23
1746.....	1244	967	277	22
1747.....	1245	977	268	22
1748.....	1246	998	248	20
1749.....	1246	1041	205	16
1750.....	1248	1061	187	15
1751.....	1251	1082	169	14
1752.....	1255	1088	167	13
1753.....	1257	1097	160	13
1754.....	1257	1103	154	12
1755.....	1265	1112	148	12

og vurderingerne først påbegyndt i oktober dette år. Men en vis tilbageholdenhed over for den nye og ukendte institution må have spillet en væsentlig rolle. Det forbavsende er, at så mange har holdt sig tilbage, når tegning af brandforsikring samtidig har betydet en lettere adgang til låntagning. For at kunne få lån fra brandforsikringselskabet krævedes det, at der var tegnet forsikring, men den manglende samtidighed mellem byggeri og vurdering viser, at der ikke kan have været noget almindeligt krav om, at et hus skulle være forsikret, før der blev ydet lån med sikkerhed i huset. Problemerne omkring lånevirkomheden vil blive berørt i det følgende afsnit om finansieringen af byggeriet.

2. *Finansiering*

Straks efter branden stod det klart, at finansieringen af genopbygningen ville blive et hovedproblem i de følgende år. Siden den store nordiske krig havde konjunkturerne for landbrugsvarer været dårlige, og der havde yderligere hersket almindelig pengemangel efter reduktionen af krigsmønten. Fra 1726 var der sket en vis bedring af Københavns situation, idet byen havde fordel af møntstriden med Hamborg (1726-36) og af den eneret på oplag af de fire species (vin, brændevin, salt og tobak), den havde fået (1726-30). Efter branden bortfaldt desuden tolden på byggematerialer, og ved toldrullen af 1732 blev der givet en toldnedsættelse på $\frac{2}{3}$ for varer, der førtes fra København til provinsen, og som var importeret på danske skibe. Da byen ikke havde nogen naturlige eksportvarer, men var henvist til at leve af mellemandel, var toldbegunstigelserne af stor betydning.

I 1730'erne blev der givet store privilegier og toldbegunstigelser til kompagnierne, og ad denne vej lagdes grunden til Københavns mest indbringende mellemandel.

Alle disse lettelser for Københavns økonomi betød også lettelser for borgerne og dermed indirekte for genopbygningen, men fra myndighedernes side blev der desuden givet mere direkte støtte til de brandlidte i form af bortfald af visse skatter, støtte til byggeriet og nedsættelse af prioritetsgælden i de brændte huse. Disse forhold vil blive behandlet i det følgende, ligesom det udskrevne brandstyr og lånevirkomheden vil blive berørt.

Til genopførelse af kirkerne og de offentlige bygninger »som og for det almindelige Beste og Stadens Opkomst«, blev der den 21. december 1728 udskrevet et *tre-årigt brandstyr*, der skulle betales af alle i Danmark og Norge, undtagen af militærpersoner, bønder og de brandlidte, der ikke havde større besiddelser uden for brandområdet.¹⁸ En speciel kommission blev nedsat 10 dage senere for at tage sig af opkrævningen. I løbet af de følgende år indkom ialt godt 537.000 rdlr. i brandstyrkassen, hovedparten ved den tvungne udskrivning, men over 125.000 rdlr. ved frivillige gaver fra ind- og udland.¹⁹ Af dette beløb blev godt 74.500 rdlr. brugt til ekspropriation af grunde i forbindelse med gadereguleringen,²⁰ en del til støtte til dem, der byggede grundmurede baghuse og til ejerne af huse, der var blevet revet ned eller sprængt for at standse branden,²¹ men langt den største del gik til genopførelsen af de offentlige bygninger. Desuden ydedes der lån af kassen, dels til private bygherrer og dels til oprettelse af et kalkværk og et teglværk uden for byen.²²

Inden Frue Kirke var genopbygget var brandstyrkassen tom, og i 1738 blev der derfor opkrævet yderligere 12.000 rdlr., og da dette beløb ikke slog til, blev der fra 1744 opkrævet beløb ved stillingsbesættelser, uddelinger af ordener o. l. Herved lykkedes det endelig at få dækket udgifterne til kirkens opførelse.

Brandstyret gav ikke nogen hjælp til det store flertal af private brandlidte, men samme dag det blev udskrevet, fik de ved en kongelig forordning *en række friheder og benådnings*.²³ De, der ville bygge, måtte gratis bryde kalksten på Saltholm og Stevns – hvilket næppe har været nogen større hjælp – og for at lette eventuel optagning af lån i udlandet, bortfaldt 6. og 10. penge for indførte kapitaler til byggeriet. Desuden bortfaldt – som nævnt – tolden på byggematerialer, der blev givet frihed for indkvartering og for flere andre pålæg og givet endnu en hel række mindre lettelser.

Alt dette, plus de vellykkede bestræbelser for at holde priserne nede, skulle opmuntre indbyggerne til at gå i gang med at bygge, og betød i nogle tilfælde en støtte til selve byggeriet. Men nogen større hjælp til finansieringen af byggeriet gav den ikke; hertil var problemerne for store.

Først og fremmest hvilede der en stor gældsbyrde på ejerne af de

brændte huse. Et overblik over gældens størrelse fik man, da den tidligere omtalte 1729-fortegnelse blev fremstillet og afleveret til kancelliet i april 1729. Det viste sig da, at $\frac{3}{4}$ af de brændte huse havde været behæftet med prioriteter, og den samlede prioritetsgæld på brændte huse var mellem $1\frac{1}{4}$ og $1\frac{1}{2}$ million rdlr. Kun knap $\frac{1}{7}$ af lånemassen stammede fra offentlige institutioner, mens hovedparten af pengene var udlånt af private.²¹ Mange brandlidte havde derfor ikke blot mistet deres huse, men måtte samtidig frygte, at de ikke kunne få deres udlånte penge tilbage.

Det var på ingen måde let at finde en rimelig ordning, der tilgodeså både kreditorer og debitorer. På den ene side ville man ikke ramme kreditorerne for hårdt for ikke at skræmme enhver kredit væk fra København, og på den anden side måtte man, for at få genopbygningen i gang, lette vilkårene for debitorerne. Kongen opfordrede derfor magistraten til at indkalde parterne og forsøge at overtale kreditorerne til at eftergive en del af pantegælden. Da problemerne ikke blev løst hurtigt, blev der den 16. juni 1729 nedsat en *prioritetskommission* med Reventlow som formand til at løse dem. Kommissionen forhandlede med parterne hele sommeren og efteråret. I december var man nået til vejs ende, og resultatet var blevet, at der af den oprindelige prioritetsgæld på mellem $1\frac{1}{4}$ og $1\frac{1}{2}$ million rdlr. kun var 569.000 rdlr. tilbage. De fleste kreditorer havde givet afkald på mellem halvdelen og en trediedel af deres tilgodehavender og havde givet rentefrihed for resten i nogle år. Hvad angår de offentlige institutioners tilgodehavender blev det besluttet, at de skulle nedsættes med en trediedel, og at der skulle gives 2 års rentefrihed. Den samme regel blev anvendt over for de kreditorer, der nægtede at gå med til en frivillig ordning. Nedsættelsen af gælden var kun blevet bevilget de debitorer, der lovede at bygge, mens andre – og det vil sige de fattigste – der ikke havde råd til at bygge, måtte give afkald på deres grunde, som blev overtaget af kreditor. Denne fik til gengæld intet andet af sit tilgodehavende. Af en indberetning fra kommissionen fra november 1729 fremgår det, at 619 debitorer af denne årsag havde måttet afstå deres grunde.²²

Nedsættelsen af prioritetsgælden lettede de brandlidte for en betydelig byrde og bidrog dermed til finansieringen af genopbygningen. Det var dog kun indirekte hjælp til de brandlidte. Problemet var

stadig at fremskaffe kapital til at bygge for. Under forhandlingerne mellem kreditorer og debitorer var spørgsmålet om nye lån til debitorerne blevet berørt, men det var kun lykkedes at fremskaffe knap 18.000 rdlr. i lån og 4.200 rldr. i gaver ad denne vej.²⁶

At der faktisk eksisterede disponibel kapital, viser byggeriet i de følgende år. En vis tilbageholdenhed fra udlånernes side i den første tid efter branden kan ikke undre. Man havde lige set, hvor usikkert det *kunne* være at anbringe penge i fast ejendom. I denne forbindelse må det også erindres, at mange andre byer blev ramt af brande i denne periode.

En større sikkerhed for penge anbragt i københavnske huse blev skabt, da Kiøbenhavns Brandforsikring blev oprettet i januar 1731. Forhandlingerne om oprettelsen stod på gennem 1730, men først efter Christian VI's tronbestigelse i oktober 1730 lykkedes det de københavnske myndigheder at få sagen presset igennem.²⁷ Et hovedargument for oprettelsen var, at det for at få genrejst byen var nødvendigt at forbedre kreditforholdene, og det kunne kun gøres, hvis udlånerne fik tillid til, at pengeanbringelse i huse var en sikker investering.

Det kraftige opsving i byggeriet i 1732 tyder stærkt på, at selskabets oprettelse havde den tilsigtede virkning. Ved at fjerne usikkerheden havde man fjernet den eneste hindring der var for, at disponible kapitaler blev anbragt i huse. De dårlige tider for landbruget bevirkede nemlig, at pengeanbringelse i dette erhverv kun gav et afkast på 4 %, mens det gav 5-6 % at anbringe penge i københavnske huse.²⁸

Selv om det kan konstateres, at der virkelig *kom* penge frem til genopbygningen, er spørgsmålet stadig, *hvem* der investerede i husene, og *hvor meget* de investerede. Spørgsmålene er uhyre centrale, men kan endnu ikke besvares. Det kræver en gennemarbejdning af hele panteobligationsmaterialet, et arbejde, der er meget omfattende, men som kan medvirke til besvarelsen af en hel række spørgsmål vedrørende kapitaldannelsen i det 18. århundrede.

Der er fra anden side²⁹ blevet foretaget udskrifter fra panteobligationsprotokollerne, og ved en gennemgang af disse for årene 1731-35 er følgende tal for låntagningen til byggeri i brandområdet fremkommet³⁰:

1731:	213.000 rdlr.
1732:	303.000 —
1733:	282.000 —
1734:	255.000 —
1735:	243.000 —
Ialt:	<u>1.296.000 rdlr.</u>

Op- og nedgangene i lånebeløbene fra år til år, med en stigning fra 1731 til 1732 og et fald i de følgende år, svarer til rytmen i byggeriet (se p. 65 f), blot er udsvingene ikke nær så markante som for byggeriets vedkommende.

På grund af vurderingernes »forsinkelse« i forhold til byggeriet er det ikke muligt direkte at sammenligne tallene for lån med vurderingssummerne i de enkelte år. Først ved en sammenligning af lån og vurdering på hvert enkelt byggeri, vil dette være muligt. Det vil kunne oplyse, hvor højt de enkelte huse blev belånt, og om der er tidsmæssig sammenhæng mellem vurdering og låntagning.³¹ Da panteobligationsprotokollerne kun oplyser låntagernes navne og i hvilken gade deres huse ligger, men ikke matrikelnummeret, vil arbejdet være ganske omfattende. Til gengæld vil en edb-behandling af materialet let kunne give en række værdifulde resultater.

Det samme gælder spørgsmålet om, hvem der udlånte penge. En enkelt stor udlåners regnskaber er kendt, idet brandforsikringselskabet ydede panteobligationslån, i 1730'rne 145.000 rdlr. og i 1740'rne 195.000 rdlr.³² Desuden vides det, at de offentlige institutioner udlånte store beløb, men kun en udskrivning og bearbejdning af långiveroplysningerne i panteobligationsprotokollerne kan oplyse, hvor størstedelen af pengene kom fra. Spørgsmålet må her lades ubesvaret.³³

F. KONKLUSION

En fastlæggelse af brandområdet er det nødvendige grundlag for en undersøgelse af genopbygningen. Det noget omstændelige arbejde med denne fastlæggelse skyldes uoverensstemmelser mellem kilderne. Ved at supplere hovedkilderne til belysning af brandens omfang med en lange række andre kilder lykkedes det at fastlægge brandområdet

med ret stor nøjagtighed, og det viste sig, at 1729-fortegnens angivelser var så korrekte, at genopbygningsundersøgelsen ikke ville være blevet svækket væsentligt, hvis den havde været bygget på denne fortegnelse. Man kan således sige, at den her foretagne undersøgelse af brandområdet først og fremmest har topografisk interesse.

Selve genopbygningen er belyst gennem en undersøgelse af det administrative apparat, der blev skabt efter branden. Myndighederne stod over for helt nye problemer af et omfang, de ikke havde kendt før. På denne baggrund er det en betydelig indsats, der blev præsteret. Mange af de samarbejdsvanskeligheder, der opstod – særlig mellem Reventlow og Bygningskommissionen for København – er fremhævet i undersøgelsen, fordi de problemer, myndighederne blev stillet over for, herved sættes i relief. Trods de svagheder, der var i det administrative apparat, må det siges, at forvaltningen viste sig stort set at være effektiv. Det fremgår ikke direkte af kilderne, men af det faktum, at det lykkedes at genopbygge København i løbet af forbavsende få år. Den store administrative indsats blev præsteret i de første år efter branden, og skønt der ikke blev bygget ret mange huse i disse år, blev grundlaget lagt for det store byggeri i 1730'erne; man fik fjernet de største hindringer for byggeriet – gadenettet blev fastlagt, materialetilførslerne blev organiseret, håndværkere kom til byen, prioritetsgælden i de brændte huse blev nedsat, og man søgte at tilskynde borgerne til at bygge.

Det offentlige byggeri kom for alvor i gang allerede i Frederik IV's levetid, takket være brandstyret, men det private byggeri var kun af mindre omfang til og med 1731. Til gengæld blev hovedparten af de private huse opført i løbet af de 5 år fra 1732 til 1736.

For gadehusenes vedkommende er det stort set lykkedes at fastslå byggeriet i de enkelte år op til 1754, mens byggeriet på baggrundene er dårligere belyst. Det har dog været muligt at påvise, at bag- og sidehusene blev opført hurtigere end gadehusene.

Efter genopbygningen var der færre, men gennemgående bredere huse i brandområdet. Mens der før branden kun havde været ganske få grundmurede huse i området, var nu langt over halvdelen af husene opført helt eller delvis i grundmur. Kongen og de øverste bygningsmyndigheder søgte efter branden at få alle husene opført af sten, men det måtte opgives, og i perioden 1731-37 var det tilladt

at opføre bindingsværksgadehuse. En meget stor del af husene – det nøjagtige tal kendes ikke – blev bygget med grundmurede facader, men med de øvrige ydervægge af bindingsværk. I betragtning af de restriktioner, der i øvrigt blev lagt på byggeriet, er det bemærkelsesværdigt, at man fra myndighedernes side ikke foretrak – som man havde gjort det i London efter branden i 1666 og i Hillerød efter branden i 1692 – at påbyde grundmurede *gavle* mellem husene. Herved ville faren for en ny storbrand som den i 1795 have været betydelig mindre. Ilden skulle i så fald brede sig ved at springe over gaderne, og den risiko havde man gjort mindre ved efter 1728-branden at gøre mange gader bredere.

For at belyse, hvor stor en økonomisk indsats byggeriet krævede, er der ved hjælp af materiale fra det i 1731 oprettede brandforsikringsselskab foretaget en undersøgelse af *omkostningerne* ved genopbygningen. Det er herved konstateret, at selve byggeriet kostede ca. 6 millioner rdlr. Herudover har indbyggerne i samme periode haft ikke ubetydelige udgifter til løsøre o. l.

Endelig er spørgsmålet om *finansieringen* af genopbygningen blevet berørt. Allerede få måneder efter branden angreb man fra myndighedernes side dette problem. Der blev udskrevet et 3-årigt brandstyr, der skulle finansiere genopførelsen af de offentlige bygninger, og det private byggeri søgte man at støtte, dels ved at give en række skattelettelser og privilegier til de brandramte og dels ved at nedsætte den gæld, de nedbrændte huse var behæftet med. Det *egentlige* problem – fremskaffelse af kapital – vides der endnu ikke meget om. Det synes som om oprettelsen af brandforsikringsselskabet i 1731 har betydet en væsentlig bedring af kreditforholdene, idet det private byggeri tog et voldsomt opsving i 1732. Selskabets oprettelse faldt imidlertid sammen med tilladelsen til at opføre bindingsværksgadehuse, og dette forhold har ligeledes spillet en rolle for det stigende byggeri i 1732.

Långivningen i årene 1731-35 (1.296.000 rdlr.) kan kun have dækket en del af udgifterne til byggeriet i disse år, men hvor stor en del er det endnu ikke muligt at sige.

Ved at sammenholde tallene for gadehusbyggeriet med antallet af vurderinger til brandforsikring er det påvist, at mange huse først blev vurderet et godt stykke tid efter, at de var blevet opført. Dette

afkræfter den antagelse, at långivning til bygherrer var betinget af, at husene var brandforsikrede.

De 6 millioner rdlr., som genopbygningen af husene kostede, var i 18. århundredes Danmark et betydeligt beløb, og det kan undre, at det overhovedet var muligt at rejse så stor en kapital, især da de kongelige slotsbyggerier i samme periode også krævede en betydelig kapitalindsats. Ligeledes er det bemærkelsesværdigt, at det lykkedes at skaffe tilstrækkeligt med håndværkere og byggematerialer til både slotsbyggeri og genopførelse af byen på samme tid. Der kan næppe være tvivl om, at slotsbyggeriet betød en forsinkelse af genopbygningen i brandområdet. Christian VI's pragtslot, Christiansborg, blev påbegyndt i 1731 og kostede i perioden 1731-70 ialt 2.676.057 rdlr. Hertil kom 50.575 rdlr. i årene 1739-45 til opførelse af Hovedbroen (Marmorbroen) og 90.517 rdlr. til møblering af slottet (1736-52), ialt 2.817.149 rdlr. Selv om udgifterne blev fordelt over mange år, faldt de største udskrivninger i netop de år, da byggeriet i brandområdet stod på (1731-39: 1.496.636 rdlr.; 1740-42: 869.973 rdlr.; herefter kun mindre beløb).¹ De samlede udgifter til Christiansborg Slot svarede til $\frac{2}{3}$ af ét års statsindtægter,² og i samme periode gennemførtes endda adskillige andre kongelige slotsbyggerier: Hirschholm Slot, der var blevet opført 1721-30, blev nedrevet og genopbygget 1732-44; i tilknytning hertil blev slottet Sofienberg opført i 1744 og årene derefter.³ I 1733-37 blev der anvendt godt 44.000 rdlr. til byggearbejder på Frederiksborg Slot,⁴ ligesom der blev bygget på Jægersborg Slot i 1730'erne og Eremitageslottet blev opført 1734-36.⁵ Endelig blev Prinsens Palæ bygget i 1743-44, delvis som en ombygning af et i 1684 opført og i 1730 ændret hus.⁶

Det var på denne baggrund en imponerende bedrift at genopbygge hovedstaden på så kort tid, men periodens økonomiske historie er stadig så dårligt oplyst, at det ikke er muligt at give en nærmere redegørelse for den finansielle baggrund for genopbygningen.

BILAG

Sammendrag af de på side 62 nævnte ekstraktlister.

	Grundmurede bygninger						Bindingsværksbygninger						Uopbygte grunde til årets udgang
	Gadehuse		Sidehuse		Tværhuse		Gadehuse		Sidehuse		Tværhuse		
	Huse	Fag	Huse	Fag	Huse	Fag	Huse	Fag	Huse	Fag	Huse	Fag	
1732	316	1922	151	1262	76	466	193	1070	202	1716	206	1309	
1733	114	711	20	155	7	66	129	719	89	683	87	545	391
1734	45	281	5	33	1	3	59	363	21	143	29	209	308
1735	33	225	1	12	—	—	42	231	19	178	22	185	212
1736	30	192	—	—	—	—	18	102	5	28	16	86	148
I alt	538	3331	177	1462	84	535	441	2485	336	2748	360	2334	
Opført 1734													
Snarens	14	79	2	18	—	—	4	45	5	20	3	23	33
Vester	6	38	1	6	—	—	1	7	1	11	2	13	22
Nørre	5	29	—	—	—	—	10	56	4	42	7	65	85
Strand	2	13	—	—	—	—	3	16	3	10	2	13	—
Frimands	8	46	1	5	—	—	—	—	—	—	1	7	12
Købmager	3	14	1	4	1	3	3	18	—	—	1	3	1
Rosenborg	2	21	—	—	—	—	27	132	5	48	10	64	104
Klædebo	5	41	—	—	—	—	11	89	3	12	3	21	51
Opført 1735													
Snarens	5	48	—	12	1	—	1	7	2	29	2	16	20
Vester	2	13	—	—	—	—	2	9	2	26	2	14	18
Nørre	4	24	—	—	—	—	7	35	4	38	—	—	73
	Strand »Findes ingen uopbygte grunde«												
Frimands	4	38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Købmager	3	17	—	—	—	—	2	13	—	—	1	6	6
Rosenborg	1	12	—	—	—	—	23	134	8	63	9	90	66
Klædebo	14	73	—	—	—	—	7	33	3	22	8	59	23
Opført 1736													
Snarens	3	12	—	—	—	—	1	6	—	—	2	14	14
Vester	3	18	—	—	—	—	2	15	1	8	—	—	10
Nørre	2	10	—	—	—	—	2	9	2	9	3	20	64
	Strand »Findes ingen uopbygte grunde«												
Frimands	4	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Købmager	4	37	—	—	—	—	1	4	—	—	1	6	2
Rosenborg	6	36	—	—	—	—	6	39	—	—	5	15	47
Klædebo	8	49	—	—	—	—	6	29	2	11	5	31	9

HENVISNINGER OG NOTER

A. INDLEDNING

1. Holm: Da.-No.'s hist., bd.I, p.476.
2. Ibid., p.476.
3. Ibid., bd.II, p.546f.
4. Ibid., bd.I, p.476-496.
5. Københavns bibliografi, bd.I, p.222-225.
6. Dansk biografisk Leksikon, bd.19, p.372f (A. G. Hassø (Chr. Villads Christensen)).

B. EN KORTFATTET GENNEM-
GANG AF DE VIGTIGSTE
KILDEGRUPPER

1. Bruun's Collectanea, bd.2, fol.65b: Sprængte og Nedrevne Huse iflg. Bygningskommissionens Indberetning af 28. maj 1729. (St.A.). Bruun's forlæg er ikke fundet i sin helhed. Kun nogle findes i indlæg til Sjæl.Teg.1729 1/8 nr. 451 (R.A.).

C. BRANDOMRÅDET

1. St. Annæ Vester Kvarter 83 og 84 (1689-numre). Indlæg til Sjæl.Teg. 1729 1/8 nr. 451 (R.A.).
2. Branden er udførligst beskrevet i Bruun, bd. II, p.586-606.
3. Rådstueskriverens Kontor. Diverse sager. Akter vedr. branden 1728. Nr.1. Fortegnelse over helt el. delvis ødelagte ejendomme 1728 1.nov. (St.A.).
4. Vester Kv. 92, Nørre Kv.78, Købmager Kv.95 og 173 og Rosenborg Kv. 232 (jvf. kort 1).
5. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere. p.11.*
6. Ibid., p.13.*

7. Ibid., p.1-425.
8. Ibid., p. 14*
9. Fra Stadsarkivet: Mandtal til ekstraskatten 1743, til vægterpenge 1729, til lygte- og sprøjteskat 1728 og 1729. Indberetning fra bygningskom. 1729 15/7 om »afbrudte og ruinerede huse« i Købmagergade, Magstræde og Gothersgade og Bruun's Coll., bd.2, fol.65b: Sprængte og nedrevne Huse . . . Fra Rigsarkivet: Spredte notitser i Sjæl.Teg. og Sjæl.Reg., mandtal til brandstyr 1729-31.
10. Indlæg til Sjæl.Teg. 1729 1/8 nr. 451 (R.A.).
11. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere, p.176: Snarens Kv. 46: »... huused, samme huus er bleven beskadiget i Ildebranden«. P.221: Nørre Kv. 266 og 267: »Er afbrændt«.
12. Vester Kv. 103, 104, 105, Nørre Kv. 134, 149 og 274, Frimands Kv. 178.
13. Erstatninger blev kun udbetalt til de i den tidligere omtalte fortegnelse (note 1) optegnede husejere, og ingen af de 7 udgæede matrikler er omtalt der.
14. Nørre Kv. 267 og Købmager Kv. 94.
15. Indlæg til Sjæl.Teg. 1729 1/8 nr. 451 (R.A.). Heri omtales skadens omfang for Frimands Kv. 116, Snarens Kv. 33, 34, 35, 36 og 37, Købmager Kv. 173 (2 huse) og Rosenborg Kv. 232 2 (huse). I indlæg til Sjæl.Teg. 1728 19/11 nr. 613-14 (R.A.) – et brev fra direktørerne for Vajsenhuset til kongen fra 1728 10/11-hedder det bl.a.: »... mere end 2/3 af Vejsenhuset er brændt«.
16. Vester Kv. 92 og Købmager Kv. 95 og 173.

17. Bruun, bd. II, p.611. I monografier over kollegier, Regensen, universitetet og rådhuset er de bevarede dele af de enkelte bygninger mere udførligt omtalt.
18. Venligst meddelt mig at museumsinspektør, cand. mag. Robert Egevang, Nationalmuseets 2. afd.
19. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere, p. 25*-44.*
20. Hvor antallet af brændte huse i 1729-fortegnelsen i tabellen p.9 er angivet til 1563 + ?, er man i bogens analyse ud fra samme kilde nået til 1450. 1728-fortegnelseens tilsvarende tal er 1676 (Tabel p.9).
21. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere, p. 27.*
22. Ibid., p. 33.*
23. Ibid., p. 33,* note 1. Det anføres her, at Rubin (H.T. V-3, p.534) med forbehold anslår befolkningen til 76.000.
24. Voss, p.122f.
25. Et bedre billede af fordelingen ville være fremkommet, hvis der i materialet var skelnet mellem hoved- og sidegader i stedet for mellem de enkelte kvarterer.
- D. GENOPBYGNINGEN**
1. *Det administrative apparat*
1. Noter og henvisninger til arkivalier fra de enkelte kommissioner er anbragt i tilslutning til den efterfølgende gennemgang.
2. Sjæl. Teg. 1728 24/10, nr. 544-46 (R.A.).
3. Når Carl Bruun (bd.II, p.600) skriver: »Efter Branden blev der den 16de novbr. nedsat en kombineret Kommission for at tiltale de ugudelige Mennesker, der havde tilegnet sig Andres Gods«, er det ikke rigtigt. Bruun har sammenblandet Den kombinerede Kommission med Kom. til undersøgelse af Tyveri under Branden. Først sidstnævnte fik – som det fremgår af teksten – til opgave at tiltale og dømme tyve.
4. Indlæg til Sjæl.Teg. 1728 24/10 nr. 544 (R.A.).
5. Sjæl.Teg. 1728 12/11 nr. 580 (R.A.).
6. Sjæl.Teg. 1728 3/12 nr. 639 (R.A.).
7. Sjæl.Teg. 1729 6/5 nr. 248 og 249 (+ indlæg) og Bruun, bd.II, p.612.
8. Sjæl.Teg. 1728 26/11 nr. 628 (R.A.).
9. Sjæl.Teg. 1728 3/12 nr. 639 (R.A.).
10. Sjæl.Teg. 1728 16/11 nr. 598 (R.A.) Komm. kaldes i flere tilfælde »Inquisitions Commissionen«.
11. Sjæl.Teg. 1728 16/11 nr. 599 (R.A.).
12. Sjæl.Teg. 1728 16/11 nr. 635, 636 og 641a (R.A.).
13. Holm: Op.cit., bd. I, p. 487.
14. Sjæl.Teg. 1729 1/4 nr. 158+indlæg (R.A.).
15. Sjæl.Teg. 1729 20/6 nr. 358 og 359 (R.A.).
16. Bruun, bd. II, p. 608ff og Holm: Op.cit., bd. I, p. 485ff.
17. Sjæl.Teg. 1728 5/11 nr.562 (R.A.).
18. Sjæl.Reg. 1728 12/11 nr. 339 og Sjæl.Teg. 1728 12/11 nr. 587 (R.A.).
19. Sjæl.Teg. 1728 12/11 nr. 588 og 589 (R.A.).
20. Voss, p. 129.
21. Bruun, bd. II, p. 615.
22. Indlæg til Sjæl.Teg. 1728 18/12 nr. 661 (R.A.).

23. Indlæg til Sjæl.Teg. 1728 18/12 nr. 661 (R.A.).
24. Jvf. p. 31 om de to brande i henholdsvis 1794 og 1795.
25. Bruun, bd. II, p. 615f, Lorenzen: Problemer i Kbh.'s hist. ..., p. 438ff og Voss, p. 129f. Kortet findes på Kbh.s Stadsarkiv og er gengivet i Lorenzen: Haandtegnede Kort, pl. XXX, og i Grove: Kbh.s Huse og Indvaanere, p. 24*.
26. Lorenzen: Op.cit., p. 440f.
27. Sjæl.Teg. 1728 18/12 nr. 661 (R.A.).
28. Sjæl.Teg. 1729 2/5 nr. 232 (R.A.).
29. Indlæg til Sjæl.Teg. 1729 6/7 nr. 376 (R.A.). I jan. 1730 blev der yderligere udbetalt erstatning, således at det totale beløb blev 74.627 rdlr. (Bruun's Coll., bd. 2, p. 209).
30. Lorenzen: Op.cit., p. 444.
31. Bruun, bd. II, p. 620.
32. Indlæg til Sjæl.Teg. 1729 18/3 nr. 145 (R.A.).
33. Sjæl.Teg. 1729 18/3 nr. 144 (R.A.).
34. Voss, p. 131.
35. Voss, p. 130 og Lorenzen: Op.cit. p. 445.
36. Voss, p. 131f. Instruksen findes i Sjæl.Teg. 1729 18/3 nr. 144 (R.A.).
37. Sjæl.Teg. 1729 1/4 nr. 151 og indlæg til Sjæl.Teg. 1729 1/8 nr. 451 (R.A.).
38. Sjæl.Teg. 1729 22/4 nr. 207 + indlæg (R.A.).
39. Byg.kom. af 18/3 1729. Indkomne breve 1729 nr. 4 (Strømstad: Ildebrandshuse, p. 17).
40. Sjæl.Teg. 1729 18/3 nr. 145 + indlæg (R.A.).
41. Sjæl.Teg. 1729 18/3 nr. 145 + indlæg (R.A.).
42. Problemet er omtalt i Reguleringskom.'s betænkning (Indlæg til Sjæl.Teg. 1728 18/12 nr. 661 (R.A.)).
43. Voss, p. 134f (m. illustration).
44. De af Reventlow indhentede udtalelser er omtalt i Voss, p. 133ff.
45. Sjæl.Teg. 1729 2/5 nr. 232 (R.A.).
46. Bygningskommissionen af 1729, nr. 6 og nr. 8 (St.A.).
47. Sjæl.Teg. 1729 2/5 nr. 232 (R.A.).
48. Indlæg til Sjæl.Teg. 1729 nr. 269-70. Kriegers udtalelser er dateret 1729 19/4 (jvf. Voss, p. 134).
49. Voss, p. 133ff.
50. (J. C. Krieger): Berechnungen und Dessesins auf 3 differente grundgemauerte Gebäude, als wornach die abgebrandte Strassen der kgl. Residentz-Stadt Copenhagen sollen reguliret und aufgebaut werden (1729).
51. Sjæl.Teg. 1729 18/3 nr. 144 (R.A.).
52. Voss, p. 135.
53. Sjæl.Teg. 1729 6/7 nr. 376 + indlæg (R.A.).
54. Voss, p. 136.
55. Sjæl.Teg. 1730 3/11 nr. 30 (R.A.).
56. Sjæl.Teg. 1731 16/3 nr. 131 (R.A.).
57. Indlæg til Sjæl.Teg. 1739 27/2 nr. 103 (Byggeriet i 1737 og 1738) (R.A.).
58. Byg.kom. af 1742. Rentekammeret 422. 2-5: Indkomne sager 1742-1770 og 422. 7: Diverse dokumenter 1738, 1742-72. (R.A.).
59. Indlæg til Sjæl.Teg. 1729 14/5 nr. 272-81. (R.A.).
60. Voss, p. 137.
61. Kirkens bygningshist. er beskrevet i Bruun, bd. II, p. 632.
62. Bruun, bd. II, p. 652.
63. Bruun, bd. II, p. 651.
64. Voss, p. 52 og 54. I Elling og Hermansen: Holbergtidens København, p. 15, siges Krieger at være rådhusets skaber. Bygningens forbill-

- der siges at være Claus Stallknecht's rådhus i Altona (1716) og Viborg (1728). P. 51 i samme bog er opfattelsen af Krieger som rådhusets arkitekt modereret noget, idet der skrives: »... Raadhuset, som vistnok var bygget efter J. C. Kriegers Udkast«.
65. Bruun, bd. II, p. 633.
 66. Bruun, bd. II, p. 633.
 67. Bruun, bd. II, p. 654.
 68. Sjæl.Teg. 1731 30/1 nr. 49 (R.A.).
 69. Voss, p. 150 og Bruun, bd. II p. 637.
 70. Bruun, bd. II, p. 637.
 71. Voss, p. 151.
 72. Bruun, bd. II, p. 637.
 73. Voss, p. 151.
 74. Bruun, bd. II, p. 641.
 75. Bruun, bd. II, p. 653.
 76. Voss, p. 151.
 77. Voss, p. 151.
 78. Bruun, bd. II, p. 656f.
 79. Voss, p. 151.
 80. Bruun, bd. II, p. 659ff.
 81. Bruun, bd. II, p. 631 og 644f. Elling og Hermansen: Op.cit. p. 49.
 82. Elling og Hermansen: Op.cit. p. 54.
 83. C. E. F. Reinhardt: Kommunitetet og Regensen fra deres Stiftelse til vore Dage (H. T. III-3, p. 186).
 84. Bruun, bd. II, p. 647f.
 85. Voss, p. 151.
 86. Jacob Baden: Kbh.'s Uni.'s Journal 1797, p. 114f.
 87. Bruun, bd. II, p. 650 og Elling og Hermansen: Op.cit. p. 56 og 58.
 88. C. E. F. Reinhardt: Op.cit., p. 180ff.
 89. Ibid., p. 185 og 188f.
 90. Ibid., p. 199ff.
 91. Ibid., p. 191.
 92. Bruun, bd. II, p. 650.
 93. Bruun, bd. II, p. 650f.
 94. Bruun, bd. II, p. 651.
 95. Disse problemer er behandlet af Carl Bruun (bd. II, p. 623-25, 628-31, 637-40 og 676f) og Knud Voss (p. 140, 142, 144, 146 og 151).
2. *Oversigt over byggeriets omfang og byggetempoet*
 1. Heller ikke fra Banner Matthisens overordnede fra 1731-42, generalbygmesteren, er noget arkiv bevaret.
 2. Bygningskommissionen af 1729, nr. 15: Diverse sager. Heri: Designation over protokoller, breve og dokumenter i kommissionen. Bl.a. »Nr. 12. Specifikation fra Rodemestrene paa de afbrændte huses og gaardes grunde, disses opbyggede bygninger fra branden 1728 til aarets udgang 1730 samt derover forfattet extract« »Nr. 14. Angaaende de afbrækkede og ruinerede huse formedelst Ilden at hemme udi seneste ulykkelige Ildbrand, og allerunderdanigst forestillet hans kongl. Maytt. den 15. juli 1729.« Desuden omtales en protokol over dem, der har fået hjælp (af brandstyrkassen) til at bygge af grundmur, og en del kort over dele af byen (Frederiksberggade, Kattesundet, Helliggeist-stræderne og kirkeområdet), men »det approberede Carte« er ikke omtalt (St.A.).
 3. Henvisninger til de enkelte kilder er anbragt i forbindelse med deres behandling i det følgende.
 4. Indlæg til Sjæl.Teg. 1730 27/4 nr. 163-165 (R.A.).
 5. Nummereringen går fra nr. 1 til 240, men ved en fejl i fortegnelsen er nr. 73 udeladt.
 6. Bygningskommissionen af 1729, nr. 6: 1729, 5. maj-1731, 16. marts.

- Protokol over Indvaanerne her udi Staden, som haver bekommet Commissionens Bevilling at bygge paa deris afbrendte Gaarders og Huusers Grunde (1 bd.) (St.A.).
7. Kjøbenhavns Brandforsikrings arkiv 1731-1883. Hovedassurancebøger li tra A-L (D 4-14) (L.A. f. Sj.).
 8. 6 »gårde« var færdigbygget (fortegnelse nr. 82, 85, 93, 97, 128 og 178) og 7 var under opførelse (fortegnelse nr. 13, 79, 112, 131, 132, 174 og 179). Desuden omtales 2 igangværende byggerier (nr. 12 og 33) uden nogen angivelse af husets art.
 9. Fortegnelsens nr. 148, garver Johan Philipp Bratfisch, har opført et »Forhus, den ene side mod sidehuset er bindingsværk og den ene gav halv mur og halv tømmer«. Huset lå i Klædebo Kv. 116 og/eller 117 (1689-numre) = 109 (1756-nummer).
 10. Side- og tværhuse ville derimod fordele sig jævner ved en indtegnning på kortet.
 11. og 12. Bygningskommissionen af 1729, nr. 15. (St.A.).
 13. Christopher Roed var skriver i både 1729- og 1731-komm. (Sjæl.Teg. 1731 3/8 nr. 310) og var desuden renteskriver i København og bogholder i brandforsikr.sel. (Selskabets arkiv, deliberationsprot. 1731 24/9 (L.A. f. Sj.)). Han blev i førstnævnte egenskab betalt af brandstyrkasen. Iflg. brev fra Danske Kancelli til magistraten fra maj 1735 skulle han på dette tidspunkt afgå som skriver i kom., da byggeriet var nået så vidt, at han ikke længere var nødvendig (Sjæl.Teg. 1735 7/5 nr. 200). Alligevel har han testet ex-
traktlisterne over byggeriet i 1736, og han underskriver sig her »skriver i BygningsCommissionen«. Arkivet fra den i 1731 ophævede kom. blev leveret til magistraten i august 1731 (Sjæl.Teg. 1731 3/8 nr. 310), men hvordan ekstraktlisterne over byggeriet fra 1732-36 er endt her, er ukendt. Christopher Roed's navn på listerne i forbindelse med, at han efter 1731 stadig var skriver i Københavns administration, gør det troligt, at han er involveret. Hans virke er derfor søgt fulgt i Kbh.'s arkivalier, uden at det dog har bragt brugbart materiale.
 14. Voss, p. 151, henviser til Hakon Lund og Knud Millech (red.) Danmarks Bygningskunst fra Oldtid til Nutid, p. 270. Her skrives: »En statusopgørelse fra 1736 . . . Indtil dette tidspunkt var der af gadehuse opført 538 i den ønskede grundmur, men ikke mindre end 441 i det uønskede bindingsværk«.
 15. Ang. brandforsikringssselskabet: se nærmere i afsnittet om finansiering, p. 76ff.
 16. Mens Krieger i sin bog med 3 mønstertegninger angiver, at der kun er en lille forskel på prisen på grundmuret byggeri og bindingsværksbyggeri, viser Ramus' beregninger af udgifterne til opførelse af professorresidenserne fra 1732 14/1 (indlæg til Sjæl.Teg. 1732 2/4 nr. 199), at forskellen er betydelig: Hovedmur med fundamenter, gavle og kvist ville i grundmur koste 1710 rdlr., mens det samme i bindingsværk ville koste 1003 rdlr., d.v.s., at sidstnævnte byggeform ville være knap 42% billigere for råhus minus tags vedkommende. Den procentvise

- besparelse på *hele* byggeriet ville selvsagt være mindre, da alle udgifterne til bygningens indre og taget var de samme for de 2 typer. Selv om både Kriegers og Ramus' oplysninger er *overslag*, og selv om det ikke er muligt direkte at overføre tal for professorresidenserne til det mere tarvelige, borgerlige byggeri, er Ramus' beregninger et kraftigt indicium for, at det *var* betydelig dyrere at bygge i grundmur end af bindingsværk.
17. Da det ikke er klart, om »grunde« er lig med »matrikler«, er 391 et maximumtal for matrikler.
 18. Byg.kom. af 1742. Rentekammeret 422. 1: Kgl. Reskripter og Instruktioner 1742-45, 1737 29/3 (R.A.) (jvf. Voss, p. 152 note 109).
 19. Citat fra Voss, p. 152.
 20. Byg.kom. af 1742. Rentekammeret 422.2-3: Indkomne sager til Journal A (1742-49), 422.4-5: Indk. sager til Jour. B (1750-70). Listerne fra 1754, 1756 og 1764 ligger dog i 422.7: Diverse dokumenter 1738, 1742-72. (R.A.).
 21. Indlæg til Sjæl.Teg. 1739 27/2 nr. 103. (jvf. Voss, p. 153 note 115). Generalbygmesterens arkiv eksisterer som før nævnt ikke.
 22. Holm: Op.cit., bd. II, p. 534 og 549 med henvisning til kgl. forordning af 1737 27/5.
 23. Sjæl.Teg. 1738 31/3 nr. 115 (R.A.).
- E. OMKOSTNINGER OG FINANSIERING
1. Se p. 37 note 95.
 2. Bruun, bd. II, p. 640 og M. L. Nathanson: Historisk statistisk fremstilling af Da.'s National- og Stats-
- hushold. fra F. IV's tid til nutiden (2. udg. 1844) p. 10.
3. Kristof Glamann: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommerciens tilstand (1735) (Festskr. fra Kbh.'s Uni. 1966). Holm: Op.cit., bd. II, p. 552.
 4. Nathanson: Op.cit., p. 10 og 596. Sidstnævnte sted tager Nathanson forbehold over for den store sum.
 5. Kjøbenhavns Brandforsikrings arkiv opbevares i L.A. f. Sj. Arkivet er kun registreret i en afleveringsjournal, hvis signaturer benyttes ved henvisninger.
 6. Kbh.'s Brandf.'s arkiv, D 4-14 (L.A. f. Sj.).
 7. Som et illustrerende eks. kan nævnes den først tegnede police i brandområdet, police 11: Blytækker Peder Jensens hus i Klosterstræde, Frimands Kv. 52 blev ved vurderingsforretning nr. 345 d. 21. nov. 1731 vurderet til 1600 rdlr. og 21. dec. 1731 forsikret for 1200 rdlr. 1765 26/8 blev huset »som det nu befindes« vurderet til yderligere 1900 rdlr. og forsikringen sat op med 2300 rdlr., så den da dækkede hele vurderingssummen. Vurderingerne viser, at der er blevet bygget på matriklen mellem 1731 og 1765.
 8. Hovedassuranceprotokollerne er gennemgået op til 1795.
 9. *Ubebyggede*: Klædebo Kv. 132 og 191, Købmager Kv. 147 og Rosenborg Kv. 210. *Kirkernes*: Nørre Kv. 40 (St. Petri K.), Klædebo Kv. 246 (Frue K.), Frimands Kv. 12 (Helliggeist), Rosenborg Kv. 1 (Trinitatis K.), Rosenborg Kv. 234 (Reformert K.) og Nørre Kv. 36 (Bispesgården). *Kongens*: Strand Kv. 15A og 36. *Københavns*: Frimands

- Kv. 67 (Slagterboderne). *Privat*: Frimands Kv. 83. Af *universitetet* var dele af Klædebo Kv. 241, 242 og 247 uforsikret (Store Auditorium, prokanslerboligen, økonomiboligen og konsistoriums hus). Alle numre er 1756-numre.
10. *Snarens Kv.* 2 (1689-nummer) – det senere assistenshus – der ejedes af etatsraad Berregaard, blev i dec. 1736 vurderet til 14.000 rdlr. og forsikret for 12.000 rdlr. I juli 1738 udmeldtes matriklen af forsikringen. I marts 1754 vurderedes og forsikredes det for 15.000 rdlr. af regimentskvartermester Kjøbke.
- Vester Kv.* 99 (1689-nummer) vurderedes i dec. 1732 til 2.050 rdlr. og forsikredes i dec. 1733 for 2.000 rdlr. I dec. 1744 blev huset udmeldt for atter at blive forsikret i jan. 1750, da for 1650 rdlr., hvilket var hele vurderingssummen.
11. Bruun's *Collectanea*, bd. 2, p. 65a (St.A.) og indlæg til Sjæl.Teg. 1729 1/8 nr. 451. (R.A.).
12. Ejerne er optaget på listen over dem, der skulle betale brandstyr, en skat, der ikke blev betalt af de brandlidte.
13. Kjøbenhavns Brandforsikring 1731-1911 (Axel Linvald), p. 128. Oplysningerne i det følgende om vurderingsforhold er fra samme værk, p. 128-31.
14. *Ibid.*, p. 129.
15. Bruun, bd. II, p. 77ff (fra Byg. kom. f. de off. byg. i Kbh.'s protokol). Frue K.: 133.835 rdlr., St. Petri K.: 22.122 rdlr., Trinitatis K.: 25.076 rdlr. og Helliggeist 30.542 rdlr.
16. I Danmarks Kirker, Københavns Amt, hæfte 15, p. 58, oplyses det, at der i udlandet blev indsamlet 10.321 rdlr., der ubeskåret gik til byggeriet, men egentlige regnskabs-tal haves ikke.
17. Strand Kv. 15A og 36, Frimands Kv. 67 og 83 og dele af Klædebo Kv. 241 (1756-numre).
18. Rentekammeret 2241.174: Kom. af 1728 31/12 til at inddele og reparere den i Kbh. i anledning af Branden 1728 paabudne Brandstyr. Brev af 1728 31/12 (R.A.).
19. Bruun, bd. II, p. 614.
20. Bruun's *Collectanea*, bd. 2, p. 208: Generaldesignation over de til gadernes udvidelse erhvervede grunde (St.A.).
21. Bygningskommissionen af 1729, nr. 3: (St.A.) og Sjæl.Teg. 1729 1/8 nr. 441 samt indlæg (R.A.).
22. Bruun, bd. II, p. 626 og Rentekammeret 222.646 (Finansarkiver 1660-1848 (Reg. p. 43), Assignationsvæsenet 1680-1848): 1729-40. Indtægts (og udgifts) Assignationsbog for brandstyrkassen (f. Kbh.) (R. A.).
23. Bruun, bd. II, p. 614 (Sjæl.Teg. 1728 21/12 nr. 384).
24. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere, p. 28*f.
25. *Ibid.*, p. 29*ff og Bruun, bd. II, p. 622.
26. Kjøbenhavns Brandfor. 1731-1911, p. 30.
27. Oprettelsen af brandforsikrings-selskabet er udførligt behandlet i Kbh.'s Brandfor. 1731-1911, p. 25-46.
28. Holm: *Op.cit.*, bd. II, p. 549.
29. Københavns Byting, obligationsprotokoller 1731-35. Låntagere (L.A. f. Sj.). Materialet var under bearbejdning af arkivar, cand. mag. An-

dreas Jørgensen, der venligst har ladet mig benytte de nævnte udskrifter.

30. Tallene er omtrentlige.
31. Ikke i alle tilfælde blev brandtaxationerne benyttet til lånegrundlag, idet prioritetsvurderingerne blev foretaget direkte til dette formål.
32. Københavns Brandfor. 1731-1911, p. 146.
33. Ved den omtalte gennemgang af panteobligationsudskrifterne viste det sig, at et ret stort antal embedsmænd var udlånere.

Det er aldrig undersøgt, i hvor høj grad byggeriet blev finansieret fra udlandet. Problemet er omtalt flere steder i litteraturen (Nathanson: *Op.cit.*, p. 10, citerer Pontopidan: »... at hannoverske, bemidlede familier har udsat her mange penge ved Københavns opbyggelse« Bruun, *bd. II*, p. 718, skriver, at der

blev bygget »i stor maalestok for fremmede penge«). Problemet skal antagelig i nogen grad ses i sammenhæng med indkøb af bygningsmaterialer og indbo i udlandet.

F. KONKLUSION

1. Bruun's *Collectanea*, *bd. 5*, p. 124:
»Udtog af Partikulærkassens regnskaber fra 10. sep. 1731 til 31. dec. 1770 over hvad der er udbetalt for residenslottet Christiansborgs bygning tilligemed hovedbroen og en del møbler (Rigsarkivet)«. (*St.A.*).
2. Holm: *Op.cit.*, *bd. II*, p. 588.
3. Politikens *Da.-hist.*, *bd. 9*, p. 287ff.
4. Holm: *Op.cit.*, *bd. II*, p. 581.
5. Politikens *Da.-hist.*, *bd. 9*, p. 290ff.
6. Harald Langberg (red.): *Hvem byggede hvad*, *bd. I* (2. udg. 1968), p. 90.

LITTERATUR

- Københavns Bibliografi. Litt. om Kbh. til 1950. Ved Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft. I-III (1957-60).
- Baden, Jacob: Københavns Universitets Journal 1797.
- Bruun, Carl: Kjøbenhavn I-III (1887-1901). (I noterne kaldet »Bruun«).
- Danmarks Kirker, Københavns Amt, hæfte 15: Reformert Kirke (Ved Jan Steenberg) (1967).
- Elling, Chr. og Hermansen, Victor: Holbertidens København i Billeder fra Samtiden (1932).
- Glamann, Kristof: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommersiens tilstand (Festskrift udg. af Kbh.'s Univ. 1966).
- Grove, G. L. (udg.): Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. Udg. efter samtidige fortegnelser af Kjøbenhavns Brandforsikring 1906.
- Holm, Edvard: Danmark-Norges Historie 1720-1814, I-II (1891-1894).
- (Krieger, J. C.): Berechnungen und Deseins auf 3 differente grundgemaurte Gebäude, als wornach die abgebrandte Strassen der kgl. Residentz-Stadt Copenhagen sollen regulirt und aufgebaut werden (1729).
- Langberg, Harald (red.): Hvem byggede hvad, bd. I (2. udg. 1968).
- Linvald, Axel: Kjøbenhavns Brandforsikring 1731-1911 (1913).
- Lorenzen, Vilh.: Problemer i Københavns Historie 1660-1757 belyst ved samtidige kort (Hist. Medd. om Staden Kbh. 3. rk. V. bd. hæfte 1-8, 1942-43).
- Lund, Hakon og Millech, Knud (red.): Danmarks Bygningskunst fra Oldtid til Nutid (1963).
- Nathanson, M. L.: Historisk statistisk fremstilling af Danmarks National- og Statshusholdnig fra Fr.IV til nutiden (2. udg. 1844).
- Pedersen, Johannes: Borchs Kollegiums Historie 1728-1823 (1916).
- Politikens Danmarkshistorie, bd. 9, (Svend Cedergren Bech) (1965).
- Strømstad, Poul (red.): Ildebrandshuse (1966).
- Voss, Knud: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden (1966), (i noterne kaldet »Voss«).
- Historisk Tidsskrift.
- Historiske Meddelelser om København.
- Dansk Biografisk Leksikon.

TRYKTE KILDER

- Grove, G. L.: Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728 (1906). Heri magistratens mandtal af 14/12 1728 over beboerne i de skånedede dele af København og fortegnelsen over brændte huse og gårde af 13/4 1729.
- Historisk Tidsskrift 2-V (1854), p. 292-300. Heri generalextrakt af 8/11-1728 over de fattige familier der er forflyttede og kongelige resolutioner fra 18/12-1728 om gadernes regulering og fra 23/12-1729 om prioriteterne.
- Geddes kort over Kjøbenhavn 1757. (Kbh. 1940) (Stadskonduktøren i København 1690 - 6. Oktober - 1940).

UTRYKTE KILDER

- Københavns Stadsarkiv (St.A.).*
 Carl Bruun's Collectanea.
 Akter vedr. branden 1728 (reg. 13).
 Magistratens resolutionsprotokoller
 1728-60.
 Diverse mandtaller 1728-60.
 Opmålingsbøger 1755.
 Desuden er stadskammerens regnskaber
 for byggeperioden og disses bilag gen-
 nemgået.
- Rigsarkivet (R.A.).*
 Rentekammeret.
 Københavns skatteregnskaber 1660-
 1848.
 Københavns skatteregnskaber 1743.
 Bygningskommissionen af 1731.
 — — — 1742.
 Kommissionen af 1728 31/12 til at
 inddele og repartere den i Kbh. i
 anledning af branden i 1728 på-
 budne brandstyr.
 Indtægts (og udgifts) assignations-
 bog for brandstyrkassen.
 Seddelregistratur over reviderede
 regnskaber.
 Danske Kancelli.
 Sjællandske Tegnelser 1728-60.
 Sjællandske Registre 1728-60.
 Topografisk Samling (seddelregistra-
 tur, kasse 101) er gennemgået for
 1728-50.
- Landsarkivet for Sjælland m.m.*
(L.A.f.Sj.).
 Kjøbenhavns Brandforsikrings arkiv
 1731-1883.
 Udskrifter fra Københavns Byting,
 obligationsprotokoller 1731-35.

KORTENE,

der er anbragt i en lomme bag i
 årbogen, er fremstillet efter originaler
 i »Det særlige Bygningssyn«, Natio-
 nalmuseet, der har ladet dem frem-
 stille ved arkitekt Jens Chr. Varming
 og mus.insp., cand.mag. Robert Ege-
 vang. Grundlaget for kortene har
 været Ramsings rekonstruerede kort
 og målebøgerne i stadskonduktørens
 arkiv.

LIDT OM THORVALDSENS MALERISAMLING

AF ERIK RAFN

Gennem et langt liv var Thorvaldsen en ihærdig samler af kunstgenstande af forskellig art, og hans private samlinger kom til at omfatte skulpturer, relieffer i marmor og gips, antikke vaser, gemmer, bronzer, terrakottaer, medailler og mønter, malerier, pragtværker, stukne kobberplader, løse kobberstik og litografier, håndtegninger, bøger og forskellige antikke og samtidige genstande henhørende under videnskaberne og de skønne kunster.

Disse samlinger havde givet ham store glæder, og det var derfor naturligt for ham at ønske, at de skulle indgå i det museum, som blev skabt for hans værker. I virkeligheden var forholdet det, at han først og fremmest ønskede et museum til kunstgenstandene, mens tanken om, at hans egne værker skulle indgå i dette museum, er kommet ude fra, og det er således ikke helt unaturligt at rette opmærksomheden mod kunstsamlingerne. Disse samlinger udgør en helhed, eftersom de samlet er udtryk for Thorvaldsens personlighed, og det er egentlig forkert at udskille malerisamlingen til særskilt behandling, men betragtninger over samlingerne i deres helhed vil ikke kunne ske inden for rimelige rammer. Forholdet er endda det, at malerisamlingen i sig selv rummer så mange interessante problemer, at det yderligere har været nødvendigt at foretage visse begrænsninger, således som det også er antydnet i titlen på denne artikel.

Der foreligger ikke sikre oplysninger om, hvornår Thorvaldsen er begyndt som samler. Interessen er vel allerede vakt hos ham under hans samvær med Zoëga¹ i de første år af romeropholdet. Zoëga, der som bekendt ikke var tilfreds med Thorvaldsens klassiske dannelse ved ankomsten, påtog sig at manuducere ham, og det er naturligt at antage, at Thorvaldsens interesse for mønter og medailler skyldes inspirationen fra denne læremester. I de første år af romeropholdet har der sikkert ikke for Thorvaldsen foreligget tilstrækkelig finansiell baggrund for en samlervirksomhed.

I årene 1809-10 tog den bekendte københavnske kunstsamler,

etatsråd Hans West² ophold i Rom, og han sluttede sig til den kreds, som allerede på dette tidspunkt havde dannet sig omkring Thorvaldsen. Kort før afrejsen fra København havde West solgt sin udmærkede malerisamling til den danske stat, dette har naturligvis været diskuteret under samværene og kan således have været inspirerende for Thorvaldsen.

Rom var på dette tidspunkt et center for kunstudøvelsen og den internationale kunsthandel ganske på samme måde som Paris blev det i slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af vort århundrede. Der var stor tilstrømning af udenlandske kunstnere fra alle europæiske lande; også Danmark sendte billedkunstnere og andre skønlånder hertil i et forbavsende stort antal, når man tager landets prekære finansielle situation i betragtning. Den kongelige chatolkasses stipendier blev givet ikke alene til kunstnere fra det egentlige kongerige, men også til kunstnere fra hertugdømmerne. De ydede understøttelser var dog af ret beskeden størrelse, og mange af kunstnerne førte en nok så kummerlig tilværelse. Som det senere også blev tilfældet i Paris, fandt kunstnerne sammen i grupper og klikker, der dels støttede hinanden og dels bekrigede hinandens kunstneriske idegrundlag, hvorom der førtes endeløse debatter i trattorier og osterier. Der var naturligvis fortrinsvis tale om nationale skillelinier. Siden 1648 havde franskmændene haft deres eget akademi i Rom, senest på Monte Pincio, hvor de med stor grundighed foretog deres studier efter virkeligheden, således som de havde været vant til det i Paris, og de hengav sig ikke til det spekulative, således som det var tilfældet for de tyske kunstneres vedkommende, som følge heraf holdt franskmændene sig ret isoleret, og isolationen blev fuldkommen, idet de tyske malere som et levn fra senrokokoens anså den franske kunst for letfærdig, en opfattelse, som også blev delt fra dansk side.³ De tyske kunstnere udgjorde den største gruppe og hertil sluttede de danske og slesvig-holstenske kunstnere sig; i disse år var der endnu ingen nationale modsætninger mellem danske og tyske kunstnere, først i slutningen af 1840'erne begyndte vanskelighederne at dukke op.⁴ Det var inden for de dansk-tyske grupper, at de ivrigste kunstdebatter fandt sted, og samtidig førtes der mellem grupperne en kamp om beskyttere, mæcener og samlere.

Lige siden renaissancen har kunstudøvelsen været afhængig af sam-

lere. Til at begynde med var det naturligvis fyrsterne, som skabte sig kunstsamlinger. Disse omfattede dels den egentlige kunst af såvel klassisk eller formodet klassisk oprindelse som den samtidige kunst og dels rariteter af forskellig art såsom naturhistoriske og etnologiske objekter.

Efterhånden som borgerskabet fik muligheder for en bedre indtjening, opstod der også private samlinger, især i de sidste årtier af 1700-tallet. Italien blev i de tider grundigt gennemløbet for kunstgenstande af enhver art, og man tog det ikke så nøje med om genstanden var ægte. Kunne det ægte ikke fås, nøjedes man med kopier eller forfalskninger. Afstøbninger blev købt i stedet for originaler og som erstatning for ægte malerier kunne man klare sig med kobberstik af vedkommende billede. Mange af disse private samlere gik naturligvis ikke videnskabeligt til værks, og samlingerne blev derfor af stærkt vekslende værdi. Ved midten af 1800-tallet fik de på mere fast grund uddannede kunsthistorikere travlt med at skille klinten fra hveden i såvel offentlige som private samlinger. Som vi senere skal se, kom også Thorvaldsens malerisamling en kort tid under en sådan kunstkritisk behandling, men ved et heldigt forløb slap den uskadt igennem.

Ved århundredskiftet var Grækenland stadig i de vantros hænder, og kunstmarkedet koncentrerede sig derfor mest om Italien, hvor såvel stater som statsoverhoveder og privatpersoner optrådte som købere. De fremmede nationer gjorde ligefrem brug af kunstkendere og videnskabsmænd, når de udpegede deres gesandter i Rom, således var den preussiske ministerresident, filologen K. W. von Humboldt velbevandret inden for kunsten, og den spanske gesandt Chevalier d'Azara var en flittig udgiver af kunstfilosofiske skrifter. Der blev tillige ansat faste kunstagenter, der skulle give de fornødne tips, når noget attråværdigt dukkede op på markedet. Ofte virkede sådanne kunstagenter tillige som oplysningscentral og vejleder for det pågældende lands kunstnere under disses ophold i Rom. Arkæologerne Georg Zoëga og P. O. Brøndsted var i perioder observatører for den danske stat og lønnet som sådanne bl.a. også med henblik på den hjælp, som de kunne yde de tilrejsende kunstnere. Det kan yderligere nævnes, at den danske arveprins Christian Frederik (den senere kong Christian VIII) optrådte direkte på det romerske marked som

køber. Som kunstsamler blev arveprinsen en ivrig køber af dansk og tysk malerkunst efter nogenlunde de samme retningslinier, som Thorvaldsen anvendte. Desværre blev arveprinsens (kongens) samling spredt efter hans død.

Når Thorvaldsen begyndte som samler, var dette således i pagt med tidens ideer, og som følge heraf blev hans samlinger af stærkt blandet karakter og de kom også til at omfatte talrige kopier. Som helhed betragtet er samlingernes enkeltdele af fin kvalitet, og takket være de gode forbindelser med de romerske kunstnere og kunsthåndværkere, som han erhvervede som medlem af San Luca akademiet, skaffede han sig mange udsøgte kunstgenstande.⁵ Thorvaldsen må derfor absolut betragtes som en pioner blandt vore private samlere.

Omkring 1827 havde Thorvaldsens kunstsamlinger nået et sådant omfang, at han fandt det rimeligt at overveje, hvad der skulle ske med dem efter hans død, og han begyndte at se sig om efter et passende sted til anbringelse af kunstsamlingerne. På dette tidspunkt var det lille romerske palads, Palazzo Giraud til salg. Dette palads, som man mener er opført efter tegning af Bramante, er beliggende ved Piazza Scossocavalli tæt ved San Pietro. Thorvaldsen så på bygningen men kunne ikke bestemme sig, og paladset blev derefter solgt til bankieren, fyrst Torlonia efter sigende for 43.000 frs. I dag hedder paladset Palazzo Torlonia.

I 1828 begyndte de første underhåndsforhandlinger vedrørende oprettelse af et *Thorvaldsens museum* omfattende såvel kunstsamlingerne som Thorvaldsens værker. I Thorvaldsens første testamente fra 1830 var der dog kun tale om en testamentering af kunstsamlingerne, men ved de videre forhandlinger, som blev ført gennem flere år, bl.a. med digteren Ludvig Bødtcher som Thorvaldsens repræsentant og konferensråd Jonas Collin som statens, nåede man i 1834 til et foreløbigt resultat, idet der den 11. februar nævnte år blev udfærdiget et kongeligt reskript, hvorved der blev givet kunstneren et tilsagn om, at de kunstværker, som han ville skænke sit fødeland, skulle betragtes som en uafhængelig og udelelig ejendom, der skulle opbevares på værdig måde i et museum, der skulle bære hans navn.

Kort før sin afrejse fra Rom til København udfærdigede Thorvaldsen den 10. april 1838 det endelige testamente, hvorved han til staden

København skænkede dels kunstsamlingerne og dels de kunstværker, som han måtte efterlade sig.

Således indgik Thorvaldsens private malerisamling i museet. Fra det tidspunkt, da testamentet blev udfærdiget, findes en på italiensk udfærdiget fortegnelse over Thorvaldsens malerier, omfattende i alt 258 oliemalerier. Ved Thorvaldsens død i 1844 fandtes i alt 356 malerier, nu rummer samlingen 302 stykker.

Testamentseksekutorerne overdrog til den kendte kunsthistoriker N. L. Høyen⁶ at foretage ophængningen af malerierne, men herom opstod en bitter konflikt, idet Høyen kun fandt 80 malerier egnet til ophængning i det egentlige museum, medens resten skulle forvises til kælderen. Eksekutorerne fandt, at en sådan decimering af samlingen ville stride mod testamentets bestemmelser og tillige ville være uforståelig for offentligheden. Konflikten blev så tilspidset, at Høyen bad sig fritaget for hvervet og returnerede det honorar på 500 rdlr., som eksekutorerne havde sendt ham for det arbejde, som var udført. Hvervet blev herefter overdraget til teatermaleren Troels Lund. Denne havde også sine vanskeligheder med at få plads til samlingen, og da han sluttede sit arbejde, var ca. 200 malerier ophængt i det egentlige museum og ca. 100 anbragt i kælderen. Der synes således i den mellemliggende tid at være sket en reduktion af samlingen med ca. 50 malerier – formodentlig bestående af mere ukurante stykker, mulig kopier af mindre værd.

Ved Thorvaldsens testamente var der også truffet bestemmelse om, at der over alle til museet hørende kunstsager, af hvad navn nævnes kan, skal forfattes et nøjagtigt trykt katalog. Det blev overdraget museets første inspektør, arkæologen L. Müller at udarbejde dette katalog, der udkom under betegnelsen *Thorvaldsens museum*, afd. 1-5, København 1847-50. Dette meget grundige katalog nævner 303 oliemalerier.

Når Høyen var så kritisk over for malerisamlingen som tilfældet var, kan man stille sig det spørgsmål, om Thorvaldsen var en dårlig samler, eller om Høyen tog fejl. I et brev til eksekutorerne af 11. marts 1848, i hvilket Høyen begrunder sin kritiske holdning, skriver han bl.a.:

»... Men ikke engang om de 80 Nummere, som findes i mit Udkast, lader det sig paastaa, at de ere lutter – jeg vil ikke tale

om Mesterværker, men blot fortrinlige Arbejder af de Kunstnere, hvis Navne de bære. Og hvor faae af disse Navne venter der vel en større Udødelighed end den, Kunstnerlexikonnet kan give. Skal der til dette Antal føies blot det forholdsvis bedste af den øvrige Samling – de 276 Stykker –, saa tør jeg med Bestemthed forudsige, at det Middelmaadige vil faae Evne til ret at falde i Øinene til at blænde og trætte. Denne Masse har ikke engang kunsthistorisk Betydning, den maa først blive gammel for at vinde en saadan, og den vil kun erholde den paa Grund af sin Alderdom. . . .«

Det ville have været interessant at se, hvilke 80 numre der havde fundet nåde for den strenge kunstkritikers øjne. Desværre findes fortegnelsen ikke, Thorvaldsens Museum har den ikke, og den findes heller ikke blandt Høyens papirer i Statens Museum for Kunst. Vi er her vidne til et sammenstød af principper, nemlig den kyndige museumsmands skøn contra den private samlers kærlighed til kunsten eller sagt på en anden måde er det det 19. århundredes kunstopfattelse contra det 18. århundredes, og i modsætninger af sådan art kan man vel sige, at begge parter har ret. Det var imidlertid eksekutorerne, der skulle træffe afgørelsen, og disse besindige folk, blandt hvilke Jonas Collin var den ledende personlighed, mente, at malerisamlingen skulle være et udtryk for Thorvaldsens personlighed, således som han havde lagt den for dagen ved de enkelte køb, og de fandt støtte for denne opfattelse i testamentets bestemmelser og hele forhistorien. Det er derfor ikke helt urimeligt nu at konkludere, at det var et lykkeligt tilfælde, at det blev Troels Lunds mere liberale anskuelser, der blev bestemmende for ophængningen.

Malerisamlingen, der vel er tilvejebragt over et spand af ca. 35 år, viser et udmærket udsnit af produktionen inden for en kunstnerisk brydningstid, den er derfor interessant i tidshistorisk hensende og som et udtryk for Thorvaldsens personlighed. Det må da heller ikke glemmes, at samlingen inden for den danske afdeling rummer værker af allerhøjeste kvalitet. Noget kunne også tyde på, at Høyen var gået for vidt i sin udrensning, for selv Høyens mest trofaste elev, kunsthistorikeren Julius Lange⁷ har i en forelæsning fra 1876, »Vore Samlinger« udtrykt sin mening om dette emne således:

». . . Om han har grebet det rette ved sit Forslag til Indskrænkning af Malerisamlingen paa Thorvaldsens Museum, kan være megen Tvivl underkastet. . . .«

Der er herefter al mulig grund til at være Jonas Collin taknemmelig for hans stædige fastholden ved testamentets bestemmelser, hvorved alsidigheden blev sikret.

Ved en bedømmelse af Thorvaldsens malerisamling må man gøre sig klart, at det drejer sig om en international samling, der er tilvejet bragt over et langt liv dels i Rom og dels i København, og man må erindre sig, at det for en samler på de tider var naturligt at erhverve kopier, når originalen ikke var til at få. Samlingen lader sig opdele i 2 hovedgrupper omfattende i alt 56 malerier af ældre – hovedsagelig italienske – malere fra det 14. til det 18. århundrede samt nederlandske malere fra det 17. århundrede, og den anden gruppe omfattende 246 malerier af samtidige kunstnere. Hele samlingen omfatter således 302 malerier.

I det følgende skal jeg udelukkende beskæftige mig med samlingen af malerierne af samtidige kunstnere, idet gruppen af ældre italienske og nederlandske malerier tidligere er beskrevet i publikationerne »Meddelelser fra Thorvaldsens Museum« i 1931 af Nicolaus Lützhöft og i 1965 af Harald Olsen. Om Thorvaldsens samling af malerier af samtidige kunstnere foreligger der derimod ikke udgivet nogen samlet analyse.⁸

Det er iøjnefaldende, at Thorvaldsen ikke har svigtet sine landsmænd ved indkøbene, idet 106 malerier er udført af danske (og slesvig-holstenske) kunstnere. De resterende 140 malerier fordeler sig i national henseende som følger: 64 tyske, 29 italienske, 18 norske, 10 franske, 4 engelske, 4 nederlandske og 11 stykker fordelt over diverse andre nationer.

Til nærmere belysning af Thorvaldsens udvalg ved indkøb af malerier har jeg som udgangspunkt valgt at sammenstille motivfordelingen på det kongelige akademis udstillinger på Charlottenborg for årene henholdsvis 1828 og 1838⁹ med Thorvaldsens samling. Ved klassificeringen er der strengt gået ud fra vedkommende kunstners egen betegnelse af motivet, og inddelingen har kun voldt vanskeligheder i de yderst få tilfælde, hvor et maleri kan klassificeres inden for

2 forskellige grupper. Det er nok alligevel mest sikkert at tage opstillingen som udtryk for tendenser og ikke som videnskabelig kendsgerning. Gruppen »Landskab m.v.« omfatter egentlige landskabsbilleder, marinebilleder, arkitekturbilleder og veduter. Gruppen »Genre« omfatter billeder inden for historisk, religiøs, folkelig og mytologisk genre.

Motiv	1828 udst.		1838 udst.		Thorvaldsens saml.	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Landskab m.v.	64	39,5	89	32,1	120	48,8
Portræt	44	27,1	76	27,4	16	6,5
Genre	26	16,1	70	25,2	95	38,6
Andet	28	17,3	42	15,3	15	6,1
I alt	162	100,0	277	100,0	246	100,0

Det vil bemærkes, at Thorvaldsens samling i forhold til udstillingerne har væsentlig overvægt f.s.v. angår grupperne »Landskab m.v.« og »Genre«, medens udstillingerne har overvægt med hensyn til grupperne »Portræt« og »Andet«, hvilken sidste gruppe bl.a. omfatter Stilleben og dyremalerier. I det følgende skal redegøres for, hvad der for Thorvaldsen har været udslaggivende ved erhvervelsen af landskabs- og genrebilleder, medens det her blot skal bemærkes, at udstillingernes overvægt af henholdsvis portrætter og »Andet« let lader sig forklare. I de tider, hvor fotografering ikke kom i betragtning, var portrætmaleriet udbredt, det var her pengene lå for kunstnerne, som ofte kun havde valget mellem at sulte eller at male portrætter af borgerskabet. Akademikunstnerne, hvoraf mange endnu var elever, brugte i udstrakt grad Stilleben som øvelse, og denne motivgruppe tynger derfor forholdsvis meget.

Landskabsmaleriets historie bevæger sig ad krogede veje. Det er for en dansker ret uforståeligt, at man ikke blot malede landskaberne, som man så dem, altså rent naturalistisk, men således forholder sagen sig ikke. Forklaringen er den, at man i senrokokoen endnu ikke havde opdaget, at naturen var noget smukt i sig selv. Udgangspunktet for en ny forståelse var Rosseaus opfordring: »Tilbage til naturen«. ¹⁰ Denne opfordring trængte dog kun langsomt igennem. Encyklopæ-

disten Diderot¹¹ skrev i sin »Essais sur la Peinture« i 1765, at »naturen er et produkt af sig selv og derfor hverken skøn eller hæsleg; blandt de eksisterende væsener er der derfor ikke én eneste, som ikke er, som den skal være«. Diderots mening var, at kunstneren skulle beskrive naturen, og kunsten bestod i at gøre beskrivelsen så fuldkommen som mulig i tegning, i farve og i behandling af lys og skygge. De gamle franske landskabsmalere Claude Lorrain og Nicolas Poussin, der begge i deres farvebehandling var påvirket af deres ophold i Italien, var stadig forbilleder for landskabsmalerne, som frembragte »heroiske« eller »italienske« malerier med mere eller mindre opfundne landskaber, dramatiseret ved skyer, belysning (modlys, solnedgangs-belysning eller måneskin) og tillige ved forskellig staffage af stemningsgivende art såsom ruiner eller ved indføjelse af persongrupper af »arkadisk« eller bibelhistorisk karakter.

I det kunsttidsskrift, »Propyläen«, som Goethe udgav i årene omkring 1800, blev Diderots betragtninger taget under behandling. Naturen og kunstværket måtte ikke være identiske, en skæv næse kunne ikke i naturen genere nogen, da den var et resultat af en naturlig hændelse, men en kunstsamler ville næppe tåle et billede af den i sin samling. Naturen måtte derfor fortolkes af kunstneren – ikke gives. På samme måde forholdt Goethe sig til digtekunsten, som er den kunstneriske fortolkning af virkeligheden (Dichtung und Wahrheit).¹²

Da Thorvaldsen kom til Rom, var de dér boende tyske landskabsmalere optaget af disse ideer, man var således ikke nået til en ren naturgengivelse, men dyrkede det heroiske landskab. Thorvaldsen boede en overgang sammen med maleren J. A. Koch,¹³ hos hvem han i tidens løb købte 5 landskabsmalerier, også hos Kochs meningsfæller J. C. Reinhart¹⁴ og G. Schick¹⁵ blev der ligeledes gjort indkøb af heroiske eller italienske landskaber. Endelig må her nævnes kunstindkøbene hos den norske maler J. C. Dahl,¹⁶ der var uddannet på akademiet i København, men senere rejste til Dresden, hvor han blev professor. Under sit ophold i Tyskland blev han påvirket af tysk malerkunst. I februar 1821 kom J. C. Dahl til Rom til dels efter opfordring af Thorvaldsen, som året før havde besøgt ham i Dresden. Under sit ophold i Italien var professor Dahl meget produktiv, og som et resultat af samværet købte Thorvaldsen ikke mindre end 10

Jens Juel: »Udsigt over Lillebælt«. Udat. (Katalog nr. 238, værelse XXVII)

romantiske landskabsbilleder, af hvilke halvdelen var måneskinsbilleder. I tiden fra 1830 til 1844 erhvervede Thorvaldsen yderligere 3 landskabsbilleder af Dahl, så man kan sige, at Thorvaldsen forblev trofast over for det dramatiske landskabsmaleri.

Det kongelige danske akademi for de skønne kunster, der oprindelig var bygget på franske principper, og som også i sin første periode var under fransk ledelse (Saly og Jardin) påvirkedes imidlertid ikke af ideerne om det dramatiske landskab. Undervisningen bestod i ustandselig aftegning efter model eller skulptur samt i kopiering af ældre malerier. Det var en streng skole, men hæderlig, og man spildte ingen tid på det spekulative. Resultatet var, at det danske landskabsmaleri virkede mindre opstyltet end samtidens tyske landskabsmaleri. Man kan her sammenligne de 3 landskaber af Jens Juel¹⁷ i Thorvaldsens samling med samlingens tyske stykker. Vel er der staffage i Jens Juels billeder, for kunstneren havde haft ophold i Nordtyskland, men staffagen er underordnet i forhold til landskabets skønhed. Af samlingens andre danske landskabsbilleder kan nævnes Dankvart Dreyers¹⁸ »Et Parti af Kysten ved Aarhus« og 3 sjællandske landskabsbilleder af J. Th. Lundbye,¹⁹ der alle er rene landskabsbilleder.

G. Schick: »Landskab med bibelske figurer, Ruth og Boas«. Landskabet i mellem- og baggrunden er malet af J. A. Koch. Udateret. (Katalog nr. 158, værelse LII)

Den anden store gruppe inden for Thorvaldsens malerisamling er genrebillederne, som i alt omfatter 95 stykker. Disse kan iøvrigt yderligere opdeles således: Historisk genre 5 malerier, religiøs genre 15, »folkelig« genre 69 og »mytologisk« genre 6. Ved genrebilleder forstås man i snævrere forstand gengivelse af scener fra det daglige liv, men i mere udvidet forstand gengivelse af et handlingsforløb det være sig af historisk, religiøs, folkelig eller mytologisk art. Genremaleriet var ikke nogen ny foreteelse på det tidspunkt, da Thorvaldsens samling kom til eksistens, men der var inden for de sidste 10-år af 1700-tallet og de første 10-år efter århundredskiftet opstået en ny bølge af folkelivsskildringer inden for kunsten, som sådan set stadig den dag i dag interesserer det købende publikum. Forudsætningen for disse folkelivsskildringer var dels romantikken inden for kunsten og dels de åndelige bevægelser, som var dens umiddelbare forgængere, f.eks. den såkaldte borgerlige idyldigtning, således som denne fandt udtryk i Goethes episke digt fra 1796-97 »Hermann und Dorothea«. Det folke-

lige ligesom lå i luften inden for kunstarterne. Inden for musikken forløb udviklingen på samme måde, man kan henvise til de landlige indslag i Mozarts operaer samt til hans landlige danse. Beethoven fulgte efter med sin pastoralsymfoni og sin benyttelse af folkelige melodier i strygekvartetterne, endelig fulgte Schubert med sine Lieder og i Danmark Kuhlau og Weyse med deres romancer.

Denne udvikling inden for malerkunsten var allerede i gang, da Goethe var på sin første italienske rejse. I dagbogen for den 15. november 1786 skriver digteren i Frascati om maleren Tischbein:

»Tischbein betragter som historiemaler landskabet på en helt anden måde end den egentlige landskabstegner. Han finder betydningsfulde grupper og andre meget sigende motiver dér, hvor en anden slet ikke bliver opmærksom på noget, og således lykkes det ham også at opsnappe mange menneskelige naive træk, det være sig hos børn, bønder, tiggere og andre naturmennesker eller også dyr, som han forstår at gengive med nogle ganske få karakteristiske streger og derved give nyt behageligt stof til underholdningen.«²⁰

Den af Tischbein benyttede måde med indføjelse af folkelivsgrupper i landskabsmaleriet var også benyttet af nordtyske malere, og metoden er via Holsten kommet til Danmark, hvor som nævnt Jens Juel har benyttet den. Ved undervisningen på kunstakademiet i København begyndte genremaleriet at dukke op inden for det første 10-år efter århundredskiftet bl.a. udført af professor C. A. Lorentzen. Eckersberg fremstillede sammen med maleren Senn og kobberstikkeren Lahde de yndede figurer i folkelige klædedragter à la serierne »The cries of London« og tilsvarende serier fra Paris og Rom. Senere gik han over til selvstændigt at skabe egentlige genrebilleder i serierne »En falden Piges Historie« og »Skomagersvendens Historie« eller »Det store Lod«. I sit »Konstnerlexikon« fra 1877 skriver Philip Weilbach om disse serier, at de »er ret agtværdige Forløbere for, hvad man nutildags kalder Genrebilleder.« Man har bebrejdet datidens genrekunst, at den i skildringerne af folkelivet har forholdt sig som tilskueren i et teater. Man skildrer den maleriske fattigdom, det lidt komiske og det lidt rørende, men alt er set ude fra uden medleven (jfr. f.eks. det oven for anførte Goethe-citat om Tischbeins metode).

J. Riepenhausen: »Romersk bogantikvar på en af Roms gader«. Udat. (Katalog nr. 155, værelse LIII)

Når Thorvaldsen fik samlet ca. 95 genrebilleder sammen, har det sikkert været begrundet med hans ønske om at samle erindringsbilleder fra det elskede Italien og fra livet i Rom, dels i det daglige dels i fest. Der er da også i samlingen alsidige skildringer heraf, såvel blandt de italienske som blandt de tyske og de danske malerier. Vi finder således øjebliksskildringer af Thorvaldsens liv – hans samvær med danske kunstnere i værtshuset La Gensola, hans tilstedeværelse ved åbningen af Rafaels grav, hans arbejde i atelieret samt ankomsten til København.²¹ I øvrigt optræder der repræsentanter for de forskellige folkegrupper, vi møder Ernst Meyers neapolitanske fiskere og den romerske gadeskriver, Küchlers borgerfamilier med små abbater samt tiggere og bønder, udført af forskellige kunstnere.

En bemærkelsesværdig gruppe inden for genrebillederne i Thor-

valdsens malerisamling er den religiøse, der omfatter i alt 15 stykker. For at klargøre Thorvaldsens stilling til det religiøse maleri vil det være nødvendigt at gå noget tilbage i tiden.

Den helt overskyggende videnskabelige og kunstneriske begivenhed i det 18. århundrede var fundet i 1749 af Pompeji og Herculaneum, et fund som genoplivede renaissancens begejstring for den græsk-romerske fortid. Historikere, arkæologer, sprogforskere, filosoffer, arkitekter og bildende kunstnere blev stærkt optaget heraf, herunder også af forholdet mellem den klassiske bildende kunst og digtekunsten. Arkæologen Winckelmann²² udgav i 1755 sit skrift »Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst«. Kunstforfatteren og dramatikerens Lessing²³ fulgte efter med sin »Laokoon«, i hvilket han satte snævre grænser for, hvad billedkunsten kunne beskæftige sig med. Den kunstmaler som skulle efterligne de gamle grækere kom nu så temmelig i klemme, idet grækerne ikke havde efterladt sig noget maleri; de romerske vægmalerier i Pompeji var af rent dekorativ art og gav slet ikke noget indtryk af den rige malerkunst, som flere klassiske forfattere havde berettet om. Denne vanskelighed kom nogle kunstnere ud over ved at anvende fantasien til at fremstille græske visioner, således den dansk-tyske maler Asmus Jacob Carstens.²⁴ I Thorvaldsens malerisamling findes – ganske vist i kopi – en allegori af Carstens, »Guldalderen«. Andre kunstnere, f.eks. brødrene Franz og Johannes (Christel) Riepenhausen²⁵ fremstillede deres billeder på basis af klassiske forfatteres beretninger, brødrene gengav således den græske maler Polygnots malerier i Delfi efter den klassiske græske rejseforfatter Pausanias' beretning. Endelig var der en del kunstnere, som gik ad de veje, som blev angivet af Winckelmanns ven Anton Rafael Mengs,²⁶ der formulerede fremgangsmåden som følger:

». . . den Maler, som vil finde den bedste Smag, skal hente den i at studere disse 4 Modeller, nemlig: i Antikken Smagen for det Skønne, i Raphael Smagen for Udtrykket eller Tanken, i Correggio Smagen for det Yndige og Harmonien, og i Tizian Smagen for Sandheden eller Coloriten«.

Anton Rafael Mengs havde i øvrigt danske relationer, hans fader havde i en årrække ernæret sig som miniaturemaler i København,

men var allerede før sønnens fødsel rejst til Tyskland. Sønnen, der var uddannet som kunstmaler og som også blev europæisk berømt som sådan, fik dog størst betydning som forfatter af kunstfilosofiske skrifter, der blev oversat til flere europæiske sprog. Den oven for citerede kunstneriske programudtalelse af Mengs er gengivet efter oversættelse af konsul West i hans »Raisonné Catalog« og hidrører fra Pariserudgaven fra 1787 af Mengs samlede værker. Mengs fik uhyre betydning for de tyske kunstnere og dermed indirekte også for de danske, hertil kommer, at Mengs også havde personlige venner blandt danske kunstnere. Thorvaldsen erhvervede sig d'Azaras italienske udgave af Mengs' samlede værker til sin bogsamling (katalog nr. 331), og der kan ikke være tvivl om, at han var vel bekendt med Mengs' anskuelser. Ved at fremhæve de 3 store forbilleder Rafael, Correggio og Tizian virkede Mengs med til at give kunstmagen en religiøs retning, og de tyske malere dannede da også religiøse grupper, blandt hvilke man fandt de såkaldte »Nazarenere«. Disse lagde størst vægt på det følelsesmæssige udtryk, medens det farvemæssige trådte i baggrunden, nogle af dem anvendte kun konturtegning uden skygger, og andre kastede sig over fresco-maleriet. Snart var det ikke længere Rafael og Correggio, som var de store forbilleder, men malerne fra det 15. århundrede, denne retning kom således på linie med den langt senere engelske kunstnerkreds, som benævnedes sig »Prærafaelitter«. Nazarenerne adskilte sig også fra de øvrige kunstnere ved deres, man kan næsten kalde den hippie-agtige påklædning, med lange frakker uden knapper eller med anvendelse af den gamle svære romerske kappe, som gav dem et eftertragtet munkeagtigt præg, de havde også langt hår og skæg.²⁷ Lederne inden for denne bevægelse var malerne P. Cornelius²⁸ og J. F. Overbeck,²⁹ der begge er repræsenteret i Thorvaldsens samling, og de tidligere nævnte brødre Riepenhausen, af hvem Thorvaldsen også erhvervede malerier, sluttede sig også til. Brødrene, der var nordtyskere og oprindelig lutheranere, konverterede til katolicismen, hvilket vakte stor opsigt ude i Europa og Goethes mishag. Kunstnerkliquen holdt til i den stadig eksisterende Cafe Greco i Via Condotti, og her kom også de danske malere, af hvilke enkelte blev påvirket af gruppens ideer, også Thorvaldsen kom her, og han var fuldt orienteret om bevægelsens kunstneriske ideer, uden at han billigede dem.

Et ganske godt vidne til alt dette har vi i digteren Adam Oehlenschläger,³⁰ som i 1809 dukkede op i Rom, hvor han straks opsøgte Thorvaldsen. I begejstringens rus besluttede de at spise sammen, og for nembheds skyld tingede de sig i kost hos brødrene Riepenhausen. Om dette samvær skriver Oehlenschläger i sine erindringer bl.a.:

»Forresten vare de (brødrene) Tilhængere af den nye Skole, og altsaa stemmende vi ikke altid overens i vore Meninger. Thorvaldsen agtede deres Talent uden egentlig at sympatisere med dem. Engang, da han om Middagen kom derhen med mig, laa en ny Tegning af dem paa Bordet. Thorvaldsen betragtede den opmærksomt. »Hvorledes finder Du det, Thorvaldsen?« spurgte Christel beskedent. – »Det er meget smukt.« – »Finder Du ingen Fejl deri?« – »Hm« – Christel gav ham Sortkridtet i Haanden; nu trak han med et Par dristige Streger Been, Knæe, Fødder, Albuer og Hænder ud paa Figurerne, og derved havde de vundet meget i et Øieblik, inden Suppen kom paa Bordet . . .«

Under samværet tegnede den yngste af brødrene (Christel) den smukke portrættegning af Oehlenschläger, som pryder mange danske læsebøger. Den kvalme munkepest hos Nazarenerne tiltalte heller ikke Oehlenschläger. Dette betyder dog ikke, at han i kunstnerisk henseende var enig med Thorvaldsen. Digteren mente, at han som »naturens muntre søn« forstod alt inden for kunsten pr. intuition, han så også ned på al akademiuddannelse. Dette kunne ikke undgå at irritere Thorvaldsen, og der opstod undertiden rivninger mellem dem. Under samværet skrev Oehlenschläger tragedien »Corregio«,³¹ hvor Thorvaldsen i skikkelse af Michelangelo er skildret som en noget utilnærmelig brumbasse, medens digteren selv formummer sig som maleren Giulio Romano (Rafaels elev). Oehlenschläger var på dette tidspunkt 30 år, han var ærgerrig og ville gerne være europæisk berømt så hurtigt som muligt. Tragedien, der blev skrevet på tysk, skulle være hans kunstmanifest à la Mengs og Lessing. Det blev en skuffelse – ret beset hører tragedien til de mindre gode, men som et bidrag til kunstdebatten og som en mindelse om samværet med Thorvaldsen er den yderst interessant. Det kan nævnes, at den oven for beskrevne scene, hvor Christel Riepenhausen får sin tegning korrigeret af Thorvaldsen, er gengivet i tragediens 2. handling, hvor Michel-

angelo foretager en tilsvarende rettelse på Correggios maleri af Madonna med barnet. Den store effekt opnår Oehlenschläger i tragediens 4. handling, hvor Correggio i en stor monolog gengiver sine (og digterens egne) indtryk ved at bese en fyrstes private malerisamling, der rummer så fine ting som Mantegnas »Christi fødsel«, Albrecht Dürers »Kongernes tilbedelse«, Holbeins »Henrik VIII«, et portræt af en fyrstinde med en rød hue af Leonardo da Vinci, en Hiob af Fra Bartolomeo samt apoteosen: Rafaels »Den hellige Cæcilie«, ³² der får Correggio til at komme med den klassiske replik: »Ha, jeg er også maler«. Denne monolog rummer også en for vor beretning så interessant ting som en henvisning til 2 genrebilleder, nemlig en dreng, som blæser sæbebobler, samt flamlænderen Messys' billede af 4 gerrige, som tæller dukater. Vi ser her, at den umiddelbare digter har sans for at opdage den genrekunst, som netop på dette tidspunkt begyndte at komme på mode. Høyen, som 14 år senere opholdt sig i Tyskland og Italien, kunne først i 1838 anerkende genrekunsten som fænomen.³³

Uanset at Thorvaldsen ikke havde nogen sympati for den religiøse kunst og ej heller selv var religiøs, har han dog indkøbt i alt 15 malerier med religiøse motiver hos samtidige malere. Forklaringen må være den, at han har ønsket, at hans malerisamling skulle vise et repræsentativt udsnit af samtidens kunst, og i den sammenhæng kunne de religiøse motiver ikke undværes.

Det må bemærkes, at der ikke er faste holdepunkter for, hvornår de enkelte malerier er erhvervet. I de tilfælde, hvor vedkommende maleri er dateret, er der naturligvis angivet en ydergrænse, men langt fra alle malerier er dateret. Ved en gennemgang af samlingens daterede malerier, udført af danske kunstnere lader sig imidlertid fastslå, at en meget væsentlig del af samlingens 106 danske malerier er erhvervet efter Thorvaldsens hjemkomst til Danmark i 1838.³⁴ Flere af disse billeder er udført af kunstnere, som på tidspunktet for færdiggørelsen var meget unge; man kan således med en vis ret påstå, at Thorvaldsen i hvert fald i sine sidste leveår har været mæcen.

Eftertiden har ofte været hård i sin dom om Thorvaldsens personlighed, det hævdes, at han ikke kunne tale noget sprog, dansk havde han glemt, fransk, tysk og italiensk lærte han aldrig, det påstås yderligere, at han var apatisk og egentlig kun brød sig om at spille lotteri

om småpenge.³⁵ Denne hårde dom modsiges først og fremmest af hans store produktion af kunstværker, der vidner om en umådelig energi, men også samlingerne af kunstgenstande og herunder malerisamlingen vidner om hans gode kunstneriske skøn og høje dannelse. Oeh-lenschlæger har nok ikke helt uret, når han i »Correggio« karakteriserer Thorvaldsen i Michelangelos person således:

». Men Eders Væsen er haardt; den knudrede,
den stærke Skal indslutter moden Frugt; en ædel Rust
bedækker den antike sjældne Mynt,
hvorunder Sølv et straal i sin Skønhed«. ³⁶

I Thorvaldsens seneste leveår fandtes der i København mange kunstsamlere, eksempelvis kan nævnes minister, greve A. W. Moltke, etatsråd Holten, vinhandler Waagepetersen og hofråd Hambro, hvis samlinger dog væsentligst indeholdt kunst af dansk oprindelse. Den eneste samling, som i international henseende kan sammenlignes med Thorvaldsens var arveprinsens (kongens), men denne samling var ikke offentlig tilgængelig, og nu er den spredt for alle vinde.

Det var Thorvaldsen magtpåliggende at gøre sine landsmænd bekendt med malerisamlingen, og da hans private beboelsesforhold ikke tillod arrangement af udstillinger, kom han i sine sidste leveår ind på at udstille større eller mindre dele af samlingen i forbindelse med kunstakademiets årlige udstillinger på Charlottenborg, således lod han i 1839 udstille 14 malerier (7 danske og 7 udenlandske), i 1841 6 malerier (udelukkende danske), i 1843 68 malerier (29 danske og 39 udenlandske). I 1844 lod Thorvaldsens museum 35 stykker udstille (13 danske og 22 udenlandske) og i 1845 15 stykker (5 danske og 10 udenlandske). Da hele malerisamlingen ved åbningen af Thorvaldsens museum den 18. september 1848 blev offentlig tilgængelig, var således en ikke uvæsentlig del kendt af publikum i forvejen.

Thorvaldsens malerisamling bærer præg af at være skabt på en tid, hvor der var brydning mellem nyt og gammelt. Det er Thorvaldsens fortjeneste, at samlingen omfatter både det gamle og det nye inden for malerkunsten, og den som i dag besøger samlingen, har derfor mulighed for gode kunstneriske oplevelser.

HENVISNINGER OG NOTER

*Litteratur om Thorvaldsen
og Thorvaldsens museum:*

- Just Mathias Thiele: »Thorvaldsens Biographi« I-IV, København 1851-56.
Ludvig Müllers Katalog: »Thorvaldsens Musæum« I-V, København 1847-50.
Chr. Bruun og L. P. Fenger: »Thorvaldsens Museums Historie«, København 1892.
Th. Oppermann: »Thorvaldsen« I-III, København 1959.

Meddelelser fra Thorvaldsens museum:

- 1931 Nicolaus Lützhöft: »Thorvaldsens Malerisamling, tyske og italienske Kunstnere«.
1965 Harald Olsen: »Italienske malerier fra det 15. og 16. årh. i Thorvaldsens museum«.
1970 Lisbeth Balslev Jørgensen: »Thorvaldsens Museum, Symbol og Fortolkning«.
1970 Bjarne Jørnæs: »Antiksalen på Charlottenborg«.
1970: Lisbeth Balslev Jørgensen: »P. H. Valenciennes' Elemens og det heroiske landskab i Thorvaldsens malerisamling«.

Litteratur om tysk malerkunst:

- Athanasius Reczynski: »Histoire de l'art moderne en Allemagne«, Paris 1836 (Kunstmuseets bibliotek og Thorvaldsens bibliotek i Thorvaldsens museum).
Cornelius Gurlitt: »Die deutsche Kunst des Neuzehnten Jahrhunderts«, Berlin 1907.

Litteratur om malerkunstens æstetik:

- Denis Diderot: »Essais sur la Peinture«. Benyttet er udgaven »Œuvres Estéti-

ques de Diderot« ved Paul Vernière, Paris 1968.

- Johann Joachim Winckelmann: »Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst«. Benyttet er Reclam Universal Bibliothek nr. 8338/39 ved Ludvig Uhlig. 1969.
Antoine Rafaël Mengs: »Oeuvres completes« I-II ved Chevalier d'Azara, Paris 1787. (Det kgl. Bibliothek).
Gotthold Ephraim Lessing: »Laokoon oder über die Grenzen der Malerei und Poesie«. Benyttet er Reclam Universal Bibliothek nr. 271/71a/b udgave ved Ingrid Kreuzer. 1967.
Johann Wolfgang Goethe: »Italienische Reise«. Benyttet er Goethes Werke Band XI, Christian Wegner Verlag, Udgave ved Herbert v. Einem og Erich Trunz, Hamburg 1967.
Samme: »Schriften zur Kunst« I-II. Benyttet er Deutscher Taschenbuch Verlags Gesamtausgabe Band 33 og 34, München 1962.
Hans West: »Raisonnéret Catalog«, København 1807. (Det kgl. Bibliothek).

Ved henvisning til enkelte malerier i Thorvaldsens malerisamling angiver romertallet nr. på det rum i museet, hvor maleriet er ophængt, medens arabertallet angiver maleriets katalognummer.

1. Georg Zoëga, 1755-1809, arkæolog og numismatiker. Hans vurdering af Thorvaldsens kundskaber ved ankomsten til Rom skete i et brev til Friedrich Münter af 4. oktober 1797.
2. Hans West, 1758-1811, se nærmere E. H. Brünniches artikel i Dansk

- biografisk Leksikon og Niels Breitensteins artikel i »Kulturminster«, 1955, hvilken sidste indeholder nærmere oplysninger om salget af kunstsamlingen. West var tillige informator i kunstneriske anliggender for arveprins Christian Frederik og senere indkøbsagent for ham.
3. Om »de letfærdige franskmænd« se L. Balslev Jørgensen i »Meddelelser fra Thorvaldsens Museum«, 1970 s. 95 note 32. At man fra dansk side delte denne opfattelse vidner en udtalelse fra arveprins Christian Frederik, der om et maleri af C. F. Høyer udtalte, »at det burde sendes til Paris for at se, hvad Virkning ædel Simpelhed, ædrue Tænken, fuld Harmonie og en varm Colorit vilde have paa den letsindige Franskmand«, (citeret efter Ph. Weilbach: Dansk Kunstnerleksikon, København 1877/78 side 304). Udtalelsen vidner i øvrigt også om arveprinsens kendskab til Anton Rafael Mengs' forfatterskab.
 4. Det kan nævnes, at holsteneren Ditlev Blunck, der under 1ste slesvigske krig tog Augustenborgernes parti, så sent som i 1849 udstillede på Charlottenborg (katalog nr. 258).
 5. Af et udateret brev fra den romerske tegner og maler Bartolemeo Pinelli, udstillet som katalog nr. 34 i Thorvaldsens museums udstilling »De ægte romere«, 1968/69, fremgår, at Pinelli har formidlet kunstindkøb for Thorvaldsen.
 6. N. L. Høyen, 1798-1870, kunsthistoriker, se J. L. Ussing: »Niels Lauritz Høyens Levned med Bilag af Breve« I-II, København 1871-76 samt afsnittet »Maleriernes Op-hængning« i »Thorvaldsens Museums Historie« side 136-58.
 7. Julius Lange, 1838-1896, kunsthistoriker, Høyens elev. Citatet findes i »Udvalgte Skrifter af Julius Lange« ved Georg Brandes og P. Købke, København 1900, bind I, side 267.
 8. I Thorvaldsens museums bibliotek findes dog en maskinskreven magisterkonferens af A. Westers, »Thorvaldsens Malerisamling« 1959. Dette arbejde er ikke publiceret.
 9. Benyttet er »Fortegnelse over de ved det Kongelige Academie for de skønne Kunster offentligene udstillede Kunstværker« for årene 1828 og 1838.
 10. Jean Jacques Rousseau, 1712-1778, forfatter og filosof. Det berømte slogan om tilbagevenden til naturen stammer fra »Discours« 1749.
 11. Denise Diderot, 1713-1784, filosof, forfatter og udgiver af l'Encyclopédie, kendt for sine anmeldelser af maleriudstillingerne Les salons mellem 1759 og 1781 samt for sine kunstæstetiske betragtninger i »Essais sur la Peinture«. Det anførte citat fra disse essais findes i den benyttede udgave af »Œuvres Estétiques« s. 665.
 12. Johann Wolfgang von Goethe, 1749-1832, »Schriften zur Kunst« dtv Gesamtausgabe bind 33 og 34 »Diderots Versuch über die Malerei«, se bind 33, s. 107-148.
 13. J. A. Koch, 1768-1839. Landskabsmaler påvirket af Carstens og Claude Lorraine. De af Thorvaldsen indkøbte malerier er følgende: 2 italienske landskaber XXV nr. 126 og 127. »Udsigt til bjerget Jomfruen« (p. t. ej ophængt) nr. 128 »Apollo

- mellem thessaliske Hyrder« XXIV nr. 125 og »Noahs ofring efter Syndfloden« XXXII nr. 129.
14. J. C. Reinhart, 1761-1847. Landskabsmaler. Thorvaldsen købte 6 landskabsmalerier XXIV nr. 139 og 140 XXV nr. 141 og 143 LII nr. 142 og yderligere et maleri, som blev stjålet i 1887.
15. Gottlob Schick, 1779-1812, var elev af David, han kom til Rom i 1802. Thorvaldsen købte 2 malerier af ham: »Heroisk Landskab« XXIV nr. 157 og »Landskab med bibelske Figurer, Boas og Ruth« LII nr. 158.
16. J. C. Dahl, 1788-1857, var født i Norge og uddannet på akademiet i København. 10 af hans malerier findes XXII nr. 178-187 og yderligere findes XXIX nr. 177 og XXXII nr. 188-189.
17. Jens Juel, 1745-1802. Thorvaldsen erhvervede 3 malerier: »Udsigt over Lillebælt« XXVII nr. 237-238 og »Landskab ved Genfersøen« XXVII nr. 239.
18. Dankvart Dreyer, 1816-1852. Det omtalte billede fra Århus findes XXX nr. 208.
19. Johan Thomas Lundbye, 1818-1848. De 3 nævnte malerier findes XXVI nr. 253-254-255. Det ene af disse har Thorvaldsen vundet i Kunstforeningen.
20. Jfr. note 12. »Italienische Reise«, Hamburgerudgaven bd. II s. 136. Den omtalte maler Joh. Heinrich Wilhelm Tischbein, 1751-1829, er kendt for sit portrætbillede af Goethe i slængkappe ude i Campanien. Han var mest landskabsmaler men har også malt genrebilleder, Thorvaldsen købte et sådant: »En neapolitansk Fiskerpige« XXX nr. 164.
21. Ditlev Blunck, »Danske Kunstnere i Osteriet La Gensola«, XXXI nr. 199. F. Diofebi, »Aabningen af Rafaels Grav XXXI nr. 73. C. W. Eckersberg, »Thorvaldsens Ankomst til Københavns Rhed«, XXXI nr. 217. Horace Vernet »Thorvaldsen« XXXI nr. 95.
22. Joh. Joachim Winckelmann, 1717-1768, arkæolog og kunsthistoriker.
23. Gotthold Ephraim Lessing, 1729-1781, forfatter og kritiker, udgav »Laokoon« 1767.
24. Asmus Jacob Carstens, 1754-1798, holstensk maler. Thorvaldsens omtalte kopi af hans maleri »Guldalderen« XXV nr. 299 er et kollektivt arbejde, idet figurerne er malt af italieneren Rubbi og landskabet af tyskeren F. Catel.
25. Franz Riepenhausen, 1786-1831, og Johannes (Christel) Riepenhausen, 1789-1860. Brødrene arbejdede sammen som kunstmalere og som kunstsribenter. Thorvaldsen købte 3 billeder af Johannes: LIII nr. 153-154-155 »Amor underviser to unge Piger«, »Bramante forestiller Rafael for Pave Julius II« og »Romersk Bog-Antikvar paa en af Roms Gader«.
26. Anton Rafael Mengs, 1728-1779, kunstmaler men bedre kendt som kunståestetisk forfatter. Karakteristisk opkaldte hans fader, miniaturemaleren Israel Mengs, ham efter Correggio og Rafael; han forblev trofast over for disse forbilleder.
27. Om de blonde teutoniske og skandinaviske kunstneres hårpragt og skæg samt ejendommelige påklædning taler den elegante franske romantiske forfatter Stendhal i sin

- »Promenades dans Rome« med slet skjult foragt.
28. Peter Cornelius, 1783-1867, religiøs maler. Thorvaldsen købte et af hans religiøse billeder »Kristi Gravlægelse« XXV nr. 113.
29. J. F. Overbeck, 1789-1869, excellerede også med religiøse billeder. Thorvaldsen købte et billede: »Maria med Jesusbarnet« XXV nr. 136.
30. Oehlenschlägers »Erindringer«, København 1850-51, bind II s. 196.
31. Oehlenschlägers »Tragødi«, København 1849, 10. bind, tragedien »Correggio« s. 1-137. Scenen fra 2. handling, hvor Michelangelo retter på Correggios maleri, findes s. 50, monologen i kunstsamlingen findes s. 90-93.
32. De omtalte kunstværker har Oehlenschläger set forskellige steder under rejsen til Frankrig og Italien. Dürers »Kongernes Tilbedelse« findes i Uffizierne i Firenze. Der skal i en privatsamling i Rom findes en duplikat af Holbeins »Henrik VIII« – originalen hænger i Windsor Castle.
33. Se Høyens »Udsigt over det Mærkeligste paa Konstudstillingen i 1838«, jfr. Høyens skrifter bind I s. 84-136.
34. Af samlingens 106 danske malerier er ikke mindre end 42 dateret 1838 og senere. Det må ved bedømmelsen endda yderligere tages i betragtning, at flere af de resterende 64 malerier er udaterede og at nogle af disse kan være købt efter hjemkomsten.
35. Denne ofte fremsatte påstand er endog nået til tyske kunsthistorikere, se »Die deutsche Kunst des neunzehnten Jahrhunderts« af Cornelius Gurlitt i afsnittet om Thorvaldsen s. 64.
36. Dette kunne tyde på, at Thorvaldsen allerede i 1809 var begyndt at samle på antikke mønter.

SUNDBY KIRKEGÅRD

1872-1972

AF SIGURD JENSEN

Allerede i første halvdel af det 19. århundrede havde Sundbyerne fået forstadspræg, dels fordi industrielle virksomheder var blevet anbragt både øst og vest for Amager landevej, dels fordi en del håndværksfolk var begyndt at flytte ud fra den overbefolkede hovedstad til landsbyerne Sundbyøster og Sundbyvester. Denne udvikling tog for alvor fart efter århundredets midte. I 1860 talte Sundbyerne 4610 indbyggere eller lige så mange som adskillige af landets mellemstore provinsbyer.

Sundbyerne voksede dog ikke sammen med København. Mellem landsbyerne og byens volde lå nemlig militære områder, som ikke kunne bebygges. De to landsbyer var stadig en del af Tårnby sogn, og der boede da også en del landbrugere i dem. Både i Sundbyøster og Sundbyvester var der skoler, Sundbyvester havde en kro. Hvad den kirkelige betjening angik, måtte man søge ud til Tårnby.

I 1860'erne gik udviklingen meget hurtigt. Ved folketællingen 1870 havde Sundbyerne tilsammen 6774 indbyggere. Det skyldtes bl.a., at flere af stedets industriforetagender ekspanderede stærkt. Fredens Møllers fabrikker, der producerede kunstgødning, havde i slutningen af 1850'erne omkring et halvt hundrede faste arbejdere, 1872 det dobbelte. Holmblads fabrikker, der fremstillede olieprodukter, stearinlys o. lign., udvidede indenfor samme periode sin faste arbejderstab fra ca. 80 til ca. 100. Andre virksomheder, der var inde i en hastig udvikling, var Jacob Holms mangeartede foretagender; reberbanen alene beskæftigede 60-80 faste folk i 1872. Hertil kom adskillige små virksomheder med større eller mindre levedygtighed. Endvidere havde en del københavnske skibsværftsarbejdere slået sig ned herude.

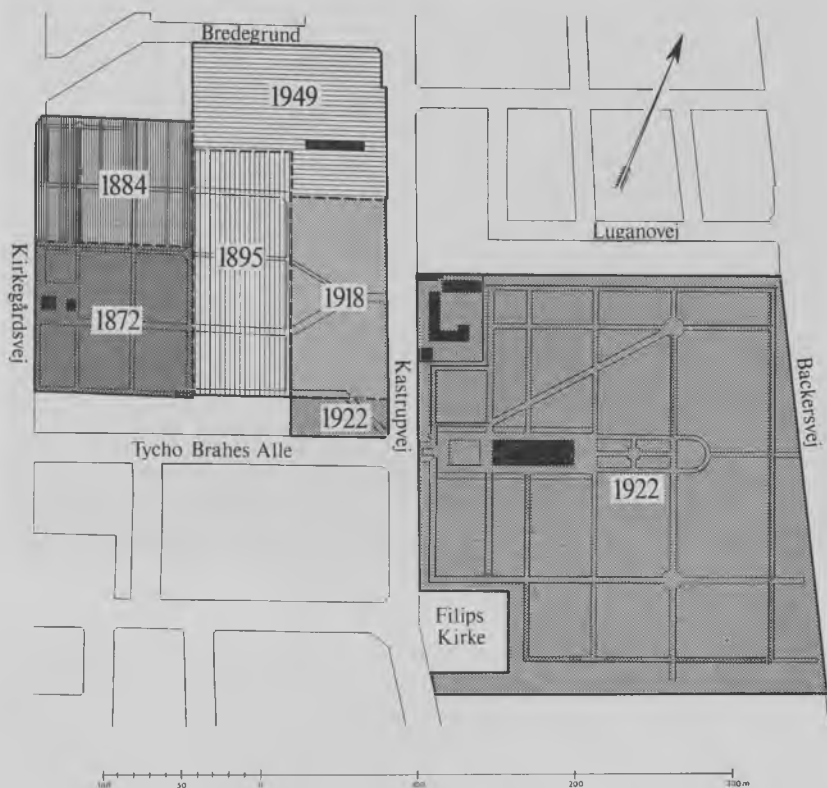
Sundbyerne (eller Sundby) havde i 1870 flere indbyggere end nogen sjællandsk købstad bortset fra Helsingør, men havde stadig ingen egen kirke. Det var naturligvis uholdbart, en kirke var da også

allerede under opførelse, og den blev indviet den 11. december 1870. Midlerne til kirkebyggeriet var blevet bragt til veje, dels ved at Tårnby kirkes ejer, Københavns Universitet, havde indset sine forpligtelser og ydet et tilskud på 7.000 rigsdaler, dels ved at lokale kræfter havde tilvejebragt en langt større del af byggeomkostningerne, i alt ca. 24.000 rd. Hovedmanden bag indsamlingen af frivillige bidrag var fabrikant *L. P. Holmblad*, der havde taget en betragtelig del af de 24.000 på sin egen kappe.

Foreløbig havde Sundby kirke dog ingen kirkegård. Kirkebyggeriet havde været en så stor sag, at man for at klare økonomien havde været nødt til at gå frem skridt for skridt. Men en kirkegård måtte den stærkt voksende bybebyggelse naturligvis have, og Tårnby kirkes ejer, Københavns Universitet, tog det fornødne initiativ. Men Universitetet var indstillet på, at kirkegården skulle anlægges og drives billigst muligt, og da det forelagde sin plan for den nye kirkegård, udløste denne som følge heraf en skarp beboerreaktion.

Universitetet havde tænkt sig, at der på kirkegården kun skulle være liniebegravelser (d.v.s. begravelser, der finder sted fortløbende i rækker, således at man ved hver ny begravelse fortsætter fra det sted, hvortil man i forvejen er nået). Men nok var Sundbyernes beboere hovedsagelig jævne arbejdere, både de og den gamle kærne af bondefamilier i landbyerne ville dog have begravelserne, som de var vant til, det vil sige familiens medlemmer begravet sammen. Den kreds, som dannede Sundby kirkes bestyrelse, sluttede op bag disse tanker. Sundby kirkegård skulle ikke være nogen fattigkirkegård. Sognepræsten i Tårnby *P. A. Fr. Theilade* fremlagde med energi synspunkterne for de gejstlige myndigheder, der bakkede dem op, og hvad der ikke var mindst vigtigt, fabrikant Holmblad stod rede med den fornødne økonomiske støtte.

Den 16. januar 1872 kunne Sundby kirkes bestyrelse, med pastor Theilade som pennefører, skrive til provsten for Smørum-Sokkelund herreders provsti, at man nok havde tøvet lidt med at meddele de af stiftsøvrigheden forlangte oplysninger om, hvorledes den til en eventuel kirkegårds erhvervelse og anlæg fornødne sum agtedes tilvejebragt, men grunden til denne tøven havde været, at man først ville vente og se det første års regnskab for den nye kirkes indtægter og udgifter, »da der deraf dog maatte kunne drages nogen Slutning om

Udviklingen af Sundby kirkegård

Kirkens fremtidige Stilling«. Dette var sket »nu iaften«, og det var bestyrelsen en tilfredsstillende at kunne meddele, at dette regnskab gav grundet håb om, at kirken fuldstændig ville kunne opfylde alle sine forpligtelser, deriblandt også forrente sin gæld. Det jordstykke, som agtedes indkøbt til kirkegård, var stort nok til, at det kunne slå til i så lang en periode, at de første liniebegravelser ville være hjemfaldet, når arealet var opbrugt, hvorefter man kunne begynde forfra. Foruden liniebegravelserne ville der blive familiebegavelser, og salget af gravstederne her ville blive kirkegårdens hovedindtægt. Hvad angik tilvejebringelsen af den fornødne sum til indkøb og anlæg af kirke-

Administrationsbygning, tidl. gården »Godthaab« hovedbygning

gården, da var kirkens værge, fabrikant Holmblad, villig til at låne menigheden det fornødne beløb uden anden sikkerhed end »den, der haves i Kirkens og Kirkegaardens eller i Menighedens Tilstedeværelse«. Der skulle svares 4 pct. i rente. Afdrag skulle ydes i det omfang, kirkens midler strakte til. Det blev iøvrigt oplyst i skrivelsen, at Holmblad »alt for længe har staaet og staaer med flere Tusinde Rigsdaler i Forskud for Kirken til dens Fuldendelse«.

Uden unødigt tøven lagde stiftsøvrigheden 27. januar 1872 sagen frem for ministeriet og oplyste, at Sundby menighed foretrak selv at anlægge kirkegården, da den derved »vil blive sat i en smukkere Stand«, end hvis ejeren af Tårnby kirke, Københavns Universitet, forestod anlægget. Samtidig oplystes, at kirkens værge, etatsråd Holmblad, ville stå i forskud med det beløb, der måtte mangle. Stiftsøvrigheden mente imidlertid, at Universitetet måtte tilskyde mindst 2.500 rd. til formålet.

Baggrunden for, at man kunne pålægge Universitetet en så betydelig ydelse var naturligvis, at oprettelsen af en ny kirkegård ville befri Universitetet som kirkejer for at foretage en kostbar udvidelse

Fra kirkegårdens ældste del

af Tårnby kirkegård. En ny kirkegård ville på sin side gribe ind i Tårnby sogns forhold i almindelighed, og der måtte i al fald drages omsorg for, at Sundby menighed utvetydigt påtog sig fremtidige udgifter til kirkegårdens vedligeholdelse og eventuelle udvidelse. Dette burde efter stiftsøvrighedens mening ske på et møde af menigheden, hvor sagen var sat til behørig afstemning. Et tilsvarende møde havde været afholdt i forbindelse med kirkens opførelse. Tårnby sogneråd skulle foretage repartitionen af udgifterne, eller med andre ord sørge for, at Sundbyernes beboere, og kun de, kom til at betale til Sundby kirke og kirkegård. Ministeriet lod sagen nyde fremme, og man kunne gå i gang med dens gennemførelse i praksis.

Til den nye kirkegård havde man udset sig parcellen matr. nr. 56^a af Sundbyøster. Den ejedes af skibstømrer *Peder Hansen Hald (Hall)*, omfattede 9543 m² (24.220 kvadratalen eller 14 skpr. land) og kostede 3.200 rd. Den 19. april 1872 modtog kirkens bestyrelse skøde, og dette blev tinglæst ved Amager birketing den 25. april 1872. Af skødet fremgår, at der var tale om et husmandssted med 2 skp. 1 fdkr. hartkorn samt andel i græsningen på Saltholm (beregnet til 1^{1/2} alb.).

Kapel og krematorium

Såvel jord som bygninger overgik til kirken, men Hald fik lov til at blive boende i huset til St. Hansdag; nogle lejere, han havde, måtte derimod flytte straks. Man har åbenbart haft visse formelle vanskeligheder ved at formulere, hvem der var skødemodtager, for skødet blev udstedt til »Værgerne for eller Patronatet over (dvs. Bestyrelsen for) Sundby Kirke paa Amager«. Så skulle i al fald ingen tvivl være mulig.

I løbet af sommeren blev det indkøbte husmandssted gjort klar til sin fremtidige opgave, og den 1. oktober 1872 blev Sundby kirkegård indviet og taget i brug. Den første, der begravedes dér, var et barn.

På dette tidspunkt var reglementet for dens benyttelse endnu ikke blevet approberet af de kirkelige myndigheder. Et forslag til reglement var ganske vist blevet udarbejdet af Sundby kirkes bestyrelse og indsendt til stiftsøvrigheden 29. august 1872, men det tog sin tid at få det færdigbehandlet, idet forskellige punkter gav anledning til vidtløftige overvejelser.

Af de notater, der findes i sagen om reglementets behandling i kirkedepartementet, ses, at der var betænkeligheder ved begravelsespriserne. Man fandt satserne lovlig høje. Stort set gik man dog efter nogen overvejelse med til dem. Et andet af de opståede problemer har måske større historisk interesse, fordi det fortæller lidt om mødet mellem bysamfundet og landsbysamfundet. Det gjaldt de bønder, der ydede kirketiende. Denne ældgamle afgift gav naturligvis yderne visse rettigheder overfor kirken, og stiftsøvrigheden gjorde kirkens bestyrelse opmærksom på, at man savnede bestemmelser herom i reglementet. Pastor Theilade svarede på bestyrelsens vegne, at man naturligvis intet havde imod at indføre en tillægsparagraf om forholdet i reglementet, men stiftsøvrighedens skrivelse desangående var indført i bestyrelsens forhandlingsprotokol og derved allerede for så vidt en bindende regel for bestyrelsen. Enden blev, at man gav paragraf 1 i reglementet følgende lidt vage formulering: Frijord tilstaaes alle de Beboere i Sundbyerne, der efter de gjældende Lovbestemmelser have havt fri Begravelse paa Taarnby Kirkegaard, og som nu, efter den med Universitetet truffne Overenskomst, ikke have Familiegravsteder dersteds eller længere ville kunne benytte samme. Ligeledes alle Fattige og Uformuende. Ligene begravnes i fortsat Række. – Af den forudgående korrespondance fremgår, at meningen rent konkret var, at tiendeydende gårdejere, der ikke ønskede at betale for et familiegravsted, kunne få fri jord i en liniebegravelse på Sundby kirkegård, såfremt der ikke længere var plads på Tårnby kirkegård. Var der det, skulle de begravnes dér.

Det endelige og approberede reglement bærer datoen 21. februar 1873. Et gravsted i almindelig linie kostede for indenbys beboere 2 rd., for udenbys 3 rd. Til familiegravsteder kostede jorden 1 rd. pr. kvadratalen, hvis gravstedet skulle ligge ved hovedgangen, ellers 72 sk., dog kun såfremt det drejede sig om indenbys beboere, udenbys skulle betale 50 pct. mere. Betalingen gjaldt for 20 år, men familiegravsteder kunne, hvis det ønskedes, erhverves for indtil 100 år. Til de nævnte beløb kom forskellige gebyrer samt betalingen for gravning og tilkastning af graven. For tilladelse til at opsætte monument, plade el. lign. betaltes et ikke ganske ringe beløb (4-8 rd.), der gjaldt for en 20 års periode. Trækors, træindhegning og levende hegn kunne opsættes uden gebyr. Til belysning af disse afgifters relative størrelse kan

nævnes, at den gennemsnitlige årlige arbejdsfortjeneste for voksne mænd i 1872 lå på godt 400 rigsdaler.

En vej blev anlagt til den nye kirkegård, og den fik i Tårnby sogneråds møde den 6. december 1872 navnet Kirkegaardsvvej.

Kirkegården blev snart for lille og i hastigt tempo skete nu en række udvidelser. 1884 erhvervedes 7.825 m² fra jordbruger *Jan Petersen Buur* (matr. nr. 19^b), 1895 8.138 m² fra gårdejer *Jacob Svendsen* (matr. nr. 6^c) og samme år 1.854 m² fra gårdejer *Jacob Crillesen Raagaard* (matr. nr. 143^o og 143^d).

I årene 1900-02 indlemmedes en del forstadsområder i Københavns kommune, deriblandt Sundbyerne; fra 1. januar 1903 overtog Københavns kommune Sundby kirkegård, og det blev i 1905 bestemt, at der på kirkegården skulle være adgang til at erhverve familiegravsteder indtil år 2003 således at begravelser dér kunne finde sted indtil år 1993 inclusive. Kommunen overtog samtidig med kirkegården den på denne hvilende gæld, der var på ca. 55.000 kr. Kirkegårdens godt 27.000 m² store areal strakte til endnu i en del år. Men i 1918 begyndte man på ny at udvide, idet man købte 8.508 m² af gårdejer *Jacob Svendsen* (matr. nr. 6^a, senere ændret til 1717), og den helt store udvidelse fik man i 1922, da gården »Godthaab«s bygninger og jorder (matr. nr. 6^a, senere 1717; tilhørende gårdejer *Jacob Svendsens* arvinger) og parceller fra gården »Lykkeshøj« (også kaldet »Kimmersgaarden«; matr. nr. 7^a, senere 3313, og matr. nr. 23^c, senere 3315; tilhørende gårdejer *J. O. Jacobsen*) blev eksproprieret. Det gav ca. 69.000 m² efter at der var taget noget fra til veje m.v. Hele kirkegården omfattede herefter fra midten af 1930'erne ca. 100.000 m². I 1940'erne skete en mindre udvidelse, så arealet i dag er godt 105.000 m².

Udvidelsen i 1918 lå nær op ad de gamle kirkegårdsarealer, men bortset fra en mindre parcel skilte Kastрупvej det i 1922 erhvervede areal fra den gamle kirkegård, og de to kirkegårdsdele kom til at ligge lidt skævt for hinanden.

Anlægsplanen for de i 1922 erhvervede arealer blev udført i Københavns begravelsesvæsen under ledelse af direktør *A. Berg*, idet dog udformningen af detailplanerne blev forestået af inspektøren for Vestre kirkegård, *Chr. B. Skrydstrup*.

Birkeallé

Den nævnte udvidelse i 1940'erne fandt sted nord for den gamle kirkegårdsdel ved inddragelse af et areal, på hvilket der bl.a. lå en restaurant med keglebane. Restauranten hed »Valhal«, men kaldtes – så vidt vides – »Gravens Rand« af kvarterets vittige hoveder. Forøvrigt er rester af restaurant- og keglebanebygningen bevaret; den mur, der mod nord afgrænser den yngste af kirkegårdens askefællesgrave, hidrører fra denne bebyggelse.

Nær op ad den nye kirkegård opførtes 1923-27 en kirke, Filips kirke. På stedet havde der siden 1907 ligget en interimistisk kirke. Filips kirke ligger altså nærmere Sundby kirkegård end Sundby kirke, hvad der nok gennem tiderne har forvirret en og anden. En nabo til kirkegårdens nye afsnit er Sundby hospital.

Da Københavns kommune overtog Sundby kirkegård, var denne udstyret med et lille kapel. Bygningen eksisterer endnu, men er indtaget til andet formål. På kirkegårdens nye afdeling opførtes i 1924 en kapelbygning efter tegning af arkitekt *Holger Jacobsen* med 110 siddepladser, ligopbevaringsrum m.v. I 1931 fuldførtes en krematoriebygning med kolumbarium, ligeledes efter tegning af *Holger Jacobsen*. I de følgende år byggedes en forbindelsesmur mellem kapel og krematorium, ligesom der skete forskellige mindre ændringer og tilføjelser til dette bygningskompleks.

Københavns kommune overtog også en graverbolig (inspektørbolig) med kontor; denne bygning, der ligger ud til Kirkegårdsvej, eksisterer stadig, men benyttes nu til andet formål. Da kommunen erhvervede gården »Godthaab«, blev to af gårdens længer revet ned. Resten bevarede. Efter at de bevarede bygninger gennem nogle år havde været brugt til lejligheder, stenhuggerværksted og blomsterudsalg, flyttedes kirkegårdens administration ind i den ene af dem i 1931. En tid var her også inspektørbolig, men siden 1956 er der udelukkende kontorer, personalelokaler, magasiner o. lign. i bygningerne. I tilslutning til de ældre bygninger blev der i 1958, efter tegninger af arkitekt *Mogens Lillie*, opført en bygning med spiselokaler m.v. for kirkegårdens personale.

Udviklingen inden for begravelses- og krematorieområdet fremgår af følgende statistiske oplysninger.

År	Kistebegravelser i		Brændinger	Anbringelser af		
	familiegravsted	linie- og frijord		urner i kiste- og urnegravst.	urner i urnehal	asker i askefællesgrav
1/10-31/12						
1872	5	20				
1875	34	169				
1880	38	177				
1885	55	213				
1890	59	307				
1895	61	249				
1900	65	286				
1905	84	348				
1910	112	244				
1915	82	23				
1920	202	274		2		
1925	207	249		8		
1930	279	347		18		
1935	292	305	263	161	41	
1940	311	254	353	227	55	
1945	381	194	318	294	43	
1950	284	123	569	350	82	61
1955	266	81	789	273	62	227
1960	196	51	1.084	388	40	393
1965	185	41	1.310	383	43	554
1970	161	24	1.524	378	27	667

I tilknytning til ovenstående kan oplyses, at de relativt små antal for kistebegravelser i 1915 har sammenhæng med, at der i perioden 1911-17 var knaphed på ledigt gravstedsareal på kirkegården.

Sundby kirkegårds eget krematorium blev taget i brug den 30. november 1931. I årene 1942-44 var det dog ude af brug på grund af gasknaphed.

Askefællesgrave – én mindre og én større – findes på kirkegårdens ældste område; den første blev taget i brug 25. juli 1947; den anden 1. juni 1964.

Sundby kirkegårds areal har siden 1. april 1940 været anvendt på følgende måde (tallene angiver m²):

	1.4.1940	1.4.1950	1.4.1960	1.4.1970
Til kiste- og urnegrave	34.216	42.363	41.176	35.204
Askefællesgrave	—	392	392	1.462
Ledigt gravstedsareal	20.805	10.785	8.641	8.136
Beplantet areal	7.591	9.376	12.704	21.632
Veje og garage	33.029	38.333	38.336	32.973
Bebygget areal	4.338	4.338	4.338	6.180
Samlet areal	99.979	105.587	105.587	105.587

Faldet i arealet til grave og stigningen i beplantningernes omfang viser tydeligt, at der i de senere år er foregået en radikal ændring i kirkegårdens karakter. Ændringen står i forbindelse med den øgede anvendelse af ligbrændinger og den hyppigere nedsættelse af asker i de meget lidt jordkrævende askefællesgrave.

Sundby kirkegård er udsmykket med en bronzeskulptur »Knælende pige«, som er opstillet på den ældste askefællesgrav, udført af billedhuggeren *Johannes Hedegaard* og skænket af Dansk ligbrændingsforening i 1947, samt med granitskulpturen »Menneskenatur«, opstillet på den nyeste askefællesgravs plæne, udført af billedhuggeren *Edgar Funch* og skænket af Københavns kommunes kulturfond i 1966. I kapelsalen i krematoriet er opsat en stenmosaik »Den hellige stad«, udført af maleren *Karl Larsen* og skænket af Københavns kommunes fond til kunstneriske formåls fremme i 1959.

De udvidelser, der i tidens løb har fundet sted af den oprindelige Sundby kirkegård, er sket, efterhånden som den stærke vækst i befolkningsmængden i Sundbyerne og det dermed forbundne behov for nye begravelsespladser har gjort dem nødvendige. At imødegå mangel på begravelsesjord på amagersiden har indtil forholdsvis få år siden været en vigtig opgave for de kommunale myndigheder, og denne omstændighed har været medvirkende til, at kirkegårdsarealerne – såvel de ældste som de senere tilkomne – har måttet udnyttes

Urnehave

så effektivt som muligt. Kirkegården, som den fremtræder nu, vidner ved sin opdeling i afdelinger med tætbeliggende – og hovedsagelig mindre – gravsteder og ved sin mangel på parkmæssige områder af den karakter, der findes på stadens store kirkegårde, om bestræbelserne for at få jorden til at strække til. Kirkegården kan siges at have en vis lighed med de gamle landsbykirkegårde, og lindetræer, der er plantet som »rammetræer« omkring kirkegårdens ældste dele, og andre træer, der findes spredt på arealerne, er med til at give kirkegården et helhedspræg i forhold til de omkringliggende, til dels høje bebyggelser.

Som den var det i sine første år, er kirkegården i dag en udpræget »lokal kirkegård«, og det er karakteristisk, at der på alle årets tider er mange, der aflægger besøg ved dens gravsteder. Formentlig på grund af dens beliggenhed i et tæt befolket kvarter benyttes dens områder også af mange – især ældre – mennesker, blot fordi de dér finder steder, hvor de kan spadsere i fredelige omgivelser og ind imellem hvile sig på de anbragt bænke.

Etableringen af Sundby krematorium i 1931 har været medvir-

kende til, at Sundby kirkegård har bevaret sin virkekreds, men i modsætning til kirkegården er krematoriet kommet til at virke ud over det lokale plan, idet det stort set betjener hele amagerområdet i det omfang, befolkningen dér ønsker kremering foretaget. Den trafikale forbedring til sjællandssiden ved bygningen af Sjællandsbroen har desuden i nogen grad bevirket, at Sundby krematorium også er blevet benyttet af beboerne i den sydvestlige del af Vesterbro.

Før Sundby kirkegård blev lagt ind under Københavns kommune, bestyredes dens forretninger af skiftende kirkeværger. Siden 1903 har den været administreret af Københavns magistrats 1. afdeling (om borgmestrene se Hist. Medd. o. Kbhvn. årb. 1970, Tillæg s. 69). Inspektørerne har været

Johan Henrik Julius Lund	1903-33
Anders Carl Henrik Jensen	1933-56
Hans Georg Villumsen	1956-59
Børge Kristensen	1960-

KILDER OG LITTERATUR

Grundlaget for fremstillingen har været Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger, Cultus-Ministeriets 1. dept. journal nr. Y 1041 (1871) og Z 1150 (1872), Taarnby Sogneforstanderskabs Forhandlingsprotokol 1866-76, Sundby kirkes embedsbog, Amager birks skøde- og panteprotokol K. 1867-72 (landsarkivet), Københavns begravelsesvæsen: Oplysningsbog D. De enkelte kirkegårde, Sundby Kirke 1870/1970, udg. af Sundby sognekald 1970, forskellige udgaver af Traps Danmark, Steffen Linvald: Sundby. Byens overdrev (1967), Sundbyerne 1902-1927, udg. af Sundbyernes Grundejerforening og Sundbyernes Handelsforening (1927), C. Nyrop: Fredens Mølle (1905), Dansk Biografisk Leksikon m.v.

For hjælp ved fremskaffelsen af oplysninger og billedmateriale retter jeg en hjertelig tak til Københavns begravelsesvæsen og ledelsen af Sundby kirkegård. Sidstnævntes erfaringer danner grundlaget for de afsluttende betragtninger om kirkegårdens karakter.

KØBENHAVNS STADSARKIV I 1971

Stadsarkivet i almindelighed. Til brug for kommunale institutioner er udleveret 6.165 stk. arkivalier, og 10.332 stk. er modtaget til indsætning. Besøgstallet (heri medregnet telefoniske henvendelser) har været 1.648 mod 1.433 i 1970, og til de besøgende er fremtaget 13.621 stk. arkivalier. Til besvarelse af skriftlige forespørgsler er benyttet 1.158 stk. arkivalier. Arkivet har modtaget større samlede besøg af studiegrupper af forskellig art (kunsthistoriestuderende, deltagere i slægtshistoriske kursus etc.). I forbindelse med den nordiske historiker- og arkivkongres i København i august 1971 havde stadsarkivet arrangeret en lille udstilling af repræsentative ældre arkivalier, der vistes kongressens deltagere under disses aftenbesøg på rådhuset den 10. august. Stadsarkivet har som sædvanlig ydet assistance til forfattere, der arbejder med historiske emner med tilknytning til København. Dels til egne formål (sikkerhedsfotografering m.v.), dels til levering til kommunale institutioner og andre har stadsarkivet fremstillet 3.093 fotografiske optagelser og 3.197 forstørrelser. Yderligere film til sikkerhedsformål og supplerung af arkivmaterialet er fremstillet med assistance udefra. Som det er læserne bekendt, udsendes også i 1971 en årgang af nærværende skrift, redigeret af stadsarkivet.

Arkivets nye lokaler i Njalsgade 13 er nu fuldt monteret med mobile reoler, kortskabe etc. Kapaciteten vil snart være fuldt udnyttet.

Lokalet for ekspedition af sager til kommunale institutioner er blevet nyindrettet.

I 1969 bistod stadsarkivet magistratens 3. afdeling med indsamling af erindringer fra københavnske pensionister. Som et første resultat af denne indsamling foreligger nu en bog med uddrag af de 15 præmierede besvarelser. Den er redigeret af inspektør ved Nationalmuseet, cand. mag. *Poul Strømstad* og hedder **KØBENHAVNERE FORTÆLLER**. Det øvrige materiale tænkes senere gjort til genstand for videnskabelig bearbejdelse. Stadsarkivet modtager gerne fortsat levnedsskildringer, der belyser forholdene i København i ældre tid. Der er dog ikke mere knyttet nogen præmiering til indsendelsen, og den meget stærke interesse for sagen, som bemærkedes i 1969, synes ophørt.

NIVERSIS PRÆ-
sentes Literas inspecturis,
PETRVS DEI grati-
a Episcopus Roschildensis
salutem in Domino. No-
ueritis nos Literas venera-

bilis Patris, bonæ memorie, Domini IACOBI, DEI gratia Episcopi Roschildensis Predecessoris nostri, non abolutas, non cancellatas, nec in aliqua sua parte viciatas, diligenter perspexisse & legisse, tenorem huiusmodi continentes. Si quilibet sibi in propria causa, pro sua voluntatis arbitrio, ius dicere, effrenata cupiditas mater litium & materia iurgiorum, suis terminis nesciens esse contenta, statum rectitudinis euerteret, & ius alienum penitus absorberet. Fulcra nos IACOBVS, miseratione diuina Roschildensis Episcopus, omni controuersia materiam amputare volentes, super iuribus, consuetudinibus, & statutis hactenus obseruatis, & in posterum obseruandis inter nos & Successores nostros, qui pro tempore fuerint, ex una parte: Et Commune Ciuum de Kopmannhafim ex altera; Vt quæ dubia extiterant, & obscura, omnibus eluceant manifesta, de vniuersi consilio eorundem Ciuum & consensu, taliter decreuimus distinguendum, & ad perpetuam memoriam præsentis scripti patrocinio roborandum. Quicunq; intra muros & fossata Ciuitatis taliter excesserit, ut Quadraginta Marcas solvere debeant pro emenda, Primo debentur Domino Episcopo Quadraginta Marca: Deinde pro eadem causa alia Quadraginta Marca, communiter
Epi

Side af Valkendorfbogen 1582, et af stadsarkivets fornemste klenodier. Stedet viser begyndelsen af afskriften af bisp Peders brev af 20. februar 1275. Initial med den salmesyngende kong David

Lavsarkivalier. (Ved fuldmægtig *Egil Skall*). I 1971 opfyldtes et længe næret ønske, idet det ved et samarbejde mellem landsarkivet for Sjælland og stadsarkivet lykkedes at udgive en samlet registratur over københavnske lavsarkiver. Den redigeredes af arkivar ved landsarkivet Andreas Jørgensen og nærværende artikels forfatter.

Lavene var sammenslutninger af håndværkere og handlende; deres oprindelse går tilbage til middelalderen. Grænserne for deres virksomhed og rettigheder var fastlagt i de såkaldte lavsskråer eller, som de senere kaldtes, lavsartikler. Ved næringsloven af 1857 mistede de deres rettigheder, og en del af dem blev kort efter ophævet. Da magistraten gennem århundreder havde fungeret som lavenes nærmeste øvrighed, blev de ophævede lavs arkivalier nu afleveret til magistratens arkiv, rådstuearkivet, det nuværende stadsarkiv. I tidens løb er derefter yderligere en del arkivalier afleveret dels til stadsarkivet og dels til det i 1893 oprettede landsarkiv for Sjælland m.m. Andre lav opbevarer selv deres arkivalier.

Som berørt var det direkte tilsyn med lavene overladt magistraten, der til tider sikrede sin indflydelse ved at lade en rådmænd overvære lavsmøderne, ligesom oldermandsvalg skulle godkendes af magistraten. For at blive medlem af et lav måtte man aflægge mesterprøve og erhverve borgerskab hos magistraten. Lavforholdene kan derfor kildemæssigt følges i magistratens arkiv, først og fremmest i borgerskabsprotokoller og resolutionsprotokoller med tilhørende registre, kopibøger og bilag. I stadsarkivet findes desuden en mindre gruppe arkivalier, der under betegnelsen »Magistraten og lavene« af forskellige årsager er behandlet som et selvstændigt arkiv.

Lavsarkivernes indhold er højst varierende. I de fleste tilfælde findes der en lavsprotokol, men det er meget forskelligt, hvad der er indført i protokollerne. Det har i denne forbindelse haft nogen betydning, om lavet havde råd til at betale en lavsskriver, eller om oldermanden eller en mester førte bøgerne. I lavsprotokollerne, der fra 1749 skulle autoriseres af magistraten, vil man hovedsageligt kunne finde referater af lavsmøder, hvor der blev behandlet spørgsmål om optagelse i lavet, sager om fremmedes indgreb i lavsrettigheder, udnævnelse af mestre til varetagelse af lavets interesser, såkaldte bisiddere, regnskab m.m. Endvidere vil man ofte kunne støde på mesterfortegnelser i dem.

Da lavene også fungerede som sygekasser, begravelsesforsikrings-selskaber og i øvrigt understøttede trængende medlemmer og enker, måtte man have indtægter fra lavsmedlemmerne. Derfor optræder i mange tilfælde kontingentprotokoller, de såkaldte tidepengeprotokoller (kontingentet skulle erlægges til bestemte tider). For udgifter førtes der ofte særskilte bøger.

Lærlinge knyttedes i mange tilfælde til læremestrene ved kontrakter, og man kan følgelig i lavsarkiverne støde på bøger, hvori kontrakter er kopieret, eller, hvad der er mest almindeligt, bøger hvori læreforholdets konditioner er indført, de såkaldte drengebøger eller ind- og udskrivningsbøger. Noteret er da i hvert fald drengens navn, læremesterens navn og læreforholdets løbetid, tit også drengens faders eller værges navn samt undertiden også navnet på en eventuel kautionist.

I de lav, der havde en egentlig lavsskriver, førte man hyppigt kopi-bøger over udgåede breve og af og til også over indkomne. Var det skik ved et lav blot at gemme indkomne breve og hertil at vedlægge svarkoncepter er man selvfølgelig lige så godt (om ikke bedre) hjulpen.

Det var almindeligt, at svende havde deres egne forsamlinger. Disse bestyredes af oldgesellerne og stod som regel under lavets opsig. Der kan for svendeforsamlingernes vedkommende være ført protokoller af samme karakter som ved mestrenes lav. Svendesammenslutningerne ydede bidrag til syge medlemmer, til begravelser, til enker og til svende på vandring. De førte også tilsyn med, at fagets traditioner blev holdt i hævd.

Ofte var der i provinsbyerne ikke mestre nok til at danne et selvstændigt lav, og derfor ser man ikke sjældent provinsmestre som medlemmer af københavnske lav.

Med hensyn til handelslavene gælder, at de totalt ophævedes ved næringsloven af 1857, hvorimod håndværkerlavene fik lov at bestå som institutioner med i det væsentlige sociale opgaver.

Såvel lavene i almindelighed som det enkelte lav har i tidens løb adskillige gange skiftet karakter. At gøre rede for sådanne ændringer ville være ganske omstændeligt, og det er da også kun sket i be-grænset omfang i registraturen. Antallet af lav har til forskellige tider varieret, idet forskellige fag undertiden har været slået sammen i et enkelt lav, mens der til andre tider har været tale om en mere vidt-

gående, sikkert interessebestemt differentiering. Sådanne delinger og sammenlægninger fremgår automatisk af registraturen og i øvrigt af lavsartiklerne, og kun i særlige tilfælde er der i registraturen foretaget henvisninger fra det gamle lav til det nye eller omvendt. Endelig har også de officielle navne eller betegnelser for de enkelte lav vekslet livligt fra tid til anden, ofte uden påviselig grund. Problemet er uden egentlig betydning, og i registraturen er de skiftende navne og skrivemåder undgået ved at give de enkelte fag gennemgående betegnelser som »smedene«, »snedkerne« osv.

I stadsarkivet er der gennem den sidste halve snes år udarbejdet navnregistre til de ældste københavnske lavsprotokoller. Denne registrering fortsætter til stadighed, og omfatter også arkivalier, der opbevares udenfor stadsarkivet. Dels udarbejdes der navnregister til hver enkelt protokol, dels samles samtlige navne i ét stort kartotek.

Som det indledningsvis nævntes, opbevarer en del lav selv deres arkivalier. Stadsarkivet har også søgt at indføre oplysninger om sådanne arkivalier i sin oversigt. En henvendelse til opbevaringsstederne medførte i øvrigt, at buntmagerlavet og garverlavets deponerede deres arkivalier i stadsarkivet. Buntmagerlavets arkiv omfatter nu ialt tolv bind og pakker 1623-1919 og indeholder bl.a. lavsprotokoller 1671-1919, en svendeprotokol 1627-1808 samt 1662-1751 Der Gesellen Schwartzes Buch, hvori skulle indføres »gesellen, die ihre Ehre undt Trew Hinden ansetzen, mit Dieberey unt Bönhaserey befunden werden«. Til de ældste af disse protokoller har stadsarkivet nu udarbejdet navnregistre, hvorved benyttelsen væsentlig lettes. Garverlavets arkiv indeholder ligeledes meget gamle og værdifulde enheder foruden en del helt nye. Arkivet består af 78 bind og pakker. Den mest værdifulde garverlavsprotokol, nemlig den ældste, der brugtes fra lavets oprettelse i 1635 og indtil 1683, modtoges imidlertid ikke fra garverlavet, men fra snedkerlavet, hvor den var blevet fundet ved en oprydning i det gamle lavshus i Grønnegade. Forklaringen på, at bogen er havnet der, må søges i den kendsgerning, at det omkring 1903-04 var meningen, at Camillus Nyrop skulle skrive garverlavets historie og at lavets arkiv som følge deraf var udlånt til ham. Rasmus Berg var netop i 1904 blevet færdig med snedkerlavets historie, og det er da nærliggende at tro, at enten Nyrop eller Berg må bære ansvaret for at garverlavets protokol fandtes i snedkerlavet. Nyrop fik aldrig

skrevet garverlavets historie, og da opgaven sidst i 1920'erne overdroges til overlærer Lauritz Petersen, Helsingør, savnedes ethvert kendskab til denne ældste protokol. Det lykkedes med stort besvær Lauritz Petersen at bevise, at lavet måtte have fået artikler i 1635 og hans jubilæumsbog udkom i 1935. Det er synd både for ham og lavet og alle, der i fremtiden beskæftiger sig med garverhåndværkets historie, at bogen dengang var borte fra sit rette opbevaringssted.

Knapmagerlavets arkiv 1674-1869, urmagerlavets arkiv 1704-1932, murerlavets arkiv 1623 ff., bogbinderlavets arkiv 1646-1907 samt enkelte lavsprotokoller fra stolemagerlavet, hjul- og karetmagerlavet og drejerlavet, der er i privat besiddelse, har stadsarkivet ladet mikrofilme.

Lavsregistraturen kan købes i stadsarkivet for 18.40 kr.

Overformynderiarkivalier. (Ved fuldmægtig *Egil Skall*). Fra overformynderiet er modtaget en større aflevering af magistratens 3. sekretariats arkivalier. Ved reskript af 12. november 1817 ophørte overformyndernes bestilling i København og overformynderiforretningerne overtoges fra 1. januar 1818 af magistraten selv under det nyoprettede 3. sekretariat. De offentlige stiftelser og legater, der i forvejen administreredes af magistraten, blev henlagt til 3. sekretariat. Overformynderiforretningerne overgik ved kommunalreformen i 1857 til statsinstitutionen Københavns overformynderi. Også før 1817 havde magistraten ansvar for overformynderiet, jfr. danske lovs 3. bogs 18. kapitel og instruktion for magistraten af 28. august 1795.

Magistraten udøvede da sin myndighed gennem rådstueskriver, (-1801), 1. hovedfag (1801-05) og 1. sekretariat (1805-17). Overformynderisagerne og 3. sekretariats sager opbevaredes oprindeligt i rådstuearkivet indtil 1859, da de udleveredes til Københavns overformynderi. Derfra er der fra 1890'erne sket aflevering af sager til landsarkivet for Sjælland. I 1890'erne modtog rådstuearkivet en hel del sager vedrørende stiftelser og legater. Ved afleveringen i 1971 modtoges bl.a. journaler, journalregistre og journalsager 1830-57, værgemålsprotokoller 1818ff, der var autoriseret til brug for bogholderen ved magistratens 3. sekretariat. Hver myndlings regnskab er ført på eet – eller flere – folio fra regnskabets begyndelse til dets afslutning. Til protokollerne hører udgåede værgemålsdokumenter,

der er ordnet efter protokolnummer og folionummer, samt et navne-register. Endvidere modtoges værgemålsregnskaber 1777-1857. Værger beskikkedes af magistraten, der også afgjorde myndighedsspørgsmål. Værgemål skal i øvrigt indtil 1805 søges i borgerskabsprotokollerne, men 1805 ff i en særlig gruppe arkivalier under magistratens 1. sekretariat (protokoller, registre og sager). Værgemålsregnskaberne indsendtes indtil 1817 af værgerne til magistratens 1. hovedfag og 1. sekretariat, der sendte dem til overformynderne til revision. Magistraten kvitterede derefter regnskaberne. Fra 1818 ekspederedes de af magistratens 3. sekretariat, der selv deciderede regnskaberne. Ved afleveringen i 1971 modtoges udover en del ikke så interessante regnskabsbøger, bl.a. regnskaber vedrørende ejendommene matr. no. 121-27 Øster kvarter, 252 Vester kv., 106 og 113 Frimands kv., 4 Rosenborg kv., 206 Sankt Annæ Øster kv., 26, 186, 246, 311, 315, 316, 317 B, 361-62, 392 og 393 Christianshavns kv.

Arveparter. (Ved fuldmægtig *Egil Skall*). I 1971 er der udarbejdet navneregister til de af stadskæmneren udbetalte arveparter 1707-71. Arvekapitaler, der ikke straks kunne udbetales af skifteretten, deponeredes i stadens kasse og førtes til indtægt i kæmnerregnskabet. De arveparter, der senere udbetaltes, førtes til udgift i kæmnerregnskabet, og det er til disse udgiftsposter, registret henviser. For tidsrummet 1730-71 bør man udover kæmnerregnskabet benytte de bevarede bilag til kæmnerregnskabet (udgift litra C), hvori der ofte gøres rede for slægtskab med arveladeren. Også i tiden efter 1771, da magistraten ikke mere deltog i retsplejen, deponeredes arveparter hos stadskæmneren. Registret indeholder ca. 3000 navne og supplerer det i forvejen eksisterende register til skifteuddrag 1681-1771, der indeholder ca. 10.000 navne.

Næringsprivilegier. (Ved fuldmægtig *Egil Skall*). Til en indbundet samling af afskrifter af kongelige privilegier 1696-1772 er der udarbejdet et navneregister. Størsteparten af privilegierne giver tilladelse til handel, fabrikation eller håndværk, men også embedsmænds bestallinger findes deriblandt.

Samlingen er i sin tid opstået ved rådstueskriverkontoret.

I rådstueskriverens kopibog findes under 12. juni 1775 en fortegnelse over samtlige privilegieindehavere i staden, opstået ved at magistraten overalt har ladet politiets betjente efterse, hvem der havde privilegier på at handle. Der blev fundet 293 personer. Overfor kommercekollegiet, til hvem fortegnelsen var beregnet, benyttede magistraten lejligheden til endnu en gang at pointere, hvor skadelige disse »så yppigen og i flæng til enhver ansøger« givne privilegier var for den almindelige kredit og de rette handlende og i øvrigt til ingen nytte for landet. Det var forbudt grossererere at handle en detail og de detailhandlende at handle en gros, men privilegieindehaverne, af hvilke magistraten med slet skjult væmmelse fremhæver et lotteribud, en forhenværende tjener og en spækkhøker, havde tilladelse til at handle både en gros og en detail!

Ægteskabsbøger. (Ved fuldmægtig *Hans Kofoed*). Ved justitsministeriets cirkulære af 18. december 1969 om ægteskabs indgåelse fik stadsarkivet status som landsarkiv for så vidt angår ægteskabsbøger fra Københavns magistrats bryllupskontor, idet det i cirkulærets § 20 hedder, at prøvelsesbøger, ægteskabsbøger og duplikater afleveres til landsarkivet, i København til stadsarkivet, efter nærmere angivne tidsfrister, og i 1971 modtog stadsarkivet de første duplikater af ægteskabsbøger. Da navneændringer, generhvervelse af pigenavn o. l. skal indføres i ægteskabsbogen og duplikatet, har stadsarkivet herved fået et nyt arbejdsfelt, der dog endnu ikke har været af større omfang.

Adgangen til indgåelse af ægteskab uden kirkelig medvirken (borgerlig vielse) blev indført ved lov af 13. april 1851, og den 14. juli samme år »afholdtes paa Kjøbenhavns Raadstue en Øvrighedsforretning i Anledning af at Skræddersvend Christen Christiansen og Christine Marie Bruun, der boe i Adelgaden No. 231, 3. Sal og som begge ere Medlemmer af »Jesu Christi Kirke af de sidste Dages Hellige« havde indgivet til Magistraten Begjæring om at indgaae borgerligt Ægteskab«.

Indførslen herom skete i en protokol på 472 foliosider, og dengang var der så få borgerlige ægteskaber, at protokollen varede lige til den 26. juli 1875, til trods for at der blev skrevet op mod to sider pr. ægteskab. Den næste protokol, der er lidt tyndere, varede ni år, og man

begyndte så på en tredje i 1884, men nu var borgerlig vielse åbenbart ved at blive en rutinesag, for protokollen blev aldrig udskrevet, idet man fra nytår 1887 tog en ny protokol i brug med trykte skemaer til udfyldning. Der er en vielse pr. side og skemaet er i store træk det samme som stadig bruges, dog krævedes det ikke dengang, at ægtefællerne skrev under. Det kom først ved ægteskabsloven af 1922.

I 1887 nåede man op på 254 vielser, og de blev alle foretaget af borgmesteren eller, i enkelte tilfælde, af rådmanden. Det er først med senere tiders stigning i antallet af borgerlige vielser, at denne handling overgik til embedsmænd, og i dag er det kun i ganske enkelte tilfælde, at borgmester eller rådmand virker som giftetoged.

Ved reskript af 11. december 1812 blev det påbudt, at kirkebøgerne fremtidig skulle føres i to eksemplarer, medens den borgerlige vielsesprotokol kun blev ført i et eksemplar indtil 1923, da ægteskabsloven af 30. juni 1922 trådte i kraft, og duplikater indførtes. Stadsarkivet har derfor ladet de ældre borgerlige vielsesprotokoller mikrofotografere og evakueret filmene til et opbevaringssted uden for byen. Desuden er protokollerne i lighed med kirkebøgerne blevet mikrofilmet af The Genealogical Society of Utah.

Ægteskabsloven af 1922 medførte desuden, at al lysning for såvel kirkelig som borgerlig vielse fremtidig skulle ekspederes af de kommunale myndigheder, i København Magistratens 1. afdeling, kontoret for lysning og bryllup. Andragender om lysning indførtes i en lysningsjournal, der udover brudeparrets navne og fødselsdata også indeholder navn på den kirke eller borgerlige myndighed, for hvem ægteskabet skal indgås. Det var brudens bopælskommune, der var afgørende for hvor bryllupspapirerne skulle indleveres. Lysningsjournalerne med tilhørende registre opbevares i stadsarkivet, hvorimod de til journalerne hørende sager kasseres, når de er over 10 år gamle. Stadsarkivet er opbevaringssted for ægteskabsbøgerne, det nye navn for de borgelige vielsesprotokoller, mens duplikaterne blev afleveret til landsarkivet for Sjælland.

En ny ægteskabslov af 4. juni 1969 trådte i kraft den 1. januar 1970. Den afskaffede lysningen, men indførte i stedet en såkaldt prøvelse. Rent arkivalisk betød det, at lysningsjournalen skiftede navn til prøvelsesjournal. Oplysningerne indføres på løbblade, der indbindes med 400 blade i hvert bind, og foran i hvert er der et alfa-

betisk navnerregister. Desuden findes der et seddelkartotek omfattende hele årgangen.

Også ægteskabsbøgerne og duplikaterne føres nu på løsblade, der ligeledes samles i bind med 400 blade og med register i hvert bind i stedet for som tidligere et registerbind pr. år. I øvrigt er der som for prøvelsesbøgerne et seddelkartotek, omfattende hele årgangen.

Borgerlige vielsesprotokoller, ægteskabsbøger og lysningsjournaler er tilgængelige, når de er over 30 år gamle.

Foreningen til lovordnet udryddelse af rotter. (Ved assistent *Lenart Berendt*). Fra Det kongelige Bibliotek er i 1971 modtaget en aflevering af justitsråd Emil Zuschlag's efterladte papirer m.v. vedrørende rottebekæmpelsen.

Emil Zuschlag (1859-1941), hvis hjertesag det blev at bekæmpe udbredelsen af rotter, foranledigede på et møde i Københavns grundejerforening den 29. november 1898 oprettet en »Komite til fremme af rotternes udryddelse«, og blev selv dens formand. Denne komite blev opløst på et møde den 24. maj 1902. På samme møde oprettedes »Foreningen til lovordnet udryddelse af rotter i Danmark«. Senere stiftedes foreningen »Association internationale pour la destruction des rats« med Emil Zuschlag som præsident. Gennem de følgende år førtes en omfattende korrespondance med udenlandske myndigheder bl.a. om udformningen af rottelove. De første love herhjemme blev vedtaget i 1907. Foreningens virke synes at være ophørt ved Emil Zuschlag's død i 1941.

Ved arkivets aflevering modtoges bl.a. forhandlings-, bestyrelses- samt udvalgsprotokoller, et medlemskartotek, scrapbøger, korrespondance, love, diverse håndbøger, materiale vedrørende filmen »Rotten« samt diverse bilag og bøger til foreningens regnskaber.

Endvidere afleveredes nogle billeder og lysbilleder, som er afgivet til Københavns bymuseum.

Arkivet i stadsarkivet består af 24 bind og 8 pakker.

KØBENHAVNS BYMUSEUM

ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER 1971-72

AF STEFFEN LINVALD

Bymuseet har i år afholdt fem udstillinger. Fra 1/4 til 2/5 »Der var engang«, hvor byens udvikling skildredes med 50 års mellemrum fra 1671-1971, medens det fra 8/6 til 4/7 havde en udstilling af »Th. Philipsens malerier fra Kastrup og Saltholm«, som både kunstnerisk og topografisk gav et udmærket indblik i Philipsens opfattelse af Amagerlandets flade skønhed, gårdene og husene herude. De fleste af billederne var udlånt af private samlere, som med største beredvillighed havde stillet dem til museets disposition. Udstillingen afløstes 21. juli af Socialdemokratiets jubilæumsudstilling, hvor en stor »faneborg« dannede en ramme omkring den instruktive udstilling af genstande, arkivalier og tryksager, hvortil bl.a. såvel Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, som Stadsarkivet, Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland havde ydet meget væsentlige bidrag til belysning af arbejderbevægelsens historie. I september og oktober afholdtes en udstilling, der i store perspektiver gav et indtryk af »Københavns i medgang og modgang« fra middelalderen op til vor egen tid, og endelig afholdtes i december en udstilling af kunstmaler Henning Horns omfattende samling af tapetprøver, som vil blive mere udførligt omtalt senere i denne artikel. Udstillingen gav en oversigt over »Tapetets historie i 250 år«.

I indeværende år har museet desuden haft et par småudstillinger, der dels skildrede Struensees og Brandts arrestation i 200-året for denne begivenhed, dels i anledning af Frederik IX's død en udstilling af billeder af de tre foregående kongers død og begravelse.

Ialt besøgte disse udstillinger af ca. 40.000.

I løbet af året har der i museet været afholdt to koncerter og fire i sommertiden i haven, hvor der også har været arrangeret parkteater og folkedans. Desuden har Selskabet for Københavns Historie i år afholdt tre møder i museet, som også har været besøgt af forskellige private foreninger og selskaber. Omvisninger for de besøgende har været afholdt i skolernes efterårsferie.

Museet har i 1971/72 været besøgt af ca. 65.000, deraf 17.528

C. W. Eckersberg: Parti fra Larsens Plads 1838

betalende. Af klassebesøg har der været 82 eller ialt 1704 elever -- omtrent det samme som året forud. 652 har studeret i dets billedarkiv -- en fordobling fra 1969/70, og 1166 billeder og genstande har været udlånt til udstilling, undervisning og reproduktion.

I museets samlinger er der også i år sket enkelte forbedringer og nyordninger. Udstillingsvinduerne ud til indkørslen er blevet omordnet, og de senere hen omtalte genstande fra E. B. Salomons kendte tehandel blevet udstillet i det ene, medens et andet er blevet indrettet til udstilling for jordfund. I underetagen er en kiste af teglsten fra 1300-tallet, der i sin tid er fundet ved Nikolaj Kirke, blevet udstillet i museets middelalderafdeling, og i forbindelse hermed har det været nødvendigt at foretage forskellige omplaceringer. Desuden er bagtrappen blevet istandsat, og en del af museets portrætsamling, som hidtil har været magasineret, blevet udstillet her.

Om museets arbejde ude i byen fortælles i en særlig artikel.

Årets fornemste nyerhvervelse er to pasteller af maleren Jens Juel, der forestiller præsten Nicolaus Hinrich Massmann (1766-1816) og hans hustru Dorothea Elsabe von Essen (1775-1851). Sandsynligvis

F. T. Baasch: »Nogle Personer, som læse Plakater paa et Gadehjørne«, 1842. Fot. Jørgen Watz

er de udført i anledning af deres bryllup 1793, hvilket synes at stemme overens både med de portrætteredes alder og kunstnerens stil.

Efter sin teologiske embedseksamen havde Massmann været huslærer hos A. P. Bernstorff, indtil han 1792 udnævntes til sognepræst ved Frederiks tyske Kirke på Christianshavn – den nuværende Christianskirke, hvor han virkede til sin død, og på hvis nu nedlagte kirkegård hans gravsten stadig kan ses. Det er dog som stifter af De Massmannske Søndagsskoler, han mindes i vore dage. De oprettedes 1800 med det formål at uddanne håndværkslærlinge i regning og skrivning, men blev snart udvidet til også at omfatte en afdeling for svende, ligesom fagenes antal efterhånden øgedes. De to portrætter, der er erhvervet på auktion hos Bruun Rasmussen, har været i fa-

Jens Juel: Portræt af N. H. Massmanns hustru

miliens eje i hvert fald til 1956 og muligvis helt til de i år købt af Bymuseet.

Også andre kendte kunstneres arbejder er i år kommet i museets besiddelse. Af C. W. Eckersberg er således indkøbt to tegninger: »Udsigt mod Frederiksholms Kanal fra Christianshavn 1807« og »Parti fra Larsens Plads 1838«. På tegningen fra Frederiksholms Kanal ses Langebro og det nedbrændte Kongens Bryghus ved Vester-voldgade og Bryghusgade, medens man på den modsatte side kanalen ser Christian IV's Bryghus. I baggrunden skimtes bl.a. spirene på Frue og Petri Kirke. Denne tegning er ret skitse-mæssigt udført i modsætning til den anden, der viser Eckersbergs sædvanlige præcision i gengivelsen af motivet. Foran en lav magasinbygning ligger nogle

Jens Juel: Portræt af N. H. Massmann

store skibsankre og forskelligt materiel. Til venstre for bygningen ses masterne på et skib, og over dens tag gavlen på det såkaldte »Blå Pakhus«. Tegningen er betegnet 12. juni 1838 kl. 10 formiddag, og i Eckersbergs dagbog, der opbevares i Det kgl. Bibliotek, står netop under denne dato opført, at han ligesom de forrige dage har »tegnet paa Larsens Plads – og arbeidet paa to forskjellige Tegninger derfra«. Den ene af disse må derfor være den tegning, Bymuseet har erhvervet, og som både kunstnerisk og topografisk betegner en værdifuld forøgelse af billedsamlingen.

Blandt de andre billeder, museet i år er kommet i besiddelse af med motiver fra den indre by, er en meget smuk og korrekt udført opmåling af Petri Kirkes spir fra 1937, som skyldes afdøde arkitekt

P. Steen-Jensen, hvis enke har overladt den til Bymuseet. I forvejen ejede dette ganske vist tømmermester Boye Junges originalmodel til spiret, som blev opsat på kirkens tårn 1756-57, men ikke desto mindre udgør tegningen et værdifuldt supplement til belysning af kirkens historie.

I det sidste halvt hundrede år har store dele af det indre København skiftet karakter. Hele gader er blevet nedrevet og den ældre bebyggelse erstattet af moderne forretningsejendomme. Et af de hårdest ramte steder er kvarteret omkring Landemærket, Pilestræde og Vognmagergade. Brøndstrædernes forsvinden i århundredets første tiår og opførelsen af Egmont Petersens store ejendom mellem Gothersgade, Landemærket og Vognmagergade betegnede det første store indgreb. Det efterfulgtes i slutningen af 30'erne af de store nedbrydninger mellem Vognmagergade og Pilestræde, og for ikke længe siden forsvandt de sidste gamle ejendomme i Pilestræde sammen med de karakteristiske ildebrandshuse øst for Trinitatis Kirke i Landemærket. Ganske vist findes der talrige billeder, såvel malerier som tegninger og fotografier, af de nedbrudte ejendomme og af det liv, som tidligere udfoldede sig i de snævre hyggelige gader, men for eftertiden vil de dog kun kunne give en svag afglans af dette gammelkøbenhavnske milieu. Til forståelse af dets særpræg tjener imidlertid en akvarel af Emil Orth, der viser udsigten fra Klareboderne gennem den del af Pilestræde, der oprindeligt kaldtes Springgade, mod Landemærket. Den er malt i 1905, og foruden Pilestrædes ubrudte gamle husrække, der stammede fra årene efter byens første brand i 1728, giver den også et lille glimt af datidens trafik og af gadens folkeliv.

En påtegning på rammepappet viser, at akvarellen oprindeligt er en gave til frk. Sarah Orth i anledning af hendes studentereksamen 1905 fra hendes fader William Orth, der havde urtekramforretning i kælderen Pilestræde 47, hjørnet af Klareboderne 18 og privat boede på anden sal i samme ejendom, hvor fra udsigten må være tegnet. Billedet er skænket museet af fru Helga Orth, Læssøegade 9, Odense.

I 1843 etablerede den 24-årige Sabinus Seidelin sig som manufakturhandler i Holbæk, hvor det i løbet af få år lykkedes ham at udvide sin forretning til både at omfatte butiks- og engroshandel. 1856 skilte han sig imidlertid af med den og flyttede til København, hvor han

købte det kendte firma Moses og Søn G. Melchiors ejendom, Amagertorv 11, hvorfra han drev en stadig voksende engros-handel med hvidevarer, kjolestoffer etc. 1884 trak han sig ud af forretningen, som videreførtes af hans søn David Seidelin, svigersønnen Emil Hjort og hans mangeårige prokurist P. C. Thamsen. Efter at denne var afgået ved døden i 1897 og David Seidelin i 1901 havde trukket sig ud af firmaet, blev Hjort eneindehaver. På grund af den stadig stigende omsætning var huset på Amagertorv efterhånden blevet for lille og i 1901 opførte det derfor ejendommen Skindergade 7. Siden 1967 har museet været i besiddelse af et smukt maleri med tre børn af slægten Seidelin, som Hunæus malte 1855, og ved firmaets afvikling i efteråret fik det overladt Carl Blochs udmærkede portræt fra 1881 af dets stifter Sabinus Seidelin og Carl Thomsens portræt fra 1910 af hans svigersøn Emil Hjort. Med disse to portrætter fulgte et maleri af August Fischer fra 1907 af firmaets oprindelige domicil, Amagertorv 11, der giver et udmærket indtryk af den smukke nyklassiske ejendom, og en tegning fra 1967 af Kjeld Wilms forestillende huset i Skindergade.

Da det gamle, højtansete bogbinderfirma Petersen & Petersen, Holbergsgade 15, ophørte 1971, lykkedes det museet at erhverve forskellige billeder med tilknytning til dets virksomhed, deriblandt et udmærket maleri fra 1908 af Svend Hammershøi, hvor man ser arkitekten Th. Bindsbølls arbejdsværelse, Vesterbrogade 31. Bindsbøll har som bekendt tegnet mange af de bogbind, der bidrog til firmaets berømmelse, men derudover har dette maleri for Bymuseet den betydning, at værelset, der er møbleret med hans egne møbler, på en smuk måde slutter sig til det møblement af ham, som i forvejen var i museets besiddelse.

Med dette billede fulgte et mindre portrætrelief af Bindsbøll, udført 1899 i gips af Gunner Jensen, et fotografi af ham og Joakim Skovgaard samt en radering: selvportræt af Axel Hou fra 1928, foruden en tegning af Johannes Larsen.

Fra det nedlagte Løveapotek på Amagertorv, der var byens ældste privilegerede apotek fra 1620, stammer en model af apoteket i den skikkelse, det muligvis har haft på Christian IV's tid. Modellen er skænket museet af dets sidste indehaver, apoteker, civilingeniør Carl L. Holtman.

Dagliglivet i København omkring midten af forrige århundrede giver et maleri af F. T. Baasch fra 1842 et lille glimt af. Det forestiller nogle personer, deriblandt en officer, en herre med høj hat og en kone, som er på indkøb, der står og læser nogle plakater, som er klæbet op på en mur ved et gadehjørne. Billedet var udstillet på Charlottenborg i 1842 under titlen: »Nogle Personer, som læse Plakater paa et Gadehjørne«, men stedet lader sig desværre ikke nærmere bestemme, selv om tanken uvilkårlig ledes hen på muren omkring Kongens Have.

Lige så fornøjelig er en tegning af Luplau Janssen fra omkring 1910 af en sporvogns indre med en passager, der til stor moro for de andre passagerer er midt inde i en livlig diskussion.

Selv om København i 1856 var blevet nedlagt som fæstningsby, gik der dog adskillige år, inden voldene sløjfedes. Således ses endnu på et maleri med Jarmers Tårn fra 1889 Helmers Bastion på hjørnet af Nørre- og Vestervold. Billedet er malt af Laurits Henrichsen, der var broder til den kendte landskabsmaler Carsten Henrichsen, som han synes at have været stærkt påvirket af. Det viser udsigten fra hans lejlighed, Vestervoldgade 1, første sal, på hjørnet af Nørrevoldgade. Bag de tidligere fæstningsværker ses bebyggelsen på det gamle banegårdsterræn, og helt i baggrunden tårnet ved Andersens vandværk på Gammel Kongevej, hvor nu forsikringsselskabet Codans højhus er beliggende. Billedet er en gave fra enken efter fabrikant, cand. phil. Oscar A. Thornam, Torvegade 32, til minde om hendes afdøde mand.

Forstæderne udenfor voldene, som dette maleri jo giver et lille indtryk af, skildres også på andre af årets nyerhvervelser. For eksempel ser man på et maleri af Harald Wium fra 1899 den gamle hovedbanegårds store perronhal fra Gyldenløvesgade en sen aften med alle lys tændte langs banelinien. Det er skænket af fru Wanda Monies, Tonysvej 28.

I en meget karakteristisk stuktidsejendom, Vesterbrogade 124, havde Sorte Hest Apotek til huse fra det oprettedes 1884 og indtil det nedlagdes den 31. oktober 1970. Det havde da endnu bevaret sin oprindelige indretning og sit 80'er udstyr, som museet lod fotografere, medens det af dets sidste bestyrer P. Causse bl.a. fik overladt dets »giftbog« fra 1885-96 og portrætter af de apotekere, der havde ejet det.

En lidt mere fornøjelig ting er derimod en model af Carstensens Tivoli fra 1843, som fhv. smedemester Sv. Aa. Lous, Harrestrupvang 5 A, har udført som husflidsarbejde, og som museet nu er kommet i besiddelse af.

Et kvarter, der bestandig skifter udseende, er Frederiksholm, og derfor har otte malerier, udført af Mogens Ranfelt omkring 1946, deres store berettigelse, idet de skildrer forskellige partier herude, som de så ud dengang. De dekorede tidligere »Familien Hansens Is- og Kaffesalon«, Borgbjergvej 15, men blev ved Handelsbankens overtagelse af lokalet skænket museet af denne.

Også motiver fra Nørrebro er i år indgået i museets samling. I forbindelse med Blegdamshospitalets nedbrydning lykkedes det således museet at få overladt den store skulpturgruppe af zink, der var anbragt over administrationsfløjens port ud til Blegdamsvejen, og som forestiller »Athene, der værger sine børn mod pestgudens pile«. Den er udført af Vilhelm Bissen samtidig med hospitalets opførelse 1879 og er nu anbragt i museets have.

Foruden denne gruppe er der også tilkommet et par billeder fra Nørrebro, således et lidt amatøragtigt, men meget morsomt maleri af Aagade, den nuværende Åboulevard, med Ladegårdsåen set fra Parcelbroen, og med en af de gammeldags toetages sporvogne. Dette billede er foræret af fru Kamper, Torkel Badensvej 19. Et glimt af det rigtig gamle Nørrebro ses på en akvarel af Thor Nielsen af skæreller savmøllen, Nørrebrogade 200, ca. 1900, medens et maleri af Axel Rattleff forestiller den kendte Søborghus Kro på Frederiksborgvej i 1939, kort før den blev nedrevet. Et andet maleri viser den stråttækte Tomsgård i 1931. Gården, der lå på hjørnet af Frederikssundsvej og Tomsgårdsvej, blev nedbrudt omkring 1939, og billedet giver et udmærket indtryk af stedets landlige udseende helt op i vor egen tid.

Til de forsvundne idyller hører også Emdrup Teglværk, der lå mellem Lyngbyvej, Emdrupvej og Teglstrupvej. Det ses på et maleri af Vilhelm Leisner fra begyndelsen af dette århundrede tilligemed renden fra Lundehussøen og broen over den ved Emdrupvej. Teglværket hørte oprindeligt ind under Møllegården, men som det ses på billedet, fortsatte det sin virksomhed også efter gårdens brand i 1903. Både den og teglværket ses på en akvarel af I. L. Ridter, som museet i forvejen var i besiddelse af.

Til museets erhvervelser hører også en række interessante og særprægede genstande. Dets fortrinlige samling af ostindisk porcelæn er i år blevet udvidet med en blådekoreret lysestage, der ligesom et tilsvarende saltkar stammer fra det Lintrupske stel, der i 1741 blev hjembragt af supercargo Christen Lintrup, senere adlet Lindencrone. Stellet er i øvrigt omtalt af John Erichsen i *Historiske Meddelelser om København* 1970, side 204 ff.

Fra familien Hegermann-Lindencrone stammer også et skrin af træ, dateret 1847, med forgyldte ornamenten på låget og indvendig i dette et maleri på spejlglass af familiens smukke 1700-tals landsted »Rolighed« på Østerbro i dets oprindelige skikkelse, inden grosserer Melchior ombygning af det i renæssancestil. Skrinet indeholder fem små parfumeflasker og to små ovale etuier af pap.

Fra fajancefabrikken i Kastrup stammer to brunmarmorerede fliser fra omkring 1790, og fra Søholmfabrikken, der lå ved Bellevue 1827-38, da den flyttedes til Rønne, et gulbrunt fajancefad, medens et andet fad hidrører fra en af Den kgl. Porcelænsfabrik iværksat produktion i Kina, som påbegyndtes i den brændselsfattige tid efter første verdenskrig, men allerede indstilledes efter et års forløb.

En meget betydelig gave modtog museet i sommer, da kunstmaler Henning Horn, Peder Skrams Gade 11, skænkede det henvend 600 tapetprøver – for langt den største dels vedkommende fra nedrevne københavnske ejendomme – bestående bl.a. af velour- og stoftapeter, spåntapeter, voksdugstapeter, silketapeter, panoramatapeter, tapetborter etc., der gav et udmærket indblik i tapetets historie fra slutningen af 1600-tallet op til nutiden. Med samlingen fulgte tapetfabrikant Fraenckels tapetbog fra 1892 indeholdende tapetprøver fra denne fabrik og fra adskillige udenlandske fabrikker.

Denne meget værdifulde samling, som i sin art er enestående her i landet, var, som allerede nævnt, udstillet i Bymuseet 24/11-31/12 1971.

En interessant forøgelse af museets samlinger til belysning af det københavnske forretningsliv betegner en meget væsentlig del af inventaret fra E. B. Salomons kendte tehandel i Vimmelskafte 34, hvorfra den flyttede til Adelgade 113, som var dens adresse, indtil den sidste år ophævedes. Forretningen var grundlagt 1841 som en kolonialvareforretning, men udvidedes 1845 med en tehandel, der

videreførtes efter at kolonialafdelingen var blevet nedlagt 1889. Firmaets grundlægger var Emanuel Bendix Salomon (1814-1888), og fra hans tid stammer adskillige af de ting, museet nu er kommet i besiddelse af. Blandt disse var forretningens forskellige skilte, en stor samling tekasser af mahogni og dåser af blik med malede kinesiske dekorationer, en teprøvningsmaskine af kobber med ni afløbsrør og tilhørende smagekopper af hvidt porcelæn, en vægt af bronze i form af en kineser, der bærer vægtskålene, vaser og skåle af ostindisk porcelæn, to broget malte glasmalerier med kinesiske interiører, reklame-tryk etc. Genstandene er overdraget museet efter den sidste bestyrer af forretningen, Leifur Einarsson Johannessons død af hans søster fru Solveig Viktoria Gurli Rygaard, Toldbodgade 14 A, der havde arvet den efter faderen Johannes Einarsson Johannesson.

Overlæge August Colding, Frederiksberg Hospital, har skænket museet enkelte møbler, der har hørt til hans forældres dagligstuemøblement, som det modtog 1968. Størstedelen af dette stammer fra tiden omkring midten af forrige århundrede.

Fra fru Henri Rasmussen, Tagenskro, Jagtvej 145, har museet modtaget en temaskine af kobber fra ca. 1850, der stammer fra Slotskroen på Vesterbrogade ved Pilealléen, medens en smuk, broderet navneklud fra 1878, der er syet i »Det kvindelige velgiørende Selskabs Skole« er overladt det sammen med en hvid strikket navneklud af fru Ingeborg Thomsen, Bomhusvej 10.

Af faner har Bymuseet i år modtaget »Bredgades 100 Mands Forening«s fane fra 1894, »Vinduespølerernes Fagforening«s fane, »Syge- og Begravelseskassen Fremtiden«s fane fra 1898 og fra Dansk Folkehjælp, Københavns Kredsen, Oehlenschlægersgade 79, fem faner fra »Familieklubben af 1886«.

Gaver er endvidere modtaget af: fuldmægtig Viggo Bertram, Egebæksvej 10 A, Emdrup; afdelingsbestyrer Th. Birch, Lilliendalsvej 15 B, Brønshøj; vicepolitinspektør Dahl-Jensen; Danmarks Nationalbank; Den antikvariske Samling, Ribe; cand. mag. John Erichsen; fodtøjshandler Niels Faarup, Molbechsvej 19, Valby; fru Ellen Gaardsø, Ibstrupvej 33; fru Gerda Hald, Vesterbrogade 180; fhv. skoleinspektør frk. Sigrid Hansen; kontorchef Valdemar Helver, Adelgade 64; museumsdirektør dr. phil. Henning Henningsen, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg; fru Laura Hingsberg, Blågårds-

gade 37; fru departementschef Hoskjær, Godthåbsvej 107; fru Jacobsen, Oehlenschlägersgade 25; stadsskoleinspektør Jacobsen, Haslev Borger- og Realskole; direktør Carl Jacobsen, Rungstedvej 92, Rungsted Kyst; guldsmed H. Jacobsen, Vesterfælledvej 7; kunsthandler Poul Jacobsen, Kunsthallen, Købmagergade 11; fru Hilma Jensen, Bjergvænget 5; fru Juel Nielsen, Prinsessegade 12 A; fru Kiilerich, Roskilde; fiskehandler Kai Krøyer Nielsen, Saxogade 90; Køge byhistoriske Arkiv; tømrer Vilh. Kaastrup, Marstalsgade 42; overbetjent Larsen, Politigården; kunstmaler Lillesøe, Kirke Sonnerup; betjent A. G. Loud, Rentemestervej 34; sognepræst Niels Lund, Louis Piosgade 10 A; magistratens 1. afdeling; Nationalmuseets II afdeling; fru G. Nielsen, Vigerslev Allé 35 ved fru Aase Øther, V. E. Gamborgsvej 8; Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv ved arkivar Strange Nielsen; hr. Knud Olsen, Nordre Fasanvej 127; hr. E. P. Petersen, Hvidovregårds Allé 21; dr. med. Kai Portman, Jernbanegade 4; fru Nancy Rasmussen, Flensborggade 37; Stift Rosenborg, Hamburg; Rådhusforvaltningen; Rådhusets linnedstue; fru Trap Christensen, Sandbyvej 1, Herlev; overinspektør Kai Uldall.

KØBENHAVNSKE JORDFUND 1971

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

Den milde vinter 1971 begunstigede Bymuseets arbejde, og der var således glimrende lejlighed til at grave i Borgergade, i det område som havde været bryggeren Christian Gierløfs have. På Gjeddes eleverede kort ses en sø, som kunne rumme mulige opfyldninger fra Store Kongensgades fajancefabrik, og det var derfor med den største iver, at gravemaskinernes arbejde blev fulgt. Opfyldningen af den ret store sø viste sig at være noget senere end Gierløfs ejertid, men der fandtes dog en hel del af de spændende fliser, som nævntes i artiklen i: »Historiske Meddelelser om København 1971«, særligt var det hvidglaserede relieffliser, som fandtes her. Gravningen gav også store mængder lertøj fra tiden omkring 1800, samt ovnfragmenter fra Louis XVI-ovne med spændende stempler i indmuringsfladerne. Flisen (fig. 1) har et stempelastryk indpræget i godset med et interieur fra et pottemagerværksted; der ses kander og krus, som står til tørre på reoler, samt drejeskiven i forgrunden, og foroven antageligt pottemagerens forbogstaver. Nogle andre næsten æblegrønne fliser har indenfor en cirkel bogstavet V eller L.

I området mellem Vestervoldgade og Frederiksholms Kanal lå ned mod havnen Kongens Bryghus. Dette område har ligget bag den del af Københavns befæstning, som hed Rysensteens Bastion. Netop dette område må anses for at have meget store muligheder for at rumme fejlbrændinger fra de spændende produktioner, som har været her, først Blåtårns ovnfabrik og senere Fourniers forsøg på at fremstille porcelæn. Statens humanistiske forskningsråd havde velvilligt støttet tankerne om at foretage en forsøgsgravning, og der var bevilget et beløb til leje af gravemaskiner og andet materiel. Bymuseet forsøgte derfor at finde mulige udsmidningslag i sommerferien 1971. Trods gravemaskinens størrelse og supplement af trykluftbor, var det uendeligt besværligt at få bugt med de svære fundamenter, som lå under den uskyldigt udseende overflade, og havde vi fået bygningsresterne og deres tykke cementgulve væk, viste der sig svære trækonstruktioner med både vandrette og lodrette bjælker, som voldte lige

Fig. 1. Skår af blådekoreret ovnkakkel med vasemotiv o. 1780. I indmuringsfladen er der et rundt stempelastryk med sceneri fra et pottemagerværksted og nogle bogstaver. Stemplet må anses for at være fabrikkens signatur

så mange kvaler som det højere liggende murværk, Det skulle hurtigt vise sig, at vi ikke kunne finde netop de steder, hvor de ovenfor nævnte fejlbrændinger skulle findes, men adskillige steder fandtes gamle bolværker og en stor slamkasse, som skulle sikre det frie afløb

Fig. 2. Farveprøve set fra begge sider. Foruden de påmalede blomster har man afsat en tyk streg for at se, hvorledes farven ville falde ud i brændingen. Farven, som er mellem manganviolet og rosa, har som det vil ses, no. 5

fra en rende, som udmundede her. Efter fyldet at dømme var det ældste bolværk, vi fandt, fra 1600-tallets midte. Gravningen gav et rigt skårmateriale fra omkring 1770 og tiden derefter, og blandt de mere interessante var skår fra Slesvig, Eckernförde, Rørstrand, Kastrup med flere. Et særdeles nydeligt tallerkenskår af ostindisk porcelæn bar slægten Rosencrantz's våben. Tingene har været udstillet i boligministeriets forhal. Arkivar Bredo Grandjean fra Den kongelige Porcelænsfabriks samling og mange andre bidrog med frivilligt arbejde, som var en dejlig hjælp. Grandjeans ganske specielle viden bidrog til, at vi straks ved fundet af et ganske lille skår (fig. 2) var klar over, at det var noget ganske særligt. Skåret er en farveprøve. Som det vil ses står der et tal på skårets ene side. Farven, som er mellem manganviolet og rosa, er meget speciel. Dette enestående lille stykke henføres til Johann Gotlieb Mehlhorns porcelænsforsøg, som også foregik her. Mehlhorn var 1757 blevet antaget som hofporcelænsmager, men hans prøver opnåede ikke den behørig »Perfection«, og 1760 blev »det ægte porcellainsværk« overdraget til Fortling i Kastrup.

Igennem en del år er der een lokalitet, som har haft en næsten magisk tiltrækningskraft, en nu landomkranset tange, som ligger i Kastrup. På denne ligger endnu de bygninger, der har huset Kastrup fajancefabrik, og det kalkværk som Fortling har haft derude. Adskillige gange er der gjort forsøg på at finde de steder, hvor fabrikken har skaffet sig af med skår og fejlbrændte genstande. Fra arkiver ved man, at stedet må ligge i tangens umiddelbare nærhed, da virksomheden ofte var plaget af højvande, der, når det var værst, stod så højt, at det slukkede ilden i ovnene og fik værket til at ligge stille.

Takket været stor velvilje fra beboernes side fik museet lov til at grave i haverne, selv på et tidspunkt, hvor det skæmmede meget. Stedet, der først gav noget fra sig, var krohaven, og dette år gravede vi i området to gange, i maj og oktober. Den første gang gav det en overraskende mængde skår, idet vi kom til at ramme en affaldskule fra Fortlings periode, tilsyneladende et sted han har haft pottemagerler, idet han har afsluttet brugen af hullet med at fylde skår af første-gangsbrændte tallerkener og fade i samt andet gods. Nogle få pragtvaser med plastisk udformede blomster og blade er bevarede fra perioden, men her stødte vi på adskillige hidtil ukendte ting af overordentlig høj kvalitet. Hullet er uheldigvis delvis dækket af et bastant

Fig. 3. Vægflise (o. 1770) fra Kastrup fajancefabrik. Farven er blåviolet. Flisens størrelse 17×17 cm og tykkelse 1,1 cm gør den let kendelig

grundmuret toilethus, så mulighederne for at fortsætte netop dette sted er yderst begrænsede.

For et par år siden dukkede der nogle meget særprægede fliser op i handelen, de var større og tykkere end de almindeligt kendte, og havde en karakteristisk blålilla farve (fig. 3).

Fliserne var fristende at henføre til Kastrup, selv om der ikke var nogen håndgribelige beviser for teorien. Skårene fra den ovenfor omtalte kule gav det gode resultat, at der blev fundet stykker af fliser af samme størrelse (17×17 cm), samme tykkelse og samme ejendommelige farve, og med de karakteristiske hjørnemotiver som også ses på Store Kongensgadefabrikkens fliser.

Yderligere gravninger i det samme område gav fine resultater. Her skal således nævnes stykker af bakkeborde (3 forskellige profiler), dele af ovne, helt sorte, store mængder af sukkerforme og sirupskrukker, kopper, saltkar, thekander etc. En heldig indskydelse fik os til at grave et helt andet sted, og her gav de øverste lag mange skår

Fig. 4. Pibelfigur fra slutningen af 1600-tallet. Den har været anvendt som nipsfigur

fra Mantius's periode med det kendte mærke indstemplet i alle bundene. Længere nede var det ting fra den første periode, fine stykker som giver den allerstørste lyst til at fortsætte gravningen i de kommende år.

Opmærksomme læsere af jordfundsafsnittene i tidligere årbøger vil vægre sig ved at tro, at der skulle være mere at fortælle om jordfund fra Store Kongensgades fajancefabrik. Imidlertid blev der sidst på

året gravet i kælderen og gårdspladsen til hjørneejendommen Fredericiagade-Store Kongensgade, og selv om det synes utroligt, kom der nye stykker af bakkeborde frem med helt anderledes profiler end hidtil set. Et signaturskå, hvor der står GIERLØ på den ene side, og nogle farveprøver på den anden side, kunne ikke andet en vække begejstring. Det er det eneste i sin art. Skårene af en tallerken tyder på, at man til det sidste har forsøgt at forny sig, idet kanten på dette stykke var forsynet med en à la grécque bort i relief. Et stærkt dekoreret stykke fra Pfaus periode mindede med sin tætbemalede dekoration mest af alt om et vægornament. Fra samme periode kom der endvidere adskillige stykker af en smukt dekoreret ovn.

Selvfølgelig har Bymuseet gravet mange andre steder i det forløbne år, men skal der nævnes et sted som værende særligt spændende, må det være under Kroghs fiskerestaurant ved Gammel Strand. Her fik man ved pilotering et indtryk af kystlinien, som har ligget adskilligt længere tilbage end den nuværende kanals kant. Man kunne endvidere, trods den begrænsede plads, få indtryk af, at der havde ligget en række gavlhuse af træ, som man sandsynligvis har kunnet sejle til i fladbundede både, bygninger, der leder tanken hen på Tyskebryggen i Bergen. Senere i middelalderen er disse bygninger blevet afløst af svære gavlhuse, som har stået på en meget kraftig kampestenssokkel. Disse senere huse er blevet rykket et tag udad mod det smalle sund og har skaffet større vanddybde til de skibe, som har skullet losse varer der.

Ved mange af disse udgravninger har vi fået værdifuld assistance fra arkæologiklubbens medlemmer og andre, som har givet os en håndsrækning uden vederlag, noget vi har været meget taknemmelige for, og uden hvilket vi ikke ville have været i stand til at nå så meget og opnå så gode resultater.

Bymuseet har fået jordfundne gaver fra nedenstående og bringer hermed en varm tak.

Antikvitethandler Bent Andersen. Arkæologiklubben. Arkivar Bredo Grandjean. Piloteringsformand Åge Hansen. Antikvitethandler Jens Eigil Larsen. Antikvitethandler Poul Lillesøe. Konservatorassistent Erik Marxsen. Antikvitethandler C. Skånstrøm. Antikvarboghandler Gunnar Wandell m.fl.

ET TEATERPROJEKT

AF JOHN ERICHSEN

Siden det 16. århundrede har København været gæstet af udenlandske skuespiltrupper; da der ikke fandtes nogen egentlig teaterbygning, måtte komedianterne nøjes med en sal på slottet eller andre større rum for eksempel i laugshusene. Lige efter enevældens indførelse lod kongen i 1663 bygge en scene af mere varig karakter ved siden af slottet, men dens rolle udspilledes hurtigt, og man tog fortsat til takke med en sal, hvis man da ikke henlagde forestillingen til parker eller interimistiske teaterbygninger af træ. Først med indvielsen af Operahuset i Fredericiagade 1703 kunne der bydes teaterfolkene og publikum bedre vilkår, thi nu havde staden et selvstændigt, monumentalt komediehus med permanent scene, loger og hvad dertil hørte. Forinden havde der dog allerede i Christian den femtes tid (1670-1699) været flere tilløb til et fast københavnsk teater, og det er et af disse projekter, som her skal beskæftige os.

Det bevarede projekt er en situationsplan (fig. 1),¹ som viser anbringelsen af en teaterbygning på Kongens Nytorv for enden af den nu opfyldte Holmens kanal – altså på det sted, hvor Nicolai Eigtved i 1748 opførte Det kongelige Teater.² Planen er forsynet med en pålimet klap (fig. 2), som udgør bygningens facade mod vest, det vil sige over mod admiral Bielkes palæ, der lå på den grund, hvor Magasin du Nord nu findes.³ Projektet er farvelagt, idet murværket er rødt, bygningens tag og kanalens vand blå, og vinduesåbningerne sorte, mens skillerrummene er gule. Enkelte lokaliteter er nævnt ved navn, således Comedien-Hause, Holms Canal og Das Gies Haus, hvilket var Gjethuset, opført 1672 og anvendt som kanonstøberi. Det grundstykke, hvorpå teaterbygningen tænktes rejst, er markeret af stiplede og optrukne linier, og ved disses skærings- og endepunkter ses nogle bogstaver. Øverst i højre hjørne bærer planen følgende tekst: »a b c d ist der mitt Plancken umschlossene Platze, beym Gieshaus, worauff sich das Comedie-Haus am bequemsten shicket, dass mann mitt der forderste Seite, ei, so lang won, a, aussweichet, dass sie mitt der Seite fm des canals in eine gerade Linie komme. Wenn der

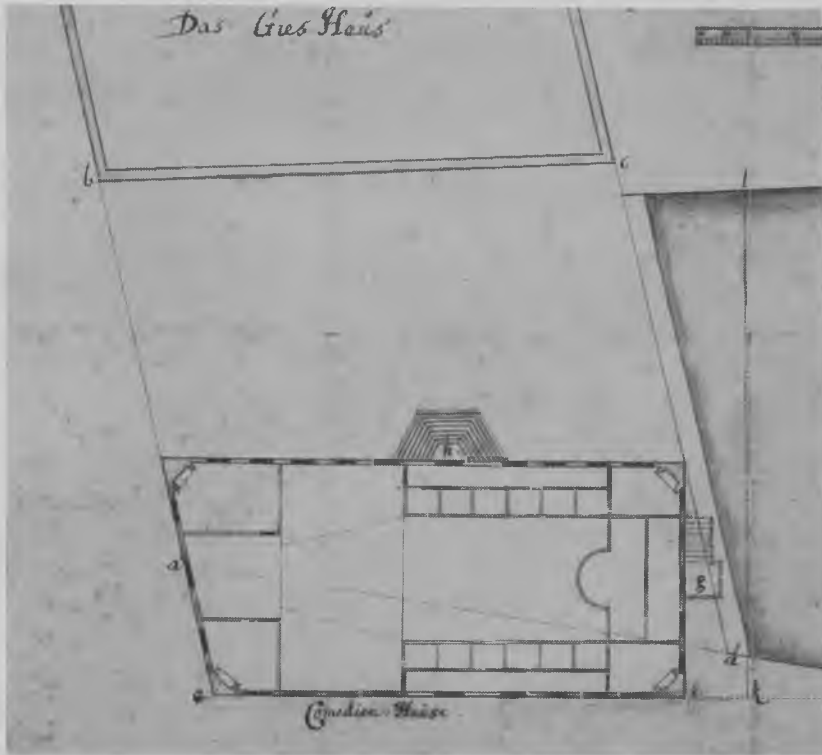

Fig. 1. Udsnit af situationsplan visende et teaters placering på Kongens Nytorv ved enden af Holmens kanal. Udført mellem 1687 og 1698. 200 × 315 mm. Københavns Bymuseum

König zu seinem Stand, durcheiner Treppe einnig, aufgehen will, so muss dawor der Linie kl nach, ein Gang mitt Brettern, auf Balken und Pfäle gemacht werden; wo mann dieses aber nicht thun wolte, so shicket sich die Treppe am besten bey h, wiewol alssdann der König, etwas zu seinem Stand umbgehen müsste«. Endvidere er der afsat en »Maas-Stab in Füßen«, som viser 100 fod. Projektet nåede aldrig ud over papiret, og i 1698 opførte marinens bygmester, J. C. Ernst, en bygning på grunden, nemlig det såkaldte Lille Gjethus, som pudsigt nok kom til at agere teater i to korte perioder.⁴

Christian Elling, der som den første publicerede teaterprojektet, kunne med rette fastslå, at det kronologisk måtte placeres før opførel-

sen af Lille Gjethus, og som det tidligste tidspunkt satte han 1687, da selve det grundstykke, hvor teatret skulle bygges, blev opfyldt.⁵ Oprindelig havde grunden udgjort en del af Holmens kanal, som man i årene 1685-87 fratog den lille stump, der strakte sig ind mod kongetorvet.⁶ Kongens Nytorv var Københavns første planlagte monumentalplads – en place royale efter fransk forbillede; i 1670 brolagdes torvet, og snart påbegyndtes opførelsen af grev Ulrik Frederik Gyldenløves palæ, senere kaldet Charlottenborg. Med Gjethuset (det store) fik det hurtigt en nabo, og siden fulgte flere palæer, nemlig rigsadmiralen Niels Juels (nu den franske ambassade), Christian Bielkes og endelig storkansleren Frederik Ahlefeldts, hvor nu hotel d'Angleterre er beliggende. Hovedvagten, som stod midt på torvet, flyttedes over til den senere anlagte Hovedvagtsgade, og kronen på værket fulgte med opstillingen af monarkens rytterstatue, der placeredes i centralaxen ud for Gyldenløves palæ. Hele dette vældige pladsanlæg var i overensstemmelse med kongens ordre fra 1672 blevet omgivet med statelige bygninger: ingen må på bemeldte torv nogen hus eller bygning sætte, som jo i det mindste befindes i to stokke (etager) i højden, foruden kælder, og til gaden med en brandmur (grundmur) opført og at derhos iagttages, at samme huse, såvidt muligt er, på een manér og efter een bygningsmodel efter vores stadsbygmesters anledning bygges.⁷

I dette perspektiv skal vort teaterprojekt ses; på det nyanlagte kongetorv kunne Thalia ikke alene få sit eget permanente hus, dette kunne samtidig bidrage til at pryde pladsen. Med sin monumentalitet levede teaterbygningen ikke blot op til kongens »byggereglement«, den underkastede sig endog Gjethuset således, at teatrets gavl imod torvet tænktes anlagt skråt – følgende naboens facadelinie!

Teatrets grundplan er enkel; her er to hovedbestanddele, et dybt scenerum samt et noget anseeligere tilskuerrum med kongeloge for enden og seks mindre loger på hver side – rimeligvis skal disse tilskuerpladser tænkes anbragt på et galleri. Opvarmningen kunne ske ved fire kaminer – en i hver af bygningens hjørner. Udefra fører to trapper ind i teatret; den ene findes ved den sydlige gavl lige ned til Holmens kanal, mens den anden og fornemmere er placeret midt for langsiden over mod Gjethuset; disse to udgør alternative forslag til en kongetrappe. Hovedfacaden – mod Bielkes palæ – er som nævnt

Fig. 2. Hovedfacade til teaterprojekt. Fastklæbet til grundplanen (fig. 1). Naturlig størrelse. Københavns Bymuseum

fastgjort planen som en klap; denne opstalt viser os en bygning i to stokværk med højsiddende vinduer, idet indgangsportalen befinder sig under dette niveau. De underste vinduer har givet lys forneden i parterret, mens de øverste skulle forsyne gallerierne med lys. Bygningen dækkes af et svært mansardtag – en hidtil uset tagform i Danmark. Eigtveds teater forsynedes også med en mansard, hvad man kun yderst sjældent finder i denne arkitekts oeuvre; i begge tilfælde har et sådant tag vel været funktionelt bestemt – det skulle rumme det store teaterloft. Facaden deles vertikalt i tre, og det midterste parti, risalitten, krones af en fronton. Hele bygningen hviler på en leddelt sokkel; såvel hoved- som mansardgesims og fronton er stærkt profileret, og portalen er omgivet af en kraftig ligeledes profileret (sandstens) indramning. I taget ses to skorstene samt øverst oppe to prydsatser. Er planen som følge af den skrå gavllinie mod torvet uregelmæssig, gælder det modsatte hovedfacaden, der bortset fra det yderste højre vinduesfag fremtræder fuldstændig symmetrisk. Den er i sin opbygning baseret på simple talforhold, således at midtrisalitten udgør nøjagtig en trediedel af længden, der igen er dobbelt så stor som husets højde. Her hersker ligevægt og velproportioneret tyngde.

Foruden disse karakteristika – den sjældne mansard, enkle proportioner og de stærkt leddelte profiler – har facadetegningen imidlertid andre kendetegn, som ikke rigtig kommer til deres ret på en farveløs

Fig. 3. Stald- og beboelsesbygning. Udsnit af casino-projekt. Hærens Arkiv

gengivelse; det drejer sig om selve tegnemaneren og farveholdningen, en mættet murstensrød og en akvarelagtig lys blå. Sammenlagt leder disse egenskaber tanken hen på et andet gådefuldt projekt, en perspektivisk tegning til et lystslot eller casino, som man – dog med liden sandsynlighed – har villet anbringe henholdsvis på Frederiksberg Bakke og i Charlottenlund.⁸ I vor sammenhæng er navnlig de to bagvedliggende stald- og beboelsesbygninger af interesse, og den ene skal derfor afbildes her (fig. 3). Mansarden springer straks i øjnene, måden at fremstille vinduesåbningerne og prydsatserne i taget ligeså, hvortil kommer de her usynlige farver. Frederik Weilbach har sat dette projekt i forbindelse med et udkast til Garnisons kirke fra 1697, idet han fandt, at farveholdning og flere detaljer godtgjorde, at de to tegninger hidrørte fra samme hånd.⁹ Jan Steenberg har føjet endnu et værk til, nemlig ombygningsprojektet til Kastelskirken fra 1696, og han fastslog, at »selv et flygtigt blik« var nok til at henføre de to militærkirker til samme kunstner.¹⁰ Steenberg nøjedes ikke hermed, det lykkedes ham samtidig at identificere ophavsmanden som ingeniørofficeren Georg Philip Müller, der ansattes ved den nyopret-

Fig. 4. Facadetegning til Garnisons kirke, Georg Philip Müller 1697. Rigsarkivet

tede fortifikationsetat 1684, ti år senere udnævnt til generalkvartermesterlieutenant, død 1706 med rang af oberstlieutenant til fods.¹¹

Af disse værker kommer navnlig Garnisons kirke vort teaterprojekt meget nær (fig. 4); man vil genkende proportioneringen, især i korsarmens gavlv med portal og fronton; gesimserne er profileret på samme måde, tagets valm går igen, ligeledes de små pyntelige prydsatsler, og det kan tilføjes, at akvarelfarverne med schattering er de velkendte. Det er da fristende at tilskrive teaterprojektet denne ret ukendte ingeniørofficer, som dog i sin levetid indtog en vis position. Ti år efter sin ansættelse blev Müller ved fortifikationens omdannelse i 1694 udnævnt til generalkvartermesterlieutenant, hvilket var identisk med posten som næstkommanderende i etaten; til dette avancement valgtes han blandt tre kaptajner,¹² og ikke nok hermed, i Christian den femtes egenhændige dagbog noterer kongen den 16. december 1694 fortifikationsofficerernes nye status, og ene af alle nævnes

Müller ved navn!¹³ At generalkvartermesterlieutenanten nød kongelig bevågenhed har vi yderligere et vidnesbyrd om, idet Müller i 1697 ansøgte om gageforhøjelse, hvilket omgående bevilgedes.¹⁴

Medens vi således mener at have sandsynliggjort, at Müller var ophavsmand til teaterprojektet, er vi imidlertid ikke kommet dets tilblivelse nærmere; en ingeniørofficer har næppe af sig selv fundet på at tegne et teater – projektet må være resultatet af en bestilling, eller snarere en ordre, thi ingen anden end kongen kan tænkes som igangsætter, og kongelogen nævnes jo udtrykkeligt på planen. Ordren synes ikke at have aflejret sig i arkiverne, og vi må indtil videre nøjes med at fastslå, at projektet hører hjemme i tidsrummet mellem kanalens opfyldning 1687 og opførelsen af Lille Gjethus elleve år senere. Af os ukendte årsager realiseredes teatret ikke – det samme gjaldt det ligeledes gådefulde casino-projekt. Bedre gik det de to militærkirker, af hvilke den i Kastelet opførtes i årene efter 1704 i noget ændret skikkelse,¹⁵ og samtidig rejstes Garnisons kirke på Sankt Annæ Plads under ledelse af Wilhelm Friederich von Platen, der udvidede Müllers udkast og forsynede vestfronten med et tårn.¹⁶ Den første, der bisattes i den nye kirke, var ingen anden end dens oprindelige arkitekt, Georg Philip Müller, som stedtes til hvile i krypten lillejuleaften 1706.¹⁷

HENVISNINGER OG NOTER

1. Københavns Bymuseum, inv. nr. 1927:117 b.
2. Projektet publiceredes første gang af Christian Elling: Theatret paa Kongetorvet. Torben Krogh red.: Komediehuset paa Kongens Nytorv 1748, Kbh. 1948, s. 29. Billedteksten oplyser »Tidligere Windings Samling«, hvilket indicerer, at forfatteren ikke kendte dets opbevaringssted i 1948, hvor det i 21 år havde befundet sig i Københavns Bymuseum. Både hvad iagttagelse og publicering angår må han derfor have støttet sig på ældre fotos og ikke originalen. Siden er projektet gengivet af Thorkild Roepstorff: Operahuset i København, Kbh. 1970, s. 18, samt Knud Voss: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701-1754, Kbh. 1971, s. 293. Begge steder afbildet efter Ellings artikel fra 1948.
3. Facaden (fig. 2) er som løs klap påklæbet situationsplanen (fig. 1) ved hjælp af en smal papirskinne; førstnævnte er anbragt ved selve teatrets grundrids og kan efter behag vippes op og ned. Dette forhold fremgår ikke af den tidligere litteratur, hvilket har givet anledning til formodninger om, at de to tegninger ikke hørte sammen. Med henblik på restaurering har man nu midlertidigt løsnet dem fra hinanden, og i denne tilstand er nyoptagelserne foretaget.
4. Christian Elling: Theatrene i Lille Gæthus og i Tjærehuset. Hist. Medd. 3. rk., IV bd., Kbh. 1940-41, s. 292 ff. samt Knud Voss: anf. sted (om Ernst).
5. Christian Elling: som note 2, s. 28.
6. Opfyldningen resolveredes i august 1686. To år senere tilbød Chr. Bielke fyld fra sin byggeplads til det nyinddæmmede område. H. D. Lind, Hist. Medd. 1. rk., IV bd., Kbh. 1913-14, s. 179.
7. Vilhelm Lorenzen: Københavnske Palæer I, Kbh. 1922, s. 18.
8. Fr. Weilbach i Artes II, Kbh. 1933, s. 24 f., gengivet planche IV; Weilbach går ind for Frederiksberg Bakke. Steffen Linvald i Smaastudier tilegnet Christian Axel Jensen, Kbh. 1943, s. 140 f., her foreslås Charlottenlund. Farvegengivelse i Christian Elling og Kay Fisker (red.): Monumenta Architecturae Danicae, tavle 12, 1. Billedtekst af Bredo L. Grandjean, som fastholder Frederiksberg.
9. Fr. Weilbach: anf. sted.
10. Jan Steenberg: Danmarks Kirker, København, hæfte 16-17, Garnisons kirke, Kbh. u. å., s. 178; plan og facade afbildet s. 176 f. Plan, facade og snit til Kastelskirken gengivet samme værk bd. 2, Kbh. 1960-65, s. 412 ff.
11. Samme: Garnisons kirke, s. 176.
12. Müllers løn og placering i etaten

- fremgår af Landetatens reglement for 1693 og 1695 (Rigsarkivet).
13. Danske Magazin 5. rk. 4. bd. Kbh. 1898-1901. Kong Christian den Femtes egenhændige Dagbog for Aaret 1694 udg. ved C. F. Bricka, s. 321. Jeg takker stud. mag. Hans Edvard Nørregård-Nielsen for denne henvisning.
14. Rigsarkivet, Landetaten, Krigskancelliet, Indkomne Sager 1697, nr. 489.
15. Som note 9, Kastelskirken s. 418.
16. Som note 10, s. 184.
17. Sammesteds, s. 176.

SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE

I 1971

Selskabet har i 1971 afholdt følgende møder:

Den 17. februar talte cand. mag. *John Erichsen* om »Frederiksstaden. Amalienborgkvarterets tilblivelse«. Den 14. april afholdtes generalforsamling, og bagefter talte landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* om »Træk af det københavnske fattigvæsens historie indtil 1890«. I forbindelse hermed var der lejlighed til at bese den af stadsarkivet og landsarkivet arrangerede udstilling »Fra tiggerstav til aldersunderstøttelse«. Den 11. september var der besøg på Københavns sidste kulgasværk, det nu nedlagte Østre Gasværk, der blev forevist af afdelingsingeniør *Søren Adrian* og civilingeniør *Dan Frørup*. Den 26. oktober talte direktør Jens Vibæk om »Københavns anden hovedbanegård«.

Selskabets medlemmer modtog gratis Historiske Meddelelser om København, årbog 1971, og har haft mulighed for at købe Axel Linvald: »Bistrup. Byens Gods 1661-1931« til favørpris.

Selskabets formand er borgmester *Børge Schmidt*. Pr. 31. december 1971 var medlemstallet 564.

Kontingentet er 20 kr. om året; ægtefæller kan deltage i møder og arrangementer uden særlig betaling.

Indmeldelse i selskabet sker ved henvendelse til kassereren, fuldmægtig *Hans Kofoed*, Stadsarkivet, Københavns rådhus, 1599 København V, tlf. (01) 15 38 00, lok. 286.

ET UDVALG AF BØGER FRA ÅRENE 1966-70 VEDRØRENDE KØBENHAVN

Udarbejdet af Københavns kommunebiblioteker

Topografi og historie

- Cedergreen Bech, Sv.* Københavns historie gennem 800 år. 1967. 640 s.*
- Ramsing, H. U.* Københavns ejendomme 1377-1728. Oversigt over skøder og adkomster. [Skrifter udg. af Selskabet for Staden Københavns Historie]. 1967. Bd. 5. Kort.
5. Nørre Kvarter. Ved Victor Hermansen og Albert Fabritius. Under tilsyn af Sigurd Jensen og Jens Vibæk.
- Rasmussen, Steen Eiler.* København. Et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne. 1969. 322 s.*
- Slendrian, Jørgen.* Det forunderlige København. 1970. 82 s.* Tegninger af Alex Secher.

Litteratur om København Topografisk-historiske tidsskrifter

- Historiske Meddelelser om København.* Årbog. Udg. af Københavns kommunalbestyrelse. Medlemskrift for Selskabet for Staden Københavns Historie 1966-70.*
- Københavns Bibliografi.* Litteratur om København. - Supplement. Bd. 1. 1951-1965. Ved Svend Thomsen. Tilsynsførende: Svend Pust. 1967. 5 + 15 + 173 s.

Førere

Turistvejledninger

- Fuchs, Horst.* Kopenhagen kennen und lieben. Ein Begleiter durch die

Hauptstadt Dänemarks und ihre Umgebung. Lübeck. 1969. 124 s.*

- Hartz, Jacques.* Kopenhagen. Mit einer Einführung von Jürgen Hansen. Hamburg. 1967. 303 s.*
- Kreuz und quer durch Kopenhagen und Nordseeland.* (Politiken. Reise-führer). Oversat fra dansk af Georg Rona.

Vandringer i byen

- Johansen, Rudolf Broby.* Gennem det gamle København. En anvisning til vandringer i byen. Med adskillige bemærkninger om gaders, pladers, huses og monumenters mærkværdigheder. 4. udg. 1966. 208 s.*
- Med engelsk resumé.
Illustreret af Gustav Hjortlund.

Billedværker

- Bjerregaard, Jørgen.* Det idylliske København: Historical Copenhagen. [Fotografier med dansk og engelsk tekst. Tysk og fransk resumé]. 2. udg. 1967. 48 s.*
- Byen med de skønne tårne.* 1967. 6 s.*
Billedværk.
- [*Fischer-Hansen, Andreas*]. Pia en Copenhagen. Por Elisabeth Munck. Fotografias por Andreas Fischer-Hansen. [Også udg. med engelsk tekst]. 1968. 32 s.*
- Holm, H. G. F.* 20 københavnske projekter. Indledning ved Steffen Linvald. 1967. 4 s.*
- Klæstrup, P.* Det forsvundne København. Minder fra »de gode gamle

- dage«. Fotografisk optryk. 1967. 1-3 i 1 bd.*
- København før og nu.* Red. af Peter Hartvig. [1967]. 28 s.*
- Københavnske skolebørn tegner og fortæller* om deres by. Redaktionskomité: Ove Weikop, Thøger Birke-land, Markan Christensen, Ib Granerud, Thorkil Holm og P. A. Tvede. 1967. 36 s.*
- Köpenhamn.* Ett bildverk. Inledning: Ingvar Andersson. Text: Svend Aakjær, Torkild Vogel-Jørgensen och Julius Bomholt. Bildtexter: Steffen Linvald och Claus Jacobsen. Malmö, 1967. 272 s.*
- Fotografi: Erik Liljerøth.
- Løbech, Mogens.* København og københavnere i 800 år. 1967. 168 s.*
- Nordiska huvudstäder.* Stockholm, text av Åke Holmberg, bild av Björn Berg. Helsingfors, text och bild av Henrik Tikkanen.
- Köpenhamn, text och bild av Ebbe Sadolin.* Oslo, text och bild av Odd Brochmann. Stockholm, 1966. For-skellig paginering.*
- Thurah, Laurids Lauridsen de.* Den danske Vitruvius. Indeholder grund-tegninger, opstalter og giennem-snitte af de mærkværdigste bygninger i kongeriget Danmark, samt de kongelige tyske provintzer, til-ligemed en kort beskrivelse over hver bygning i sær. Ny udg. 1966-67. Bd. 1-3.*
- Bind 1: Kiøbenhavn.
- Thurah, Laurids Lauridsen de.* Hafnia hodierna. Ny udg. Genudgivet med en efterskrift af Steffen Linvald. 1967. 371 s.*
- Faksimileudgave.
- Med dansk, fransk og tysk tekst.
- Københavns udseende til forskellige tider
- København 68.* En miljøbeskrivelse. Udg. af Direktoratet for Køben-havns Kommunes Generalplanlæg-ning. 1969. 102 s.*
- Rapporten er udarbejdet af et hold arkitektstuderende fra Kunstakade-miet.
- Lehrmann, Gustav.* Inden for portene. 1970. 127 s.*
- Udvalg af skitser af københavnske gårdinteriører, først offentliggjort i dagbladet Information.
- Ill. af Charlotte Clante.
- København erindringer
- Københavnske hjem
- H. C. Andersens sidste leveår.* Hans Dagbøger 1868-75 ved Jonas Collin. [Fotografisk optryk]. 1966. 10 + 231 s.* (Memoirer og Breve, 5).
- Bech, Marcus Christian.* En kjøben-havnsk Grosserers Ungdomserindrin-ger 1787-1816. Optegnelser. [Foto-grafisk optryk]. 1968. 5 + 223 s.* (Memoirer og Breve, 12).
- Billgren, Poul.* En københavnsk fami-lie. [Forfædre. To kronikker fra Ber-lingske Aftenavis]. 1966. 16 s.
- Bramsen, Luis.* En kjøbenhavnsk Køb-mands Ungdomshistorie. Optegnelser 1819-44. [Fotografisk optryk]. 1970 4 + 209 s.* (Memoirer og Breve, 26).
- Komponisten *Edvard Brink* fortæller sit livs historie. 1966. 218 s.*
- Fra Hoffet og Byen.* Stemninger og Tilstande 1793-1822 i Breve til *Johan Bülow* til Sanderumgaard. [Foto-grafisk optryk]. 1966. 272 s.* (Me-moirer og Breve, 3).
- Dilleusens, Tove.* Erindringer. [Bd. 1.] Barndom. 1968. 129 s.

- Bramsen, Bo. Ferdinand og Caroline*
En beretning om prinsen, der nødvendig ville være konge af Danmark. 2. udvidede udg. 1969. 336 s.*. (Politikens Historiske Bibliotek).
- Neiiendam, Robert. Grevinde Danner.*
En historisk beretning om et besynderligt liv. 2. udg. 1970. 312 s.*
- Gude, Jacob.* En københavnsk Embedsmand. Optegnelser 1754-1810. [Fotografisk optryk]. 1970. 3 + 225 s.* (Memoirer og Breve, 27).
- Hannover, Emil.* Erindringer fra Barndom og Ungdom. Indledet og udg. af H. P. Rohde. 1966. 215 s.*
- Jorck, Knud.* Kortfattet levnedsskildring for grosserer Reinholdt W. Jorck og hustru. [1966]. 8 s.
- Auktionsprotokol over *Søren Kierkegaards* bogsamling. Udg. af H. P. Rohde. [Dansk og engelsk indledning]. 1967. 81 + 185 s.*
- Nyrop-Christensen, Henrik.* Mindehøjtideligheder fra Frederik VI's tid. Omkring H. C. Knudsens heroiske Tableauer. 1970. 40 s.*
- Admiral *Henri Konows* erindringer. Ved Tage Kaarsted. 1966. Bd. 1. 384 s.*
- Kristensen, Tom.* Københavnske drenge og andre erindringsglimt fra Aabenhjertige fortællinger. Udvalg: Carl Bergstrøm-Nielsen. 1968. 32 s.
- Kristensen, Tom.* Aabenhjertige fortællinger. Erindringsglimt. I udvalg ved Carl Bergstrøm-Nielsen. 1966. 167 s.
- Møller, Hans-Jacob.* Apoteker i København. Hans-Jacob Møllers Dagbøger fra årene 1885-1906. I uddrag med indledning og noter ved Aage Schæffer. With an English preface. 1968. 66 s.* (Theriaca, 13).
- Nexo, Martin Andersen.* Et lille kræ. 3. udg. 1969. 188 s.
- Bibliotheca *Oehlschlägeriana*. [Fotografisk optryk]. Udg. med forord af Povl Ingerslev-Jensen. 1967. 9 + 66 + 7 s. (Oehlschläger Selskabets Skriftserie, 7).
- Ogier, Charles.* Det store Bilager i København 1634. Overs. [fra latin af Julius Clausen i udvalg] efter »Ephemerides sive Iter Danicum, Svecicum, Polonicum«. [Fotografisk optryk]. 1969. 4 + 19 + 184 s.* (Memoirer og Breve, 20).
- Olrik, H. G.* Erindringsbilleder. [Udg. af Jes Olrik]. 1969. 175 s.*
- Linvald, Steffen.* Æskekunst. *Kamma Rahbek* og hendes samtid. [1966]. 62 s.*
- [*Rahbek, K. L.*]. Knud Lyne Rahbeks Ungdomskærlighed. Fra de skønne Følelsers Tid. [Fotografisk optryk]. 1968. 4 + 7 + 210 s.*
- Rosenberg Kai.* Et dejligt forår. Mindeblade om familien Rosenberg. 1970. 113 s.*
- Soya, [C. E.].* *Potteskår.* Brudstykker af en erindringsbog. 1970. 288 s.*
- Snorrason, Egill. Niels Stensen.* En students notater fra 1659. Udg. af Mölnlycke A/S, sygehusafdelingen. [1967]. 79 s.*
- [*Thalbitzer, Sophie Dorothea.*]. [Fotografisk optryk]. »Grandmamas Bekiendelser«. 1966. 214 s. (Memoirer og Breve, 4).
- Trap, J. P.* Fra fire Kongers Tid. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Harald Jørgensen. 1966-67. 3 bd.*
- Uldall, Peter.* Efterlavede Optegnelser af Generalfiskal Peter Uldall, Dronning Caroline Mathildes Defensor. [Fotografisk optryk]. 1969. 4 + 13

- + 190 s.* (Memoirer og Breve, 21).
Werlauff, E. C. Erindringer af mit liv. [Fotografisk optryk]. 1968. 12 + 217 s.* (Memoirer og Breve, 13).
Wulff, Johannes. Student i alverden. Erindringsroman. 1968. 254 s.

Livet i København.

Klædedragt

- Henriksen, A. D.* Københavnske aften i svunden tid. Malchow Bogtryk, 1968. 63 s.*
 Aftener i klubben og i Norske Selskab.
 Andersens aften og aftener i præstegården.
 Aften på volden.
 Aftener på Nørrebro.
 Tegninger af Alex Secher.
- Et hjem - en familie.* En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø o. 1890. Af Ellen Damgaard og Poul H. Moustgaard 1970. 151 s.* (Nationalmuseet. Folkelivs Studier, 3).
- Jeppesen, Alfred.* København bag de gamle facader. 1967. 192 s.*
 Illustreret med ældre malerier, tegninger og stik.
- København* skildret af danske forfattere. En antologi redigeret af Ole Larsen. 1966. 320 s. (Omnibusbøgerne).
- Københavnertliv.* Gemt og Glemte i Alvor og Skæmt. Af Axel Breidahl og Axel Kjerulf. 2. udg. [Fotografisk optryk].
 [Bd. 3]. 1912-1920. 1968 256 s.*
 [Bd. 4]. 1920-1937. 1968. 272 s.*
- Møller, Jan.* Borger i det gamle København. 1966-69. Bd. 1-2.* (Perspektivbøgerne).
1. På Frederik den Sjettes og Christian den Ottendes tid.
 2. På Frederik den Syvendes og Christian den Niendes tid.
- Ryum, Ulla.* Byen K. 1967. 52 s.*
 Fotografi: Hans Juul Moesgaard.
- Strandberg, Julius.* Nødvendig advarsel for enhver, der besøger København. Af en mand, der kender byen. Tid- og pengebesparende. Ny udg. Med en efterskrift af Poul Strømstad. Red. af Poul Strømstad og Hans Jørgen Strandberg. 1967. 78 s.*
 Originaludgave 1888.
- Klædedragter i København.* Af Johs. Senn og G. L. Lahde. [Ny udg.] 18 fotolitografiske farvegengivelser. Udvalgt fra seriens ialt 37 motiver. Introduktion ved Mads Portman. [1968]. 4 s.* og 18 løse tvlr. og 19 passepartont'er i mappe.

- Værtshuse. Restauranter
 Restauratørforeninger
Zinglersen, Bent. Endnu en skaal København. 1966. 163 s.*
Zinglersen, Bent. Lad os mindes Johannes. 1969. 151 s.*

- Korporationen af Restauratører i København og Omegn. 1818 - 17. juli - 1968. Red. af Verner Nielsen. 1968. 64 s.*

Vejvisere

- Kraks Vejviser 1966-70 (årlig) Kort.

Bydele

- Zinglersen, Bent.* Vejen går min tro over Knippelsbro. 1968. 139 s.* Om Christianshavn i 350 år.
Linvald, Steffen. Fra Bremerholm til Gammelholm. 1968. 87 s.*

Udgivet ved Danmarks Nationalbanks
150 års jubilæum.

Linvald, Steffen. Nørrebro. Den køben-
havnske arbejders hjemstavn. 1968.
50 s.*

Nørrebro – igår, idag, imorgen. Red.
af Lise Harboe Jepsen. 1968. 139 s.*

Ekvall, John F. Vesterbro. [1966].
163 s.*

Linvald, Steffen. Østerbro. Forstaden
mellem havn og fælled. Tegninger af
Kai Rich. [1966]. 54 s.*

Linvald, Steffen. Sundby. Byens
overdrev. Tegninger af Kai Rich.
[1967]. 49 s.*

Christensen, Jørgen. Søborg – fra mark
til by. 1967. 33 s.*

Søerne

Strømstad, Poul. Søerne. Sortedams-
søen - Peblingesøen - Sankt Jørgens
Sø. En kulturhistorisk skildring.
1966. 230 s.* + løst bilag.

Gadenavne

Linvald, Steffen. Københavnske gade-
navne i fortid og nutid. Udgivet af
Dansk Kautionsforsikrings-Aktiesel-
skab. 1967. 104 s.*

Gader

Stubman, Harald. Gamle københavnske
gader. 1968. 111 s.*

Galster, Gertrud. Brolæggerstræde i
øltiden. [1970]. 47 s.

Linvald, Steffen. Historien om en gade.
Pilestrædes historie udgivet i anled-
ning af Københavns 800-års jubi-
læum. 1966. 103 s.*
Med engelsk resumé.

Minefeltet. Bohémernes København.
1969. 168 s.*

Koch, Palle. Strøget. 1967. 184 s.*
Tegninger af Holger Worm.

Sødm. [Strøget]. 1970. 36 s.* (Kvi-
dens Tinder, 7).

Studiestræde. Skikkelser og skæbner.
Red. Svend Carstensen med bistand
af Erik Volmer Jensen. 1967. 50 s.*

Ildebrandshuse. En bygningshistorisk
og etnologisk undersøgelse af 24
ejendomme i gaderne *Åbenrå-Lan-*
demærket i København. 1966. 274
s.*

Bygninger

Private bygninger. Kirker.
Slotte. Palæer

Brochmann, Odd. Seværdige Køben-
havn. 1968. 96 s.*

Også overs. til engelsk.

Linvald, Steffen. I byens tjeneste.
Minderige bygninger i kommunens
varetægt. Udg. 1970. 53 s.*

Et hus ved Vestervold. Udarb. af R.
Budde. Red. af Henning Linde-
gaard. 1966. 48 s.*

Om huset *Vester Voldgade 109.*

Åbenrå 26. Et københavnsk hus og
dets beboere gennem to århundre-
der. Af Kjeld Kayser og Poul
Strømstad. Udgivet af Foreningen
til gamle Bygningers Bevaring. 1970.
71 s.*

Jesuskirken. 1891 – 15. november –
1966. 1966. 24 s.*

Rask Olsen, O. Amalienborg kronik.
1970. 41 s.*

Boesen, Gudmund. Rosenborg. En bil-
ledbog. Udg. af Rosenborg-Samlin-
gen. 1968. 16 + 32 s.*

Grandjean, Bredo L. Københavnske
palæer. Ny udg. 1967. 79 s.* (Hand-

skerumsbøgerne. Danmarks Herlighed).)

Madsen, Hans Helge. Interiørdekorationer i *Erichsens Palæ*. Fra arkitekten J. J. Ramée's virke i København. Udgivet af Aktieselskabet i Kjøbenhavns Handelsbank. 1968. 85 s.*

Fotograf: Lennart Larsen.

Med engelsk resumé.

Røepstorff, Thorkild. *Operahuset i København*. Bygningens historie skrevet i 50-året for Landsrettens indflytning. 1970. 139 s.*

Bykort

Kraks Kort over København og Omegn 1966-70 (årlig).

Også med engelsk tekst.

Resen, Peder Hansen. Kiøbenhaffn Hafnia 1674. Tekstbind af Ib Rønne Kejlbø. Faksimilekort ved Jørgen Nilsson. 1969. 16 s. + 1 kort.

Shell og FDM's kort over København og omegn. Red. af C. Legind Larsen og Niels Hansen. [1968]. 36 s. og 57 kort.

Storkøbenhavn i 89 dobbeltkort. (Omslagstitel: Politikens bogkort. København og omegn). 11. udg. Red.: Bo Bramsen, Ludvig E[rnst] Bramsen og A. Grevsen. 1968. 288 s.*
10. udg. 1966.

Tidshistorie

Københavns byjubilæum
1967

Københavns kommunes beretning om byjubilæet 1967. 1968. 36 s.*

Rubin, Marcus. 1807-14. Studier til Københavns og Danmarks historie. Reprografisk genudgivet. 1970. 627 sider.

Besættelsestiden

Frihedsmuseet

Laursen, Jørn. Rejsefører i besættelsestidens København. [1968]. 119 bl.

Himmelstrup, Kaj. *Museet for Danmarks Frihedskamp*. (Vi går på Museum 3). [1966]. 43 s.*

Roussell, Aage. *Museet for Danmarks frihedskamp 1940-1945*. Oprindelse og historie. 2. udg. 1968. 12 s.*

Botaniske haver. Planter
Oversigt over *Botanisk Haves* plantesamling. Udarb. af Ib Friis og Leif Blohm Edlefsen. [Udg. af] Institut for Systematisk Botanik. 1970. 111 sider.*

Dyr. Skadelige insekter
En naturhistorisk undersøgelse af moser og søer i Københavns vestegn. (Omslagstitel: Søer og moser i Københavns vestegn. Af L. Ferdinand, Kåre Fog og Kim Pilegaard. 1968. 52 s.* (Meddelelser om Danske Naturlokaliteter).

Tuxen, S. L. Entomologisk Forenings historie 1868-1968. [Særtryk af Entomologiske Meddelelser, 36, 1]. 1968. 125 s.*

Kunst

Museer for kunst

Vinding, Ole. I *Glyptotekets* have. 1967. 35 s.*

Tegninger af Torben Galle Jensen.

Parker og kirkegårde
Ved *Vestre Kirkegårds* 100 års jubilæum den 2. november 1970. Red. af Sigurd Jensen. 1970. 76 s.*

Kunstindustri

Porcelæn

Grandjean, Bredo L. Kongelig dansk porcelain. 1775-1884. Ny udg. 1967. 111 s.*

Teatervæsen

Neiiendam, Robert. Fra Kulisserne og Scenen. 1966. 110 s.*

Skuespillererindringer
og -biografier

Besekow, Sam. Komedianter. [1969]. 375 s.

Besekow, Sam. Syviallet. [1966]. 231 s.

Brandt, Mogens. De glade barndomsdage. 1967. 156 s.

Heiberg, Johanne Luise. Af hendes Levnedsbog. Uddrag af »Et Liv gjenoplevet i Erindringen«. Uddrag og forord ved Niels Heltberg (Haselbalchs Kulturbibliotek, 272). 1968. 98 s.

Hude, Elisabeth. Johanne Luise Heiberg 1860-1890. [Fotografisk optryk]. 1966. 1. bog. Moderen og døtrene 244 s.* 2. bog. Husets frue 147 s.*

Bogen om *Osvald* [Helmuth]. Red. af Sven Borre. [1966]. 157 s.*

Nielsen, Asta. Den tiende muse. [Ny udvidet udg.]. 1966. 271 s.*

Pontoppidan, Clara. Eet liv - mange liv. 1. halvdel: til 1925. Bearbejdet udg. [af bd. 1 og 2]. 1968. 371 s.* 2. halvdel: Bearbejdet udg. af bd. 3 og 4. 1968. 379 s.*

Reichhardt, Poul. Min far var studenterpranger. Erindringer fortalt til Niels Jørgen Kaiser. 1970. 140 s.*

Rode, Ebbe. På stikord. Udvalgte teaterbesyv. Forord af Niels Birger Wamberg. 1970. 119 s.*

Uglebjerg, Preben - som vi kendte

ham... Red. af Grimur Gunnarsson. Billedred.: Birte Freisleben og Kay Holkenfeldt. Tegninger: Hans Bendix, Otto Nielsen og Erik Werner. [1968]. 111 s.*

Virkner Krag, Helle. Scenen skifter. 1968. 153 s.*

Det kongelige Teater

Opera. Ballet

Henriques, Alf. *Det Kongelige Teater før og nu.* En orientering. 1967. 51 s.*

Kragh-Jacobsen, Svend. Stemninger bag den kongelige scene. 1968. 41 sider.*

Tegninger af Torben Galle Jensen.
Neiiendam, Robert. *Det kongelige Teaters historie 1890-1892.* 1970. 106 sider.*

Petersen, Jens Louis. Derovre fra. Et halvt hundrede verbale doodles om livet på Kongens Nytorv. 1968. 111 s.

Om *Det Kongelige Teater.*

The Royal Danish Ballet. Ed. by Søren Dyssegaard in collaboration with the Royal Theatre. Photography by Mogens von Haven and Jørgen Mydtskov. [1969]. 48 s.*

Den kgl. Ballet.

Musik

Det kongelige Musik-
konservatorium

Det kgl. danske Musikkonservatorium 1867-1967. [Med] årsberetning for 1966 (100. skoleår). 1967. 84 s.*

Musik- og sangforeninger
Drengekø

Kammermusik i hundrede år. 1868 - 5. december - 1968. Udg. af *Kammermusikforeningen* 1968. 204 s.*

Parkdrengekoret 1943-1968. [1968]. 88 sider.*

Forlystelser. Sport

Linvald, Steffen. København har møret sig. 1966. 248 s.*

Københavns forlystelsesliv fra begyndelsen af 1800-tallet til vore dage.

Zinglersen, Bent. Køb blomster, køb blomster. En varieteernes kavalade. 1970. 164 s.*

Tivoli

Jeppesen, Alfred. Kjøbenhavns Sommer-Tivoli 1843-1968. 1968. 216 s.*

Sadolin, Ebbe. Tivoli. 1968. 170 s.* Med engelsk resumé.

Illustreret af forfatteren.

Sports- og idrætsforeninger

Kjøbenhavns Skøjteløber Forening 1869-1969, 1894-1969. [1969]. 40 s.*

Københavns Amatør Bokse-Union 1918-1968. Omslagstitel: K. A. B. U. (1918-1968). 1968. 68 s.*

SAGA FDF-Samvirkets atletik-, gymnastik- og håndbold-afdeling. 25 år. 1943-1968. Red.: O. Klarskov Andersen. [1968]. 52 s.*

Søborg Idrætsforening. 21. juni 1916 - 21. juni 1966. Red.: Martin Jensen og Morten Stenbæk. Tegninger af Ulla de Frey. [1966]. 60 s.*

Boldklubber

Brønshøj Boldklubs jubilæumsskrift 1919-1969. Forfattet og red. af Ib Juel, Svend Middelboe Nielsen og Erik Rasmussen. 1969. 96 s.*

Sejlkubber. Roklubber

Kajakklubber

Kjøbenhavns Amatør-Sejlkub. Glimt

fra årene 1941-1966. Medlemsfortegnelse og fartøjsregister pr. 31-12-1965. Love og regulativer. Data for 1964-65. [1966]. 169 s.*

Kragh, Poul. KR gennem 100 år. Festskrift udgivet af *Københavns Roklub* i anledning af 100 års jubilæet den 20. oktober 1966. 1966. 96 s.* Omslagstitel: Københavns Roklub 1866 - 20. oktober - 1966.

Nielsen, Ejnar. 40 år. 1927-1967. [*Sundby Kajakklub*]. [1967] 32 s.*

Bogvæsen. Boghåndværk Bogtrykkerier

[*Eriksen, Kr.*] 100 år på Nørrebro. 1866-1966. [*Nørrebros Bogtrykkeri*]. [1966]. 23 + 8 s.*

Boghandel

Forlagsboghandel

Carlsen, Per. Ca. 25 år. Udsendt i anledning af *Illustrationsforlagets* 25 års jubilæum. 1967. 64 s.

Frøland, Aleks. Vore forgængere. *Gyldendals* personale gennem 100 år. 1968. 93 s.*

Wamberg, Niels Birger. Digterne og *Gyldendal*. Kapitler af et forlags historie. 1970. 405 s.*

Poulsen, Mogens. Lohse 100 år. 1868-1968. [1968]. 16 s.*

Munksgaard 1917-1967. Red.: Vald. Pedersen. [1967]. 30 s.*

Thaning & Appel 1866 - 1941 - 1966. Af Godfred Hartmann og Niels Helweg-Larsen. [1966]. 48 s.*

Wroblewski, Otto B. Ti år i *C. A. Reitzels* Boglade. Trykt som manuskript. [Fotografisk optryk.] 1969. 61 s.

Biblioteker

Det kongelige Bibliotek
Det Bergsøeske familiearkiv i *Det*

Kongelige Bibliotek og andre kilder til familien Bergsøes historie. Ved Morten Borup. Udg. af Svend Bergsøes Fond. 1968. 122 s.

Danmarks Tekniske Bibliotek med Dansk Central for Dokumentation. 25 år. 1967. 104 s.*

Folkebiblioteker
Bibliotekssamarbejdet
i Storkøbenhavn
Storkøbenhavns biblioteksforhold. Udarbejdet af Udvalget for Storkøbenhavns Biblioteksforhold. 1970. 17 bl. (Bibliotekslovrevisionen 1970. Betænkning).

Videnskabelige
institutioner
Museer

Nationalmuseet.

Clemmensen, Tove. Nationalmuseets klunkehjem. (Nationalmuseets Vejledninger). 1969. 22 s.*

Dansk Folkemuseum. Frilandsmuseet.

Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History & activities. Axel Steensberg in honour of his 60th birthday 1st June 1966. Ed. by Holger Rasmussen. 1966. 264 s.*

Udstillinger

Kjøbenhavn før og nu. Udg. i forbindelse med udstillingen »Kjøbenhavn før og nu«, Bella Centret København 21. juli-20. august 1967. 1967. 64 s.*

Københavnsk kultur 1700-tallet. Særudstilling 11. marts-1. maj 1966. Københavns Bymuseum. 1966. 144 s.*

Københavnse dokumenter og breve. Arkivudstillingen ved 800-års jubilæet. 1967. 31 s.*

Pressevæsen

Nyhedstjeneste

Næsselund, Gunnar R. Nyhedsformidling gennem 100 år. *Ritzaus Bureau* 1. febr. 1866 - 1. febr. 1966. 1966. 154 s.*

Aviser og tidsskrifter

B.T. p.t. 1916-1966. Red.: Ralf Buch og Gert Munch. [1966]. 220 s.* og løst bilag i lomme.

Berlingske Tidende. Fra 1749 til i dag. [1965]. 44 s.*

Stangerup, Hakon. *Henrik Cavling* og den moderne avis. 1968. 393 s.

Samfundsforhold

Statistik og

befolkningsforhold

Befolkningsbevægelser. Prognoser, struktur, målsætning. Trafikprognose for København. Særrapport ved Karen Klixbyll. 1968. 40 s.*

Statistisk Årbog for København, Frederiksberg samt Omegnskommunerne. Udg. af Københavns Statistiske kontor. (Omslagstitel: Københavns Statistiske Årbog). Med dansk og engelsk tekst. 1966-70. Årg. 45-49. Kort (fortsætter).

Gæstearbejdere

Gæstearbejdere i København. En socialpsykologisk undersøgelse af en gruppe tyrkiske, græske og engelske gæstearbejders immigration, aktuelle leveforhold og trivsel i Danmark samt en præliminær studie af en gruppe danskeres holdninger til gæstearbejdere. (Omslagstitel: Gæstearbejder i København). Af Eggert Petersen [m.fl.]. With an English summary. 1970. 180

+ [49] bl. (Mentalhygiejnisk Forskningsinstitut. Rapport, 2).

Folketinget

Olsen, Eigil. U højtidelige erindringer. Fra rigsdagslivet i Fredericiagade og på Christiansborg. [1968]. 128 s.*

Københavns kommune Hovedstadsområdet

Dahl, Flemming. Københavns bystyre gennem 300 år. Af Flemming Dahl og Poul Møller. Udgivet af Københavns Borgerrepræsentation. 1943-67. Bd. 1-2*. 1. 1648-1858. Af Flemming Dahl. 2. 1858-1940. Af Poul Møller. *Hovedstadsområdet.* Befolkning. Opgaver. Økonomi. Udgivet af Hovedstadsreformudvalgs sekretariat. 1970. 395 s.*

Kommunens
administration
Københavns Kommunalkalender 1966-70. Udg. af Københavns statistiske kontor. 1966-70 (fortsætter).

Tjenestemænd Arbejdsvilkår og lønninger

De ansattes indflydelse på Københavns kommunes arbejdspladser. Undersøgelsens spørgsmål og tilhørende svarfordelinger. Af Peter Gundelach [m. fl.] under ledelse af Reinhard Lund. 1969. 59 bl. (Socialforskningsinstituttet, Studie 18).

Lov og ret Forbrydelser

Werlauff, E. C. Erindringer om Guld-

hornstøveriet. Den 4. maj 1802. [Fotografisk optryk af udg. Kbh. 1858]. 1970. 50 s.

Politivæsen

Bekendtgørelse (nr. 430 af 21. november 1967) af politivedtægt for København. (Pios Love, 4). 1967. 32 s. Politivedtægt for København. Justitsministeriets bekendtgørelse nr. 430 af 21. november 1967. 1967. 10 s.

Retspleje

Pedersen, Axel H. Birketing i Gl. Københavns Amt 1521-1965. 1968. 14 + 400 s.
Sokkelund herreds tingbøger. Udg. af Landbohistorisk Selskab. (Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbobefolkningens Historie). Under tilsyn af Carl Rise Hansen. (Ældre danske Tingbøger). 1632-34. Ved Karen Marie Olsen. Hft. 2. 1965. 64 s. (65-128). 1632-34. Ved Karen Marie Olsen. Hft. 3. 1965. 64 s. (129-92). 1634-36. Hft. 1. Ved Karen Marie Olsen. 1969. 64 s. 1634-36. Hft. 2. Ved Karen Marie Olsen. 1969. (65-128).

Militærvæsen Københavns befæstning

Frobenius, H. Københavns nye befæstningsanlæg. Forord af A. N. Hvidt. 1967. 41 s.* Oversat fra tysk af Gotfred Blom fra: Jahrbuch für die deutsche Armee und Marine, bd. 90, 1894.

Kort beskrivelse af de nye befæstningsanlæg ved Kjøbenhavn. Udg. af Ingeniørkorpset. November 1889. [Fotografisk optryk], 1967. 13 s. + 3 kort.

Militære foreninger

- Dansk militært Idrætsforbund* gennem 50 år. 1918-1968. 1968. 116 s.*
- Nordre Birks Garderforening* 19. november 1941-19. november 1966. 25 års jubilæumsskrift. [1966]. 16 + 20 s.*

Økonomiske forhold

Banker og sparekasser

- Bengtsson, Preben*. En demokratisk bank. Udg. af *Arbejdernes Landsbank* i anledning af 50 års jubilæet. 1969. 4 + 138 s.*
- To lys på et bord. (På yderomslaget: og andre anekdoter genfortalt i anledning af 100-årsdagen). [*Håndværkerbanken*]. [1967]. 20 s.*

Arbejdsforhold

Fagforeninger

- Murersvendenes Fagforening af 1919 for København og Omegn*. (Omslagstitel! 50 år). 25 år. 1919 - 4. februar - 1944. Historisk oversigt over tiden før lavenes dannelse, lavstiden, murernes strejkekasse, murernes understøttelsesforening samt strejflys over den nu jubilerende fagforenings historie. Udarb. af K. Behrendt og R. Strasen. [Ny udg.] - 50 år. 1919 - 4. februar - 1969. Historisk oversigt over fagforeningens virke gennem 25 år fra februar 1944 til februar 1969. Udarb. af Fagforeningens Bestyrelse. 1969. 152 s.*

Grundværdi

- Grundværdikort ved vurderingen pr. 1. august 1965. Udg. på foranstaltning af Statens Ligningsdirektorat. 1966. [København og Frederiksberg]. 75 s.*

Kooperation

Brugsforeninger

- HB 50*. Udsendt i anledning af Brugsforeningen HB's 50 års jubilæum den 1. september 1966. I red.: Børge Jensen, Henning Løwe Nielsen og Lorentz Albeck-Larsen. 1966. 64 s.*

Boligforhold

- Tilfældet *Sofiegården*. Red. af Dorrit Kampmann og No Widding. Skrevet især af nuværende og tidligere Sofiegårds-beboere. 1969. 152 s.* (Arens SUB-Publikationer). Om nogle unges illegale beboelse af kondemnerede huse på Christianshavn 1965-69.

Byggeforeninger. Boligselskaber

- Arbejderbo* 1941-1966. Tilrettelagt af Asger Schmelling. [1966]. 247 s.*
- KAB bygge- og boligvirksomhed 1960-1965. [*Københavns Almindelige Boligselskab*]. [1966]. 96 s.*

Sanering

- Kühl, P.-H.* Saneringsundersøgelsen. Foreløbige resultater. Af P. H. Kühl og Inger Koch-Nielsen. 1968. Forskellig paginering. (Socialforskningsinstituttet: Studie, 11).

Forsorg

Privat forsorg og velgørenhed

- Foreninger til gensidig hjælp*
- Norsk Understøttelsesforening i København* 1905 - den 31. oktober - 1965. [1965]. 12 s.

Velgørende foreninger

- Døveforeningen af 1866*. 1866-1966. (Omslagstitel: Døv i dag). I red.: Th. Behrendt, E. Friebling, A. Harboe og Børge Raa Olsen. [1966]. 147 s.*

Hjemmet for Døve. 1869 – 1. juni – 1969. (Omslagstitel: Døv i dag. Bd. 2. Kontaktproblemer). I red.: O. Malte Caspersen, Annelise Harboe og Karvig Rasmussen. [1969]. 96 s.*

Kofoeds Skole

Glad, Th. Kofoeds Trænings-skole. De første 25 år. 1965. 32 s.*

Offentlig forsorg. Almindelig Hospital
Klar besked. Folkepensionist i København. Tilrettelagt af: Komiteen for Sundhedsoplysning. [1967]. 48 s.*

Klar besked. Invalidepensionist i København. Tilrettelagt af Komiteen for Sundhedsoplysning. 1969. 64 s.*

Jørgensen, Harald. Fra lemmestiftelse til moderne plejehjem. Udgivet i anledning af 200-årsdagen for grundlæggelsen af *Almindelig Hospital* 9. april 1769. 1969. 131 s.*

Forsorg for børn. Familierådgivning Børnehjemmet af 1870. 1870-1970. Red.: Jan William Rasmussen. [Udg. af Børnehjemmet af 1870]. 1970. For familien. [Udg. af] Københavns magistrat, 3. afdeling. Direktoratet for Københavns børne- og ungdomsværn. [1969]. 39 s.*

Vajsenhuset

Arnstrøm, P. E. Det kongelige Vajsenhus' bibel- og salmebogssamling m.m. (Omslagstitel: Bibel- og salmebogssamling). [Udg. af] Det Kongelige Vajsenhus' Elevforening »Det Gode Minde«. 1969. 29 s.

Opdragelse. Undervisning
Offentlige legepladser
[Vestereg, Agnete]. Skrammellegepladsen i Emdrup 1943-1968. [1968]. 32 s.*

Københavns kommunale skolevæsen
Københavns Kommunale Skolevæsen. København bygger skoler. 1969. 47 s.*

Skoleplanlægning i København. Udvalgsbetænkning. 1968. 189 s.* + bilag.

Skoleplanlægningsudvalget. Betænkning. Københavns kommunale skolevæsen, 1967-. Bind 1-.

Kommuneskoler. Kommunale skoler med gymnasium

Festskrift udg. i anledning af *Christianshavns Skoles* 100 års jubilæum august 1965. [1965]. 36 s.*

Enghave Plads Skole 1892-1967. Red. Arne Alberg Olsen. 1967. 16 s.*

Sørensen, Mary. Kirkebjerg skole. 1942-67. 1967. 18 s.*

Vibenshus skole. 1892-1967. [1967]. 34 s.*

Sankt Annæ Gymnasium - Københavns Drengeskole 1968-69. 1969. 81 s.*

Skt. Annæ Skole 1897-1967. [København]. [1967]. 29 s.*

Gymnasieskoler

Nørre Gymnasium. Karen Kjærs skole. 1818 – 7. november – 1968. Red. af Sara Hollensen og Erna Schlanbusch. 1968. 33 s.*

Skoler og forsorg for
vanføre

[*Samfundet og hjemmet for Vanføre*]. Gesellschaft und Heim für Körperbehinderte. Kurzgefasste Beschreibung der Tätigkeit der Institution mit einer Übersicht über sonstige Organisationen und Institutionen für

Körperbehinderte i Dänemark. [Ny udg.]. 1968. 60 s.*

blished by the University. Compiled by Ellen Branth. 1965. 28 s.

København universitet
Andersen, Ib (arkitekt). Universitetet i Kalvebodkilen. Rapport om universitetsplacering på Vestamager/Kalveboderne. Afgivet af Ib Andersen og E. Juul Møller til Styringsgruppen for udredningsarbejdet vedrørende muligheden for udbygning af Københavns Universitet på Vestamager/Kalveboderne. Udgivet af Byggeadministrationen for de Højere Lærestalter. 1969. 44 løseblade + 11 tavler i mappe.

Betænkning om Københavns Universitets udbygning. Afgivet af det af undervisningsministeriet nedsatte dispositionsplanudvalg for Københavns Universitet. (Betænkning, 451). 1967. 102 s.*

Københavns Universitet. Kommunikationsanalyse 1968. Tilrettelagt af Jørgen Vedel.

Delrapport nr. 1: Dataindsamlingen. 1969. 22 s.*

Delrapport nr. 2: Universitetet. 1970. 52 s.*

Delrapport nr. 3: Bosætningen. 1969. 26 s.*

Delrapport nr. 4: Trafikken. 1970. 48 s.*

Delrapport nr. 5: Parkeringen. 1970. 22 s.*

Delrapport nr. 6: Telefontrafikken. 1970. 18 s.*

Københavns Universitet. Studentermatrikel. Udarb. efter rektors foranstaltning. 1969-70. [1970]. [17] + 244 s. [*Københavns Universitet*]. The University of Copenhagen. A brief survey of its organisation and activities. Pu-

Kollegier
Kollegier i København. [Udg. af Fællesindstillingsudvalget i København. 1970]. 32 bl.

Studenterforeninger
Studenter gennem 150 år. Træk af Studenterforeningens historie 1820-1970. Ved Ib Koch-Olsen og Svend Erik Stybe. 1970. 159 s.*

Foreninger
Brandfolkenes Stiftelsesforening. Brandfolkenes foreningsliv. 1868 - 8. april - 1968. Red. af Johannes Jensen. 1968. 100 s.*

KD. DT-klubben 25. Udarbejdet af et udvalg i anledning af Kristeligt Dagblad og Duplex-Trykkeriets Personaleklubs 25 års jubilæum 4. april 1968. [1968]. 22 s.*

Kirkelige forhold
Martensen, Hans L. Brev fra biskoppen til præsterne i bispedømmet København. [1967]. 36 s.

Kirkelige foreninger
Vesterbros KFUM. 1891 - 20. september - 1966. Red.: John Olsen og Anker Rasmussen. [1966]. 16 s.*

Teknik. Tekniske erhverv
Danmarks Tekniske Museum. Et besøg på Danmarks Tekniske Museum. Udg. af Danmarks Tekniske Museum. (Omslagstitel: Danmarks Tekniske Museum), 1966. 1969. 65 s.*

Byteknik

Byplanlægning

- Byen – liv og form. Poul Erik Skriver: Byen som miljø. Erik Kaufmann: Byens planlægning. (Socialpolitisk Forenings Småkrifter, 35). 1968. 23 s.*
- København 68. En miljøbeskrivelse. Udarbejdet af Per Langsøe Christensen [m.fl.]. [Udg. af] Direktoratet for Københavns kommunes generalplanlægning. [1969]. 102 s.*
- Københavns fremtid? Udgivet af De Studerendes Råd ved Kunstakademiet. 1968. 48 s.*
- Pedersen, Poul O.* Modeller for befolkningsstruktur og befolkningsudvikling i storbyområder – specielt med henblik på Storkøbenhavn. Udgivet af Statens Byggeforskningsinstitut. 1967. 222 s.* (Statens Byggeforskningsinstitut. Byplanlægning, 6).
- Amager* og generalplanen. Stadsingeniørens Direktorat, 1967. 142 s.*
- Cirkusbygningen* i København. Ideforslag til byfornyelse i kvarteret omkring *Axeltorv* udarbejdet for komiteen til cirkusbygningens bevarelse på arkitekt Erik Chr. Sørensens tegnestue 1966-67. Beskrivelse og red. af materialet udført af Lars Marcussen. 1967. 33 bl.*
- Christianshavn*. Forslag til skitseplan. Stadsingeniørens Direktorat, 1968. 26 s.*
- Slotsholmsområdet*. Betænkning afgivet af Slotsholmsudvalget januar 1966. 1966. 173 s.*
- Rasmussen, Knud E. Strøget*. En del af et fodgænergadenet i Københavns gamle bydel. 1. etape. [1964]. 16 s.*
- Rasmussen, Steen Eiler*. Tingbjerg. Forklaring til en byplan. 1963. 32 s.*

- Vestamager*. En redegørelse for Amagerkonkurrencens vinderprojekt. 1967. 47 s.*
- Lyager, Poul*. City Vest 1968. Trafik- og centerplan for det indre *Vesterbro* i København. Udarb. for stadsingeniørens direktorat 1965-1968. 1969. 112 s.* + 2 bilag.

Egnsplanlægning

- Arealundersøgelse 1963-1966. Drøftet i Byplannævnets Hovedstadsafdeling på mødet den 18. august 1966. Udarbejdet af Egnspansekretariatet for Storkøbenhavn. Materialet samlet og bearb. af Johannes Møllgaard. [1966]. 82 s.*
- – Tillæg. 1968. 48 s.*
- Blixencrone-Møller, C. Stier* i Københavnsegnens grønne områder. Redegørelse for stianlæg m. v. i henhold til lov nr. 595 af november 1940. 1968. 12 + 26 bl.
- Eriksen, Jan*. *Storcentre*: Udarbejdet af Egnspansekretariatet for Storkøbenhavn 1964-65. 1966. 139 s.*

Bygningsvæsen

Byggelovgivning. Byggevedtægter

- Betænkning afgivet af det af boligministeriet den 16. december 1964 nedsatte udvalg vedrørende revision af byggelovene for København og Frederiksberg. 1968. 103 s. (Betænkning, 510).
- Lov nr. 148 af 29. marts 1939 om byggelov for staden København med dertil hørende bygnings-, administrations- og afgiftsvedtægter. Omslagstitel: Københavns byggelov med bygningsvedtægt m. v.) Med henvisninger og alfabetisk sagregister ved Oscar Runebo. 7. udg. 1967. 239 s.

K o m m u n a l e v æ r k e r

Christensen, Wilfred (civilingeniør).

The water supply of Copenhagen.
1968. 43 s.*

Københavns Belysningsvæsen. Københavns elværker 1892 - 5. marts - 1967. 1967. 56 s.*

B r a n d v æ s e n

Houmøller, Sven. Med flid, kunst og vand. Udg. af Københavns Brandvæsen i anledning af 100-års jubilæet. 1970. 219 s.*

T r a f i k f o r h o l d

Trafikplaner. Trafiklinier
Forumlinien. Udg. af Vejdirektoratet.
1970. 4 bd.*

Rapport over skitseundersøgelse af en motorgade mellem Vibenshus Runddel og Amager. Tekst + tegningsbilag.

Detailrapport for anlægs- og byfornyelsesgrupperne over skitseundersøgelse af en motorgade mellem Vibenshus Runddel og Amager.

Tekst + tegningsbilag.

Vedel, Jørgen. De københavnske motorgader. En analyse og et alternativ. Medarbejdere: Claus Løschenkohl og Knud Sørensen. 1969. 16 s. + bilag.*

K ø b e n h a v n s s p o r v e j e

Christensen, Willy. *Linie 6*. Med en indledning om Istedgades Sporvej. Udg. af Sporvejshistorisk Selskab. 1969. 48 s.*

Linie 8. Billedhæfte med tekst af Willy Christensen. [1965]. 32 + 4 s.*

Christensen, Willy. *Linie 16*. Med et afsnit om trafikken til Søborg før

og nu. Sporvejshistorisk Selskab, 1970. 64 s.*

Hansen, Erik. *Linie 2*. Med forrige århundredes trafikforbindelser til Valby og Sundby. Af Erik Hansen og Willy Christensen. Sporvejshistorisk Selskab, 1969. 78 s.*

Hansen, Erik. *Linie 10*. Blade af en sporvognslinies historie. Af Erik Hansen og Willy Christensen. Udg. af Sporvejshistorisk Selskab. 1968. 71 s.*

K ø b e n h a v n s l u f t h a v n

Betænkning vedrørende Københavns lufthavns fremtid. Afgivet af det af ministeriet for offentlige arbejder den 18. oktober 1962 nedsatte udvalg. [Ny udg. af] Betænkning nr. 447. 1968. 185 s.* Nordisk udredningsserie, 1968: 4).

Saltholm - International storlufthavn. Foreløbig redegørelse fra Saltholmudvalget vedrørende lufthavn og fast forbindelse København-Malmö. 1968. Bd. 1-2. (Nordisk Udredningsserie, 1968: 2-3).

R e d e r i e r . D a m p s k i b s - s e l s k a b e r

Ryssel, E. T/T A. P. Møller. 1966. 48 s.* (Teknisk Information, 9).

Andkjær Jensen, L. *Det forenede Dampskibs-Selskab, Aktieselskab*. 4. opl. (Omslagstitel: DFDS). [Udg. af DFDS]. 1970. 19 s.* (Danske Virksomheder, 29).

K ø b e n h a v n s H a v n

Københavns Havn 1956-1966. Red. af Poul Bøegh. Udg. af Københavns Havnevæsen, 1967. 50 s.*

Havnestatistik

Besejlingslisten for København og vigtigste danske provinshavne. Danish Export and Import Shipping Guide. Red.: Poul Bøegh. 7.-11. årg. 1966-70.

Industri

Ingeniør- og entreprenørvirksomheder [Hansen, Søren]. Højgaard & Schultz A/S 1918-1968. 50 år i byggeri og industri. [1968]. 16 s.*

Højgaard & Schultz A/S. Civil engineering and building contractors. Published on the occasion of the Company's 50 years Jubilee on 1st. May 1968. 1968. 77 s.*

[Boisen, Ingolf], Kampmann, Kierulff & Saxild A/S. Et dansk ingeniørfirma og dets virkefelter gennem et halvt århundrede. [1967]. 80 s.*

Industrielle virksomheder

Automobiler og cykler

H. Sindby & Co. A/S. København. Vejle. Sico. 50 år. 1918 - 17. november - 1968. [1968]. 23 s.*

Elektriske og mekaniske apparater og udstyr

Firmaet Laur. Knudsen's historie. Af Hermann Jørgensen, H. Ivar Hansen og Poul Frydlund. Bindtitel: LK gennem 75 år 1893-1968). [Ny udvidet udg. af »Historiske data fra firmaet Laur. Knudsen Mek. Etabl.«] 1968. 120 s.*

*Kemisk industri**Farve- og lakindustri*

Dyp i Dyruks. [40 års jubilæum]. [1967]. 40 s.*

Andre industrielle virksomheder

En lille prik på Danmarks industrikort. Firmaet A. N. Hvidt. [Fabrik for friluftsudstyr]. 1941 - 1. marts - 1966. [1966]. 20 s.*

Porcelainfabriken Norden A/S 1916-66. Red.: A. W. Kjølby og Asger Fischer. Vignetter og farveklip: Steen Lykke Madsen. [1966]. 24 s.*

Havebrug. Haver

Private haver

Kolonihaver

Andelshaveforeningen Islev's 25-års jubilæumsskrift. Red.: Søren Jensen. [1967]. 22 s.*

Handel

Forretninger (en gros og en detail)

Se også Boghandel

100 årganges bouquet og tradition. Udsendt i anledning af 100-året for etablering af firmaet Hans Just. Tegninger: Nulle Øigaard. 1967. 40 s.*

Holst, Peter H. Sthyr & Kjær gennem 100 år. 1866-1966. 1966. 39 s.*

Læge- og sundhedsvæsen Sygdomme. Foranstaltninger mod smitsomme sygdomme

Børnesygdomme

Nielsen, Johannes. Delirium tremens in Copenhagen. Part of a cross-national investigation of delirium tremens in the Nordic countries. 1965. 92 s. (Acta Psychiatrica Scandinavica. Supplementum, 187).

Geertinger, Preben. Pludselig, uventet spædbarnsdød i København. [Doktor-

disputats med engelsk resumé].
1966. 170 s.

Kontrol med veneriske
sygdomme
Prostitution

Hartmann, Grethe. Boliger og bordeller. Oversigt over prostitutionens former og tilholdssteder i København til forskellige tider. Med kortmæssige undersøgelser af Troels Smith. 2. udg. 1967. 147 s.*

Redningskorps

Steen, Vagn. Kære Falck! Fotograf: Poul Pedersen. 1970. 92 s.*

Farmakologi. Apotekervæsen

Danmarks Farmaceutiske Højskole 1892-1967. Samlet og red. af Helmer Kofod. [1967]. 42 s.*
Trykt som delvis fortryk af Archiv for Pharmaci og Chemi nr. 26 1967.

Hospitalsvæsen

Rigshospitalet

Licitation EDB-anlæg til Rigshospitalet. Udarbejdet af Rigshospitalets databehandlingsudvalg og Christian Roving A/S, Rådgivende Ingeniører. [Dansk og engelsk tekst]. 1967. 66 s.*

ANMELDELSER

Ole Feldbæk: India Trade under the Danish Flag 1772-1808. European Enterprise and Anglo-Danish Remittance and Trade, diss., 1969. Samme: Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778-1783. Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser (Kbh.s. Univ., Inst. f. øk. Historie) 1971.

For de fleste lokalhistorikere er stadens topografi og personalhistorie alfa og omega. Den økonomiske baggrund for byens udvikling indtager en mere tilbagetrukket rolle i interessespektret, skønt den i virkeligheden er det brød, hvoraf lokalhistoriens andre grene næres. Dette er i udpræget grad tilfældet med København, hvis lokalhistorie kun i beskeden grad rummer udtryk for byens særtstilling som rigshovedstad gennem 5 århundreder og som rigets økonomiske midtpunkt i det kvarte årtusind, der er gået siden merkantilismen gjorde vor by til et tvungent centrum for landets økonomiske liv.

Uden vellykkede forsøg i den retning er hovedstadens litteratur naturligvis ikke. Schovelins værk »Fra den danske Handels Empire« I-II, 1899-1900, lagde i virkeligheden et ikke ringe fundament for vor forståelse af Den glimrende handelsperiode, der i høj grad gjorde det københavnske til hovedpunktet for betragtningerne af de halvhundredes års centrale position i verdenshandelen, som byen oplevede fra midten af det 18. århundrede til skæbneåret 1807.

Denne periode har fået en ny og interessant historiker i dr. phil. Ole Feldbæk, som i eminent grad har forstået at udnytte det stof, der rummes i de danske arkiver, som en adgangsbillet til forståelsen af en række internationale problemer. Man bør derfor ikke undres, men føle sig næsten stolt over, at hans værker til dels er udkommet på engelsk, nemlig *The Danish Trade in Bengal 1772-1808* (*Scandinavian Economic History Review*, vol. XII, 1964), disputatsen *India Trade under the Danish Flag, 1969*, suppleret med endnu et par artikler, og endelig *Dansk Neutralitetspolitik under krigen 1778-1783, 1971* (med et engelsk resumé).

Der er særlig grund til at hefte sig ved disputatsens konklusion, fordi den bringer stof til ændring af vort gamle billede af Indiehandelen. I 1772 fornyedes Asiatick Kompagnis oktroj på sensationel vis, idet Kompagniet frafaldt sit monopol på Indiehandelen, der i modsætning til den kinesiske handel aldrig havde været den store økonomiske succes, men tværtimod var på vej til at kvæles under de stigende udgifter til de faste omkostninger, der var forbundet med koloniernes opretholdelse. Frigivelsen af Indiehandelen og statens deraf følgende overtagelse af kolonierne medførte et forlængst erkendt opsving i den private handel, som hurtigt overgik kompagnihandelen, hvoraf den tænkende læser fluks vil fornemme, at den liberale handel i effektivitet langt overgår den koncessionerede. I sine indgående undersøgelser viser Feldbæk sig her som en virkelig glædedræber, idet han godtgør, at finansieringen af dette voldsomme opsving havde nogle ganske uden for København beroende årsager. Frigivelsen af handelen gav nemlig det engelske Kompagnis embedsmænd en uventet chance for at hjemføre de kapitaler, som de

havde erhvervet i Indien, og som Kompagniet ønskede skulle forblive der, en mulighed for at besøge en illegal kapitaloverførsel ved finansiering af danske ekspeditioner, som nemlig kunne udrustes i Indien, uden at man havde behøvet at føre danske varer ud. Der er noget bedrøveligt ved at skulle give slip på den hidtidige illusion om, at København besad den fornødne private kapital til at finansiere det enorme opsving af Indiehandelen i århundredets slutning, men det er dog en tilfredsstillende erkendelse endnu et segment af sandheden om Den florissante handelsperiode, selv om den føjer et væsentligt træk til vor mistanke om den hele periodes unaturlige konjunkturer.

Feldbæks skrifter er et uomgængeligt korrektiv til vore forestillinger om de strålende år i det 18. århundredes slutning, selv om de mangler den fortrolige nærhed til det københavnske borgerskabs personer og huse.

Jens Vibæk.

Poul Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800. Some methods of measurement. Udgivet af Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. København 1971. 302 s. Kr. 34.50.

Det oplyses i forordet, at arbejdet i det væsentlige er identisk med en afhandling, som i 1968 blev belønnet med universitetets guldmedaille. Fremstillingen fylder ca. en trediedel af bogen, resten er tabeller og grafiske fremstillinger. Forfatteren oplyser, at han har haft adgang til at benytte de samlinger vedrørende dansk prishistorie, som Institut for økonomisk Historie ligger inde med, ligesom det pågældende institut har ydet ham hjælp på forskellig måde. Man bemærker også i forordet, at forfatteren har fået hjælp af sin fader, hr. A. S. Thestrup, som har udskrevet ikke mindre end 10.000 kort fra dødelisterne i Helligånds og Holmens sogn fra henholdsvis 1730-1800 og 1785-87.

Bogen bygger således på et omfattende materiale, og dens tyngdepunkt er de klare og overskuelige tabeller over befolkningsforhold, priser, forbrug og lønninger. Forfatteren gør opmærksom på, at arbejdets kronologiske afgrænsning har været bestemt af det foreliggende materiale. Havde han frit kunnet bestemme, ville han – som rimeligt er – have foretrukket andre grænser. Han er også fuldt ud klar over sit materiales mangler og understreger, at han ikke på nogen måde fremlægger en definitiv løsning på problemet levestandarden i København 1730-1800, men at der nærmest er tale om et debatoplæg.

Det er sympatisk, at Poul Thestrup har forsøgt at bestemme levevilkårene for københavneren i den nævnte periode med håndgribelige tal, og han har arbejdet sobert og kritisk med sit stof. Den debat, han indbyder til, skal nok komme, efterhånden som specialister hver på sit område får taget hans resultater under behandling, men der vil næppe være nogen, der vil bestride det fortjenstfulde i, at han har grebet om nælden og sat diskussionen i gang.

Det grundmateriale, som er overleveret fra det 18. årh. er imidlertid i sig selv

i ringe grad egnet for statistisk behandling, ganske bortset fra de huller tidens tand har gnavet i arkivstoffet. Et særlig grelt eksempel på uegnet materiale er f.eks. fortegnelsen over dødsårsager for de døde i Helligånds sogn 1730-99. Et område, der formodentlig fremover vil give rig anledning til overvejelse, er spørgsmålet om arbejdslønnen. Lønrammerne var ganske vist meget stive, men inden for dem var der en broget mulighed for variationer (én dagløn kunne dække mere eller mindre end én dags arbejde; der var evt. mulighed for »skarværk«; omfattende forskudsordninger forplumrede billedet osv.). Så der skal tages overordentlig håndfast på tingene for at omsætte forholdene i præcise tal. De forhold, der må tages overfor konsumptionsregistrene som kilde, er også ret overvældende; at forsøge at beregne proteinindholdet i 1800-tallets madvarer er meget dristigt, osv.

Forfatteren er selv klar over fejkilderne, og hans bedømmelse af de forskellige fejlmarginer forekommer sober, omend ikke uden en vis optimisme. Til gengæld lader hans endelige konklusioner (s. 122) intet tilbage at ønske m.h.t. modest pessimisme.

Styrken i hans bedømmelse af tidsrummets levestandard beror først og fremmest på, at han angriber problemerne fra tre sider og ad de tre veje når til resultater, der nogenlunde klæder hinanden. Han beregner det gennemsnitlige kalorie- og proteinforbrug pr. person pr. dag (på basis af konsumptionsregistrene), han udarbejder index for lønninger og priser, og han opstiller en indikator for dødeligheden i Helligånds sogn. Blandt de samstemmende forhold, de peger på, er f.eks. at det blev rarere at være københavnere i århundredets sidste halvdel end det var i dets første. Den florissante periode var en realitet, der var til at tage og føle på, og det ikke blot for en snæver kreds.

Man må håbe, at bogen ikke i for høj grad vil blive benyttet som orakel i kommende lokalhistorier, populære fremstillinger o. lign. Dens tal skal tages med stort forbehold, og andet har heller ikke været meningen. Faren for at bogen skal blive forkert udnyttet begrænses dog af dens ikke særlig populære form – end ikke et dansk resumé har man ofret på de fattige i ånden.

Lad os til slut se på et enkelt forhold – et af de simpleste – der viser, hvor svært det hele er. Hvis man sammenligner gennemsnitspriserne for tællelys, indkøbt af Københavns magistrat (s. 151) med de priser på tællelys, hentet fra en borgerfamilies regnskabsbog 1768-75, som findes i Historiske Meddelelser om København, årbog 1969, s. 46, vil man finde, at magistraten gennemgående betalte mere for sine lys end privatmanden. Hvad skyldes det? Mon ikke der var nogen, der skaffede sig en lille ekstrafortjeneste på leverancen til kommunen, og mon dette materiale så i det hele taget er egnet til at blive anvendt som grundmateriale for en statistik af denne art? Vi må ende med et spørgsmålstegn, et særdeles relevant tegn i forbindelse med denne iøvrigt så spændende bog.

Sigurd Jensen.

Erik Hansen og Mette Pihler: Lægforeningens Boliger på Østerbro. Udgivet af Kunstakademiets Afdeling for Bygningsrestaurering. Arkitektens Forlag. 1971. 72 s. Ill.

Det oplyses, at bogen bygger på en undersøgelse foretaget på Kunstakademiets afdeling for restaurering i årene 1959-60, kort efter at Lægforeningens boliger var blevet fredet i klasse B. Initiativet blev taget af professor Mogens Koch, og desuden medvirkede professorerne C. Th. Sørensen og Peter Bredsdorff, docent H. H. Engqvist, havearkitekt Anttio Turtola samt arkitekterne Johannes Exner, Erik Hansen og Mette Pihler. Til den historiske og arkitektoniske skildring, der er fremkommet som resultat af denne undersøgelse, er føjet beskrivelser af forholdene i 1960 og 1970; den sidstnævnte milieubeskrivelse er i det væsentlige forfattet af en halv snes af boligernes beboere og har oprindelig været trykt i Politiken. Bogens forord er skrevet af professor Vilhelm Wohlert. Til den egentlige fremstilling er knyttet afskrift af en række historiske dokumenter vedr. boligernes start.

Som det ses har mange kokke været i gang og helt uden virkninger på bogens enhedspræg har det ikke været, men den hænger dog sammen.

Den har to formål: at være et indlæg i den standende strid om boligernes skæbne og at give en historisk redegørelse. Historiske Meddelelser om København kan ikke gå ind i en drøftelse af det førstnævnte område; derimod bemærkes med glæde, at hvad bogens historiske kerne angår, kan interesserede her finde et solidt materiale, herunder en mængde interessante planer og tegninger og et antal fotografier, hvoraf en del er vellykkede.

Sigurd Jensen.

